

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

О.М. БАЛИНСЬКА, Л.Й. ГУМЕНЮК

ОСНОВИ
СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА
(для працівників органів внутрішніх справ)

Навчальний посібник

Львів
2013

УДК 316.334.4
ББК 60.56
О-75

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ (протокол № 3 від 24 жовтня 2012 року).

Р е ц е н з е н т и:

Н.В. Коваліско, доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії соціології
Львівського національного університету імені Івана Франка;
Т.З. Гарасимів, доктор юридичних наук, професор,
начальник факультету громадської безпеки і соціальної роботи
Львівського державного університету внутрішніх справ

Балинська О.М., Гуменюк Л.Й.

О-75 Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ): навчальний посібник / за заг. ред. М.М. Цимбалюка. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 412 с.

ISBN 978-617-511-130-7

У навчальному посібнику розкриваються теоретико-прикладні основи соціології права з огляду на матеріали вже виданих підручників з навчальної дисципліни «Соціологія права» й сучасні досягнення соціологічної та правничої наук.

Для курсантів, студентів та слухачів магістратури вищих навчальних закладів МВС України. Навчальний посібник буде корисним також керівникам органів та підрозділів внутрішніх справ, широкому колу науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів МВС України.

УДК 316.334.4
ББК 60.56

ISBN 978-617-511-130-7

© Балинська О.М., Гуменюк Л.Й., 2013
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2013

ЗМІСТ

ВСТУП	7
Тема 1. СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА ЯК ГАЛУЗЬ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ	9
1.1. Соціологія права як синтез «соціального» і «правового».....	9
1.2. Об'єкт, предмет і структура соціології права.....	13
1.3. Функції соціології права.....	17
1.4. Соціологія права серед суміжних галузевих дисциплін.....	19
1.5. Методи соціології права.....	21
Контрольні питання до теми.....	23
Інформаційні джерела.....	24
Тема 2. ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ, ФУНКЦІОНУВАННЯ І РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА	25
2.1. Передумови та основні чинники виникнення і становлення соціології права.....	25
2.2. Класики соціології про право та його соціальну роль у соціумі.....	27
2.3. Вклад вітчизняних соціологів і правознавців у соціологію права.....	35
2.4. Сучасні зарубіжні теорії соціології права.....	40
2.5. Українська соціологічна думка щодо правових основ суспільства.....	45
Контрольні питання до теми.....	46
Інформаційні джерела.....	47
Тема 3. МІСЦЕ СОЦІАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ ПРАВА У СОЦІАЛЬНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА. СОЦІАЛЬНИЙ ЗМІСТ ПРАВА	49
3.1. Соціальна обумовленість і цінність права.....	49
3.2. Право як соціальний регулятор. Поняття і соціальні функції права.....	51
3.3. Юридичний механізм правового регулювання.....	55
3.4. Соціальний механізм правового регулювання.....	57
Контрольні питання до теми.....	62
Інформаційні джерела.....	62
Тема 4. ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ, ПРАВОВА КУЛЬТУРА, ПРАВОВА ПОВЕДІНКА	64
4.1. Правосвідомість як соціологічна категорія. Поняття, зміст та функції правосвідомості.....	64

4.2. Соціальна структура правосвідомості: зміст і особливості.....	66
4.3. Правові відносини як елемент системи суспільних відносин.....	76
4.4. Правова поведінка особистості: критерії та показники.....	77
4.5. Правова культура населення як елемент механізму ефективної дії права.....	82
Контрольні питання до теми.....	86
Інформаційні джерела.....	87
Тема 5. СОЦІАЛЬНА НОРМА І СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ У ПРАВІ.....	89
5.1. Соціальний контроль: експектації, норми і санкції.....	89
5.2. Соціальні цінності та соціальні норми. Ознаки соціальних норм.....	91
5.3. Соціальні санкції: поняття та види.....	95
5.4. Форми соціального контролю.....	96
5.5. Громадська думка як елемент соціально контролю.....	101
Контрольні питання до теми.....	104
Інформаційні джерела.....	105
Тема 6. СОЦІОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ.....	106
6.1. Девіантна поведінка: підходи до визначення поняття.....	106
6.2. Причини та види девіацій.....	108
6.3. Особливості окремих соціальних девіацій.....	113
6.4. Особливості девіантної поведінки підлітків.....	120
6.5. Заходи соціальної дії.....	121
Контрольні питання до теми.....	123
Інформаційні джерела.....	124
Тема 7. СОЦІОЛОГІЯ ЗЛОЧИННОСТІ.....	126
7.1. Соціологія злочинності як галузева дисципліна.....	126
7.2. Основні підходи соціології права до вивчення проблем злочинності.....	127
7.3. Соціологічні дослідження злочинності: кримінологіко-статистичний аналіз.....	133
7.4. Специфіка сучасного підходу до розуміння злочинності. Особливості загальнокримінальної та організованої злочинності.....	135
Контрольні питання до теми.....	146
Інформаційні джерела.....	146
Тема 8. СОЦІОЛОГІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА.....	148
8.1. Предмет соціології кримінального права.....	148
8.2. Суспільна безпека злочинів та соціальна обумовленість кримінально-правових заборон.....	149

8.3. Соціальний механізм дії кримінально-правових норм та забезпечення їх ефективності.....	150
8.4. Кримінально-правова політика, забезпечення її ефективності.....	153
Контрольні питання до теми.....	155
Інформаційні джерела.....	156
Тема 9. СОЦІОЛОГІЯ ЗАКОНОДАВСТВА.....	157
9.1. Соціологія правотворчого процесу: предмет, основні завдання і функції.....	157
9.2. Соціальний механізм законотворчості.....	162
9.3. Соціологічна експертиза і соціологічне тлумачення закону.....	166
9.4. Соціологічні дослідження законодавства.....	179
Контрольні питання до теми.....	180
Інформаційні джерела.....	181
Тема 10. СОЦІОЛОГІЯ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	182
10.1. Соціальна природа правосуддя.....	182
10.2. Судовий процес у контексті соціальної взаємодії.....	185
10.3. Судові помилки та їх соціальні наслідки.....	187
10.4. Вивчення фективності правосуддя соціологічними методами.....	189
Контрольні питання до теми.....	194
Інформаційні джерела.....	195
Тема 11. ПЕНІТЕНЦІАРНА СОЦІОЛОГІЯ.....	196
11.1. Покарання і соціальна практика.....	196
11.2. Соціальна роль інституту суду в здійсненні каральної функції.....	200
11.3. В'язниці в системі соціального контролю.....	202
11.4. Особливості кримінально-тюремної субцивілізації.....	206
Контрольні питання до теми.....	207
Інформаційні джерела.....	208
Тема 12. СОЦІОЛОГІЯ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ.....	209
12.1. Правозастосування як вид соціальної діяльності.....	209
12.2. Суб'єкти правозастосовної діяльності.....	213
12.3. Умови правозастосовної діяльності.....	215
12.4. Соціальні критерії оцінки діяльності суб'єктів правозастосування.....	219
Контрольні питання до теми.....	222
Інформаційні джерела.....	223
Тема 13. ПРОБЛЕМИ КОНФЛІКТУ В СУЧАСНИХ ПРАВОВИХ ВІДНОСИНАХ.....	224
13.1. Підходи до розуміння, типологія і причини юридичних конфліктів.....	224

13.2.	Динаміка юридичного конфлікту.....	228
13.3.	Врегулювання юридичних конфліктів.....	229
	Контрольні питання до теми.....	237
	Інформаційні джерела.....	237
Тема 14.	СОЦІОЛОГІЯ КОРУПЦІЇ.....	238
14.1.	Корупція як реальна соціальна проблема.....	238
14.2.	Зародження корупції як соціального явища.....	241
14.3.	Корупція як системне явище. Інституціоналізація корупції.....	245
14.4.	Корупція як соціальне відхилення.....	254
14.5.	Соціальна ціна корупції.....	256
	Контрольні питання до теми.....	262
	Інформаційні джерела.....	262
Тема 15.	СОЦІОЛОГІЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	264
15.1.	Правоохоронна діяльність як об'єкт соціологічної науки.....	264
15.2.	Поліцейська діяльність у сучасній демократичній державі.....	267
15.3.	Особливості професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ.....	277
15.4.	Реформування органів внутрішніх справ.....	284
	Контрольні питання до теми.....	289
	Інформаційні джерела.....	290
Тема 16.	СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ПРАВІ.....	291
16.1.	Особливості проведення соціологічних досліджень у праві.....	291
16.2.	Історія емпіричних досліджень у галузі права.....	295
16.3.	Методологічні та організаційно-методичні основи соціологічного дослідження.....	296
16.4.	Методи збору соціологічної інформації.....	310
16.5.	Методи обробки та аналізу соціологічної інформації.....	332
	Контрольні питання до теми.....	340
	Інформаційні джерела.....	341
	ГЛОСАРІЙ.....	342
	ДОДАТКИ.....	360
1.	Завдання для самостійної роботи з навчальної дисципліни «Соціологія права». Теми рефератів.....	360
2.	Анкета соціологічного дослідження «Корупція як соціальне і правове явище».....	364
3.	Тренінговий курс для молоді «Протидія корупції».....	371

ВСТУП

Сучасний етап розвитку українського соціуму пред'являє високі вимоги до професійної підготовки юристів. Юридична професія ніколи не зводилася до простого знання нормативних актів і техніки їх застосування. Правоохоронці завжди повинні керуватися не тільки буквою, але й духом закону, діяти не тільки технічно, але і з користю для суспільства. В Україні ці вимоги ускладнюються через соціальні, економічні та політичні зміни, які відбуваються в суспільстві. У цих умовах право як органічна частина суспільства не може залишатися без змін. Перед українськими юристами стоїть відповідальне і складне завдання: розробка і здійснення комплексу правових реформ, що вимагає високої культури соціально-правового мислення.

У таких умовах соціологія права отримала в Україні «друге дихання» і як наукова, і як навчальна дисципліна. Це обумовлено низкою взаємопов'язаних чинників. Передовсім це офіційне відродження соціологічної науки в Україні, і як наслідок – активне освоєння її різних напрямів, у тому числі й соціології права. По-друге, існує величезна практична потреба в розвитку вітчизняної соціології права з метою пізнання сучасного українського суспільства, зокрема його соціально-правових вимірів. По-третє, активізація соціології права відповідає розвитку вітчизняної юридичної освіти в напрямку подолання традиційно домінуючої догматичної парадигми у професійній підготовці юристів і посилення її практичної орієнтації.

Соціологія права може значно вдосконалити професійну підготовку сучасних українських юристів, оскільки збагачує палітру професійних знань майбутніх правознавців, дає не кількісний, а якісний ефект, оскільки соціологія права – це органічна частина наукових знань про право, що виконує важливі функції не тільки інформаційного, але і методологічного характеру. Тобто право як складне і багатогранне явище не може розглядатися лише

з юридичної точки зору. Соціологія права розглядає право в рамках соціологічних парадигм та за допомогою її методів, акцентує увагу не на уможливленні теоретичних конструкцій, а на реальних соціальних механізмах генезису і дії правових норм. Це благотворно впливає на професійне мислення майбутніх юристів, спрямованість на такі проблеми, як соціальна обумовленість права, аналіз соціальних наслідків і соціальної ефективності конкретних правових норм.

За образним виразом французького вченого Ж. Карбоньє, «...якщо для представника юридичного догматизму право – це бог, то соціолог вважає потрібним керуватися методологічним атеїзмом». Такий підхід до права є адекватним соціальній природі самого права і тому повинен зайняти своє місце в професійному мисленні сучасних українських правників. Фахова підготовка повинна сприяти тому, щоби фундамент юридичного мислення мав соціально-правову спрямованість. Це відповідає як потребам практики, так і структурі наукових знань про право. Основою юридичного мислення є теорія права.

Слід зазначити й інший важливий аспект даної проблеми. Вища освіта не може замикатися на вузько професійних питаннях. Вона повинна сприяти формуванню ерудиції і наукового мислення. Викладання соціології права в юридичних вищих навчальних закладах відповідає основним тенденціям розвитку вітчизняного правознавства, сприяє формуванню соціально-правової спрямованості професійного мислення майбутніх юристів, озброює їх сучасними науковими методами вирішення прикладних соціально-правових задач, допомагає досягнути соціальної місії професії юриста, підвищує інтелектуальний потенціал юридичної освіти.

Тема 1. СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА ЯК ГАЛУЗЬ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

1.1. Соціологія права як синтез «соціального» і «правового»

Соціологія права розглядає право як соціальний феномен. Вона відображає правовідносини і правосвідомість у суспільстві з огляду на його структуру та інститути; займається дослідженням процесів генерування соціумом правових норм, цінностей і сенсів. Специфікою цієї галузі є розуміння права як складної динамічної системи, що розвивається і функціонує в соціальному просторі й історичному часі залежно від типу суспільства і його географічного положення, від рівня розвитку суспільної та індивідуальної свідомості. Вона виходить з того, що право бере свій початок в суспільстві. І оскільки право породжене суспільством, то всі правові феномени є соціальними. Однак не навпаки: не всякий соціальний феномен є правовим.

Так, існує неюридичне «соціальне», яке зводиться до традиційного поведінкового середовища і пов'язане зі звичаями. Наприклад, одягати пасок безпеки, їдучи в машині, – правове явище, а вітатися при зустрічі – традиційне поведінкове. В обох випадках поведінка викликана суспільною нормою, однак у першій ситуації недотримання поведінки викликає санкції з боку держави, у другій – лише несхвальні відгуки. На думку окремих науковців, правове «соціальне» на відміну від поведінкового визначається можливістю бути реалізованим через суд, тобто можливістю звернутися до судді, діяльність якого полягає в тому, щоб, поставивши все під сумнів, зваживши «за і проти», винести ухвалу. Р. Канторович вважав основною ознакою юридичного в суспільстві юстиціабельність [10, с. 84–85]. Ознака «юстиціабельності» відрізняє правову норму від інших. Це означає, що тільки правові норми дають

можливість винесення ухвали. Але юстиціабельність – лише можливість рішення, а не саме реальне рішення. Тому для Р. Канторовича право – це набір соціальних правил, що розглядаються як справедливі й приписують зовнішню поведінку. Відтак соціологічний підхід до вивчення права потребує визнання як формального нормативного, так і «вільного» права.

Під *формальним* учений розуміє право, процес формування якого вже завершений. *Вільне* ж право – це право у стані становлення, бажане право, тобто правові норми, які суб'єкт хотів би бачити формальними. Тому, за Канторовичем, соціологія права – це теоретична дисципліна, що вивчає соціальну дійсність за допомогою узагальнення правових цілей у перспективі. У цьому контексті соціологія права протистоїть догматичній юриспруденції, що вивчає правові норми в змістовому аспекті.

Соціологія права не стосується змісту норм: вона розглядає цілі права крізь призму ціннісного підходу. Правові норми є для нього соціально корисними цілями, що слугують мірилом оцінки суб'єктивних інтересів.

Певні соціальні явища, які охоплюють право, закон, судове й адміністративне рішення, ідентифікуються зі сферою власне правового. Тож у *вузькому розумінні* соціологія права може обмежуватися саме цією сферою, займаючись правом як таким: загальною теорією права і держави або теорією джерел права. У даному випадку соціологічна рефлексія зосереджується на вивченні функцій закону та його реалізації, правосвідомості і правової культури населення, на соціальній справедливості або несправедливості правосуддя в очах громадської думки та ін.

Проте в *широкому сенсі* соціологія права відображає усі соціальні явища, в яких правовий елемент присутній не обов'язково у чистому вигляді, а у формі загальних понять, які вимагають правового аналізу.

Так, наприклад, вивчаючи сім'ю, загальна соціологія зосереджується на вивченні її типологічних особливостей, демографічних, гендерних, етнічних, релігійних та інших показників. Соціологія права при вивченні інституту сім'ї враховує норми сімейного законодавства, їх соціальну спрямованість, змістову регламентацію сімейного життя і лише фрагментарно пов'язує його з економікою, етнічними характеристиками, релігією тощо.

Такий підхід пов'язаний, зокрема, з тим, що між правовими і фактичними суспільними відносинами існує тісний взаємозв'язок. В.Н. Кудрявцев і В.П. Казимірчук виокремлюють два елементи цього взаємозв'язку [9, с. 7–15].

Перший вони пов'язують із походженням правових норм від суспільних відносин. Адже правові норми формуються волею законодавця на основі суспільних відносин, зважаючи на потреби і тенденції суспільного розвитку, завдання, що стоять перед суспільством і державою.

Другим важливим моментом у соціології права є вивчення права як соціального інституту суспільства. У цьому випадку право розуміють як породження соціальних потреб, яке виконує функції забезпечення суспільної стабільності. В цьому аспекті дієвість права забезпечується державними інститутами шляхом виконання правових розпоряджень та застосування санкцій за їх порушення. Американський соціолог Л. Мейхью вважає, що «з соціологічної точки зору право повинно розумітися як соціальний процес, але все більше з'ясовується, що зрозуміти право як соціальний процес – означає зрозуміти функціональне значення правових норм: як вони проводяться в життя, як застосовуються, тлумачаться і врешті-решт втілюються в інституціональну структуру суспільства через шаблони використання» [13, с. 233].

Таким чином, будучи соціальним інститутом, право регулює відносини в суспільстві, забезпечує порядок і стабільність. С.С. Алексєєв вважає, що «саме право за своєю початковою суттю є утворенням, яке походить з життя людей, логічно й історично призначене бути інститутом, покликаним якого є упорядкування свободи, надання їй визначеності й забезпеченості, а звідси – істинно людського змісту, істинно людської цінності» [1, с. 44].

На значущість правового порядку в суспільстві вказував і класик соціології М. Вебер у роботі «Про деякі категорії розуміючої соціології». Порядок забезпечується взаємною орієнтованістю людей і тим, що існуючі соціальні настанови мають значущість норми встановленого порядку. Невизнання реальності нормативного порядку призводить до того, що емпірично цей порядок перестає існувати.

Соціологія права вивчає дію права насамперед для того, щоб давати рекомендації, які сприятимуть раціональному та ефектив-

ному формуванню соціальної реальності. Взаємодія права, його інститутів і норм із соціальною реальністю є центральною проблемою соціології права.

Таким чином, соціологія вивчає не все у праві й не право, взяте саме по собі, а *соціальне у праві, взаємодію соціального і правового*, тобто соціальну обумовленість права, соціальні умови й основи його дії та соціальну роль права. Іншими словами, завданням соціології права є дослідження права як важливого елемента соціальної системи, його взаємодії з іншими соціальними структурами, зокрема, з'ясування того, як, з одного боку, в суспільстві виникає і визріває соціальна потреба у правовому регулюванні тих чи інших суспільних відносин і як у процесі такого регулювання реалізуються особистісні, групові й суспільні інтереси, а з іншого – як здійснюються соціальні функції права, яким чином і як ефективно під впливом права у суспільстві відбуваються певні соціальні зміни.

Досягнення соціології права повинні впроваджуватись у соціальну практику і мають бути сформульовані таким чином, щоб вони змогли надати можливість дослідникам-практикам перевести теоретичні концепції на мову їх професійної діяльності. І хоча така практика перебуває тільки на початковому етапі, проте вона вже позитивно відбивається на збагаченні теоретичних знань практичним досвідом і, навпаки, практики – теорією. Соціологія права аналізує дійсність, прагне емпірично розкрити й подати найбільш повну і виразну картину цієї дійсності.

У вітчизняній науці достатньо поширеними залишаються визначення соціології права С.В. Боботова як «науки про соціальні умови існування, розвитку і дії права в суспільстві» [3, с. 17]; Е.В. Тадевосяна – як науки про закономірності взаємодії права і суспільства як соціальної системи [16, с. 50]; В.А. Глазиріна: «соціологія права є галуззю соціології, що вивчає соціальні закономірності функціонування, зміни і механізми взаємодії суспільства і його соціальної підсистеми – права» [4, с. 10–11].

Таким чином, **соціологію права можна визначити як між-дисциплінарну галузь наукового знання, що поєднує в собі пізнавальні ресурси юриспруденції як системи наук про право та державу і загальної соціології як науки про закономірності формування, розвитку і функціонування суспільства.**

1.2. Об'єкт, предмет і структура соціології права

Інституціоналізація нової наукової дисципліни передбачає наявність таких характеристик:

а) визначеність об'єкта й предмета досліджень, наявність базових теоретичних концепцій, методів, дослідницьких процедур;

б) наявність когорти дослідників, які чітко визначають свою належність до цієї наукової дисципліни;

в) створення та функціонування інституційної бази (наукові установи, професійні асоціації, навчальні курси у закладах освіти, захист дисертацій, фахові видання, наукові публікації тощо);

г) визнання академічною спільнотою нової наукової дисципліни як галузі науки.

З огляду на це соціологія права – це галузь наукових знань, яка з точки зору об'єкта досліджень має міждисциплінарний характер, тобто вона сформувалась і розвивається на межі соціології та правничих наук. Зважаючи на традиційну класифікацію наук, вона має «подвійну дисциплінарну інституціоналізацію». Тобто її розглядають одночасно і як спеціальну соціологічну науку, і як спеціальну юридичну науку, що існує поряд із теорією права. Предметне поле соціології права становлять закономірності взаємодії соціального і правового в суспільстві. Досліджуючи за допомогою спеціальних теоретико-методичних засобів соціальну реальність, соціологія права тісно взаємодіє з іншими соціальними і гуманітарними науками.

Оскільки право – важливий політичний, юридичний та соціальний інститут, який здійснює соціальний контроль та соціальне регулювання, виокремлення соціології права як особливої галузі знань має об'єктивні підстави.

Соціологія права виходить з пріоритету суспільних відносин над правовідносинами та юридичною нормою, оскільки характер суспільних відносин визначає і систему правових норм, і ступінь їх порушення/дотримання, і «форму» реагування суспільства на правопорушення.

На відміну від юридичного, соціологічний підхід у дослідженні права прагне розкрити більш глибокі зв'язки, які відобра-

жають суть правових явищ: *суспільні відносини – право – функціонування правових норм у суспільстві їх соціальна ефективність.*

Тож об'єктом соціології права є не окремо взяті правові і соціальне, а їх взаємозв'язок і взаємодія, а саме: вивчення соціального у праві і соціальне призначення права як елементу структури соціуму.

Таким чином, у широкому сенсі *об'єкт соціології права* – це власне право, у вузькому – це соціальне у праві, взаємодія права і соціуму. До предметного поля *соціології права* слід віднести *соціальні закономірності виникнення, функціонування, розвитку та зміни права; форми прояву, засоби та етапи механізму соціальної дії права у поведінці та діяльності індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому.*

Соціологія права – галузь соціології, що вивчає закономірності функціонування права в системі соціальних інститутів: генезис, динаміку, структуру правових норм та їх роль у суспільстві, механізми їх реалізації в поведінці та діяльності особистості, групи, організації, інститутів, суспільства. Вона досліджує взаємозв'язки і взаємовпливи соціальної дійсності з правовими системами і нормами права, розглядаючи право як систему встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових норм, які регулюють суспільні відносини, дотримання і виконання яких забезпечується як методом переконання, так і методом примусу.

Соціологи вирізняють три основні рівні аналізу суспільних явищ, які стосуються права, а саме:

1) взаємозалежність індивіда та безпосереднього соціального середовища (відповідність цінностей, настанов, характеристик особистості соціальним нормам, цінностям, що становлять систему правових норм суспільства);

2) взаємозалежність прийнятих суспільством правових норм (системи права) та суспільної правосвідомості правової культури населення та ін.;

3) взаємозалежність політичних, правових, морально-етичних та інших норм і цінностей суспільства та основних соціально-економічних вимірів суспільства, його соціальної структури.

Відомо, що до основних категорій соціології відносять поняття «соціальні дії», «соціальні взаємодії», які є першочерговими для соціуму. Соціологія права розглядає дії та взаємодії у соціаль-

но-правовому аспекті, зосереджуючись на вивченні закономірностей у діях осіб, які приймають закони, їх застосовують, а також осіб, на поведінку яких впливають норми права. Тож до предмета дослідження соціології права належать взаємодії юридичних і неюридичних чинників, взаємозв'язок правових і неправових явищ.

Соціологічний підхід до вивчення права передбачає вивчення правових явищ у трьох основних напрямках. *Перший напрям* дослідження охоплює вивчення особливостей соціально-економічних умов життя, що потребують юридичного врегулювання суспільних відносин у кримінально-, цивільно-, адміністративно-правових та інших формах, тобто проводиться визначення потреб суспільства у певному виді правового регулювання і вибору юридичних засобів їх задоволення.

Другий напрям охоплює дослідження механізму соціальної дії права, його форм, засобів та етапів реалізації, результати якого стають теоретичною базою для науково обґрунтованих рекомендацій органам, що застосовують право, та для вдосконалення законодавства. Окрім цього, в результаті дослідження механізму соціальної дії права відкриваються можливості для створення теоретичного фундаменту права, поліпшення структури власне правових норм, більш чіткого відображення їх юридичного змісту через уточнення прав та обов'язків учасників правовідносин і для раціоналізації законодавчої техніки.

Третій основний напрям вивчає ефективність правових норм: достатність або недостатність юридичних засобів, обраних для досягнення поставлених цілей. Соціологія права як науковий напрям має основні, притаманні саме їй проблеми вивчення.

Структурно соціологія права складається з таких головних рівнів:

- загальні теоретичні концепції;
- спеціальні теорії взаємодії права та соціології;
- методика і техніка соціологічних досліджень правових відносин та проблем права.

Загальні теоретичні концепції спрямовані на вивчення:

- соціальних джерел права;
- походження правових норм, що складаються на підставі існуючих суспільних відносин та відображають волю законодавця, потреби суспільства, тенденції суспільного розвитку;

– соціальної системи і соціального механізму функціонування правових інститутів;

– системи соціальних функцій права, правових проблем соціального планування, взаємодії права і громадської думки тощо.

Спеціальні теорії взаємодії права та соціології охоплюють вивчення проблем нормотворчості та застосування права, здійснення соціологічного підходу до аналізу законодавчої та судової діяльності, інститутів і норм кримінального права, а також вивчення чинників правової, девіантної та делінквентної поведінки.

Водночас соціологія права досліджує комплекс питань соціально-правових відносин з використанням методів та процедур соціології, які складають її базовий емпіричний рівень (методика і техніка конкретних досліджень). Емпіричний рівень соціології права формує, накопичує, узагальнює та аналізує фактологічний матеріал, на базі якого розвивається вся соціологія права. Предметом емпіричної соціології права є фактична поведінка людей у сфері дії права, оскільки соціально-правові факти проявляються як реальні дії людей. Однак основним у проблематиці соціології права є вчення *про ефективність правових приписів і діяльності державних установ*, бо саме тут постає практико-політичне значення соціології права.

Окрім рівневої структури, соціологічне знання класифікують за певними критеріями. *За масштабом дослідження* виокремлюють макро-, мезо- та мікротеорії; *за особливостями дослідження* – теоретичну та емпіричну соціологію права; *за цілями й завданнями* – фундаментальну і прикладну; *за галузями права* – автономні соціологічні дисципліни (соціологія кримінального права, соціологія конституційного права, соціологія цивільного права, соціологія адміністративного права та ін.); *за проблемами права* – соціологію злочинності, соціологію девіантної поведінки, соціологію корупції та ін.; *за суб'єктами виконання правових ролей* – соціологію законодавчої діяльності, соціологію судової діяльності, соціологію правоохоронної діяльності та ін.

«Соціологію права, – наголошує Ж.Т. Тощенко, – цікавить не сам процес вироблення, апробації та затвердження норм права, а процес засвоєння їх людьми, розуміння, сприйняття чи несприйняття їх, прагнення дотримуватися їх чи протистояти їм, керуватися ними або уникати їх при розв'язанні життєвих проблем» [17, с. 224–225]. Соціологія орієнтує на вивчення соціальних

функцій права, наслідків, пов'язаних із прийняттям і введенням в суспільне життя правових актів. Основний акцент робиться на тому, що саме діяльність учасників різних форм соціальної взаємодії кардинальним чином впливає на структурну динаміку суспільства та його інститутів.

Таким чином, соціологія права досліджує соціологічне у праві, тобто розглядає право як одну із соціальних підсистем, як соціальний інститут.

Тому безпосереднім об'єктом соціології права є не власне право, а його взаємозв'язок і взаємодія з соціумом, що знаходить своє відображення як у соціальній обумовленості права, так і у впливі права на соціальну реальність.

І в цьому разі питання про об'єкт соціології права поєднуються з питанням про його предмет.

Отже, з точки зору структури **соціологія права** – певним чином структурована система соціологічних знань про право як особливий соціально-правовий феномен у його генезисі, в процесі соціальної дії та взаємодії.

1.3. Функції соціології права

Соціологія права як самостійна галузь знань реалізує усі властиві соціологічній науці функції: методологічну, інформаційну, пізнавальну, аналітичну, прогностичну, соціально-технологічну та ін.

Методологічна (теоретична) функція соціології права забезпечує формування та накопичення теоретичних знань, уявлень про право, його функціонування та розвиток, правові явища, а також про методологічні засади соціологічного дослідження. Методологічна функція соціології права полягає не тільки в концептуалізації дослідження, формулюванні вимог до емпіричного аналізу права, а й у теоретичній орієнтації дослідника на виконання певних процедур в роботі з емпіричним матеріалом (постановка проблем, висунення гіпотез, пояснення фактів тощо).

Описова (дескриптивна) функція передбачає дослідження правової реальності, результатом чого є узагальнена типова картина

останньої. Соціологія права покликана «фотографувати» правову діяльність і подати її об'єктивний «портрет».

Пізнавальна (гносеологічна) функція полягає у відтворенні правової реальності, її усвідомленні, поясненні, накопиченні знань про правові явища, правові процеси, які поступово призводять до можливості управління соціальними перетвореннями у праві та соціально-правовими змінами.

Інформаційна функція забезпечує одержання та поширення інформації про реальні юридичні явища, процеси, систематизацію такої інформації та формування уявлень про проблеми, що потребують вирішення. Функцію збирання відомостей, отримання даних соціологія права виконувала з перших днів свого існування, що допомогло по-новому поглянути на функціонування інституту права у соціумі.

Аналітична функція полягає у встановленні причинно-наслідкових закономірностей, наукових законів, які не тільки розкривають причини подій, але й дають можливість передбачити їх повторюваність. Соціологія права розробляє причинно-наслідкові закони: *закони розвитку*, які ще називають генетичними або історичними, оскільки вони визначають, як одне правове явище (чи інститут) за необхідності замінює інше; як змінюються форми та аспекти одного й того ж явища чи інституту; *структурні закони*, що розглядають свій об'єкт у певний момент його існування, абстрагуючись від процесу його історичного становлення, та визначають взаємозв'язок елементів у межах одного об'єкта.

Прогностична функція має на меті використання отриманих даних задля вироблення наукових прогнозів щодо результатів реалізації норм права, певних можливих змін у правовій системі та розробку відповідних рекомендацій. Соціологія права створює та узагальнює уявлення про моделі бажаної правової системи або окремі її структурні елементи, дає зважену, науково вивірєну оцінку перспектив розвитку майбутнього стану соціального інституту права.

Прикладна функція соціології права спрямована на виконання конкретного дослідження (вивчення громадської думки щодо конкретної правової проблеми, певного правового акта й ін.). На противагу фундаментальній прикладна функція спрямована на збір, обробку та аналіз емпіричного матеріалу.

Соціально-технологічна функція зумовлює створення соціальних технологій, на основі яких може відбутися удосконалення соціального інституту права, окремих його складових. Можна виокремити і низку похідних функцій: критичну, світоглядну, просвітницьку та інші.

1.4. Соціологія права серед суміжних галузевих дисциплін

Соціологія права – одна з галузей міждисциплінарного простору. Довгий час існувало кілька позицій стосовно її приналежності: соціологія права є допоміжною дисципліною в рамках правознавства (К.-Лльовеллін, А. Нусбаум і ін.); це різновид загальної теорії права (Е. Дюркгейм, В. Лундшотдт, Н. Луман, А. Хегерстрем та ін.); галузь загальної соціології або самостійна соціологічна дисципліна (М. Вебер, Ж. Гурвіч, Є. Ерліх, Р. Кеніг і ін.)

Велике значення для повноти з'ясування предмета соціології права має його тлумачення у порівнянні з іншими науками, передовсім з теорією права і філософією права. При цьому необхідно брати до уваги, що серед науковців існують різні погляди стосовно цього питання. Згідно з одним із них заперечується самостійний характер соціології права, виходячи з її міждисциплінарного походження. Відповідно до іншого соціологія права належить до правничих наук і знаходиться в одному ряду з теорією права. Таку точку зору особливо активно відстоюють польські учені А. Підгурецький і Я. Квашневський. С.С. Алексєєв вважає, що соціологія права разом із філософією права і загальною теорією права входить до складу правознавства.

Окремі дослідники наполягають на тому, що філософія права тотожна соціології права. Інші учені підкреслюють відмінність між цими двома дисциплінами.

Однак більш переконливою є позиція учених, які вважають, що філософія права, соціологія права, теорія права мають один об'єкт дослідження – право – з власною спеціалізацією, змістом і специфікою конкретної науки. Д.А. Керімов визначає філософію права як теорію, яка вивчає проблеми теоретико-світоглядного

підходу до пізнання держави і права, тоді як соціологія права дає наукову картину державно-правової реальності [8]. Своєю чергою, соціологія права, як і загальна соціологія, розглядає проблеми права на методологічному, спеціально-теоретичному та емпіричному рівнях із застосуванням соціологічних методів дослідження. А теорія права як самостійна дисципліна має сталий предмет дослідження, систему категорій і понять, які реалізуються на теоретичному рівні.

Філософія права поєднує всю сукупність принципів, шляхів і методів пізнання, вироблених усіма науками (у тому числі й юридичними), які застосовуються в процесі наукового пізнання особливостей правової діяльності. Її сенс полягає у гносеологічному «обслуговуванні» галузевих юридичних наук, які досліджують конкретні правові явища.

Основним призначенням філософії права є озброєння загальної теорії права і всіх галузевих юридичних наук надійним гносеологічним інструментарієм: системою методів пізнання; вченням про такі методи як загальнонаукові засоби пізнання. Крім того, об'єднуючи пізнавальні можливості всіх юридичних наук, філософія права збагачує дослідницький потенціал кожної з них, оскільки ядро філософії як методологічної науки становить єдність діалектики, логіки і теорії пізнання.

Соціологія права тісно пов'язана з правознавчими дисциплінами: загальною теорією права, філософією права, юридичною соціологією. Проте існують відмінності між соціологією права і правовими дисциплінами: останні вивчають норми права як такі, а соціологія права з'ясує, які соціальні причини породжують ці норми та якими є соціальні наслідки цих норм.

Юриспруденція, своєю чергою, також враховує можливі соціальні наслідки ухвалення того чи іншого закону. Наприклад, Е. Дюркгейм радив соціологам уважно вивчати норми права, які вважав соціальними фактами.

Відмінність між системою наук про право і соціологією права полягає в аспекті розгляду права як об'єкта: юриспруденція вивчає його зсередини, а соціологія права – ззовні. Саме тому вона розглядає право як соціальне явище, не проникаючи в його глибинну суть. Якщо правознавець знаходиться усередині правової системи, практикуючи, розвиваючи доктрину права, то соціолог перебу-

ває поза системою права, не впливаючи на її функціонування. Дистанціювання від правової реальності є запорукою об'єктивності соціології права. Соціолог застосовує емпіричні методи, його цікавлять як зовнішні явища, так і глибинні зв'язки, що виникають на всіх рівнях взаємодії соціального з правовим.

Не менш тісними є взаємозв'язки соціології права з філософією права. Остання залишається вищою духовною формою пізнання права, його змісту і сенсу, ідеальної, матеріальної соціальної значущості. Філософія права вивчає рефлексію прав і обов'язків особи, суть свободи і рівності, справедливості, природного права й т. ін. Соціологія права і філософія права мають спільне походження. Однак їх спільність зберігалась лише поки соціологи, як і філософи, формували гносеологічні конструкції про людину і суспільство на основі спільного досвіду. Після того, як соціологія звернулася до емпіричних методів дослідження (спостереження, експерименту, анкетування й ін.), відбулося розгалуження. Проте відмінність методів і способів пізнання правових феноменів не повністю розірвала взаємозв'язки цих міждисциплінарних наук, які полягають, зокрема, у пошуковій джерел права в глибинах соціального життя або соціальної реальності у філософському розумінні права. До того ж, теоретична соціологія права в особі відомих соціологів-класиків (М. Вебер, Є. Ерліх, Ж. Гурвіч, Т. Парсонс, П. Сорокіна) залишається невичерпним джерелом ідей і натхнення для сучасних філософів права.

Поряд з яскравими міждисциплінарними зв'язками соціологія права тісно взаємодіє зі всіма галузями соціологічної науки, які тією чи іншою мірою торкаються правових аспектів соціального життя: з соціологією релігії, політики, освіти, а також з економічною соціологією.

1.5. Методи соціології права

Предмет дослідження тієї чи іншої науки нерозривно пов'язаний з її методом. Метод науки – це шлях наукового пізнання соціальної дійсності. Соціологія права застосовує *загальнонаукові і спеціальні методи*.

До загальнонаукових належать методи:

– *діалектичний*, який виходить з принципів єдності і боротьби протилежностей як джерела розвитку, єдності логічного й історичного у пізнанні, охоплює сходження від абстрактного до конкретного, поєднання аналізу і синтезу;

– *метод системного аналізу*, спрямований на дослідження об'єкта як частини цілого і цілого, що складається з частин, як системи, що забезпечує цілісність об'єкта, й на аналіз зв'язків між різними елементами системи;

– *метод структурно-функціонального аналізу*, який розглядає об'єкт дослідження як структурно розчленовану цілісність, у якій кожний елемент структури має своє функціональне призначення;

– *статистичні* – математичні методи досліджень масових явищ випадкового характеру;

– *методи соціально-психологічних досліджень* – насамперед різні способи тестування та інші.

Особливе місце посідають власне соціологічні спеціальні методи емпіричних досліджень – *методи збору емпіричної інформації* (спостереження, опитування, аналіз документів, експеримент).

Конкретні соціологічні (емпіричні) дослідження у праві спрямовані на вивчення як соціальної обумовленості, так і соціальної дії, ефективності дії права та його інститутів, розкриття впливу права на суспільні відносини, на практику і зворотну дію соціальних чинників права.

А. Підгурецький, визначаючи специфіку соціології права як науки, особливо наголошував на таких її методологічних аспектах:

1. Соціологія права спрямована на пізнання реальної соціальної дійсності в контексті функціонування правових чинників, механізмів дії права на соціальні відносини і зворотного впливу соціальних відносин на формування права.

2. Соціологія права пізнає право у його дії і з'ясовує умови ефективності останнього; вона прагне встановити, які саме правові інструменти є найбільш ефективними для змін у політичному мисленні, в економічних ситуаціях і міжсуб'єктних відносинах. Вона досліджує можливі побічні негативні наслідки дії права; розвінчує різні соціальні міфи, пов'язані з правом, розкриває їх генезис.

3. Соціологія права вивчає проблеми дії права передовсім для того, щоб давати соціотехнічні рекомендації, які дозволили б здійснювати раціональні й ефективні перетворення соціальної дійсності. Крім того, вона створює теоретичну базу для розвитку наукової політики у правовій сфері.

4. Соціологія права прагне надати своїм положенням форми, придатної для застосування в соціальній практиці. Наприклад, положення, пов'язані з проблемою злочинності, повинні давати можливість практикам перекласти теоретичні концепції на мову їх професійної діяльності.

5. Соціологія права безпосередньо звертається до дійсності, намагаючись надати їй емпіричних обрисів, створити якнайповніший і виразний її образ.

Контрольні питання

1. *У чому полягає «соціальне» і «правове», їх взаємозв'язок у соціології права?*

2. *Назвіть вимоги до інституалізації нової науки чи її галузі.*

3. *Укажіть об'єкт, предмет та завдання соціології права.*

4. *Охарактеризуйте предмет соціології права у широкому та вузькому сенсах. У чому полягає відмінність?*

5. *Прокоментуйте найбільш відомі визначення соціології права. Яке з них Ви вважаєте найточнішим? Чому?*

6. *У яких напрямках здійснюється соціологічний аналіз правових явищ?*

7. *Опишіть рівневу структуру соціології права.*

8. *Охарактеризуйте типологічні класифікації досліджень у соціології права.*

9. *Назвіть основні функції соціології права та дайте їм характеристику.*

10. *Визначте місце соціології права серед інших міждисциплінарних та галузевих наук.*

11. *Назвіть методи соціології права та охарактеризуйте їх.*

Информационные источники

1. Алексеев С.С. *Философия права* / С.С. Алексеев. – М., 1998. – С. 44.
2. Барчук В.В. *Социология права – отрасль социологии* / В.В. Барчук // *Социологические исследования*. – 1996. – № 10. – С. 33–42.
3. Боботов С.В. *Буржуазная социология права* / С.В. Боботов. – М., 1978. – 112 с.
4. Глазырин В.А. *Юридическая социология* / В.А. Глазырин. – М., 2000. – 372 с.
5. Еникеев М.И. *Юридическая психология* / М.И. Еникеев. – М., 2000. – 287 с.
6. Карбонье Ж. *Юридическая социология* / Ж. Карбонье. – М., 1986. – 168 с.
7. Казимирчук В.П. *Вступительная статья к книге: К. Кульчар. Основы социологии права* / В.П. Казимирчук. – М., 1981. – 256 с.
8. Керимов Д.А. *Философские основания политико-правовых исследований* / Д.А. Керимов. – М., 1986. – 332 с.
9. Кудрявцев В.Н. *Современная социология права* / В.Н. Кудрявцев, В.П. Казимирчук. – М., 1995. – 234 с.
10. Кульчар К. *Основы социологии права* / К. Кульчар. – М., 1981. – 256 с.
11. Лапаева В.В. *Социология права как юридическая дисциплина?* / В.В. Лапаева // *Социологические исследования*. – 1999. – № 7. – С. 47–57.
12. Лапаева В.В. *Социология права: в поисках новой парадигмы* / В.В. Лапаева // *Государство и право*. – 1992. – № 7. – С. 19–25.
13. Мейхью Л. *Социология права* / Л. Мейхью // *Американская социология. Перспективы, проблемы, методы*. – М., 1972. – С. 233–234.
14. Подгурецкий А. *Очерк социологии права* / А. Подгурецкий. – М., 1974. – 260 с.
15. *Право и социология*. – М., 1973. – 236 с.
16. Тадевосян Э.В. *Социология права как специфическая отрасль социологии* / Э.В. Тадевосян // *Социально-гуманитарные знания*. – 2000. – № 2. – С. 18–24.
17. Тощенко Ж.Т. *Социология. Общий курс* / Ж.Т. Тощенко. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Прометей; Юрайт-М, 2001. – 511 с.
18. *Энциклопедический социологический словарь*. – М., 1995. – 738 с.
19. *Юридическая социология: учебник для вузов*. – М., 2000. – 285 с.

Тема 2. ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ, ФУНКЦІОНУВАННЯ І РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА

2.1. Передумови та основні чинники виникнення і становлення соціології права

Проблеми права у рамках загальної соціології в нашій країні раніше практично не вивчалися, а досліджувалися переважно в рамках юридичної науки. Однак, починаючи з 1960-х років, наукова юридична спільнота заявила про необхідність використання соціологічної методології та методики для подальшого розвитку юридичної науки. Цьому, зокрема, сприяла успішна практика конкретних соціологічних досліджень у юридичній науці, передовсім у кримінології. Ця практика конкретно-соціологічних досліджень дозволила, *по-перше*, звернутися до вивчення таких явищ правової дійсності, які раніше не охоплювалися проблематикою право знавства; *по-друге*, поглянути на ряд традиційних проблем юридичної науки з особливої точки зору; *по-третьє*, наголосити на необхідності методологічних розробок щодо особливостей і можливостей конкретних соціологічних досліджень у праві; *по-четверте*, в оновленому вигляді поєднати емпіричний рівень досліджень із теорією середнього і вищого рівня соціологічного знання.

Перед соціологами-дослідниками була поставлена вимога встановити, якою мірою правові норми реалізуються в реальному житті; чи є відповідність між належним і дійсним; як оцінює правові норми громадська думка й т. ін. Однак одностороннє, вузьке застосування конкретних соціологічних методів у праві не змогло забезпечити об'єктивність результатів. Постає проблема застосування соціологічного підходу до права в цілому, що зумовило розширення предмета загальної теорії права. Оскільки і в цьому

випадку результат не був успішним, з'явилося розуміння необхідності виокремлення напряму досліджень, який реалізував би застосування соціологічного підходу до права, – соціології права. Проте для догматичної юриспруденції характерний і розгляд права зсередини, а дійсності – через призму правових понять і норм суспільного життя. І тому право не могло зрозуміти саме себе. У вітчизняній юридичній науці досить поширеним, якщо не однозначним, залишається твердження, що соціологія права – це юридична дисципліна. Відмінність позицій пов'язана з питанням, чи є соціологія права підгалузевою теорією права, чи теорія держави та права і є соціологією права.

Соціологи ж довгий час не наслідувались вивчати проблеми права, політики, держави, влади, що значно збіднювало соціологію як науку про суспільство. Підтримуючи соціологічне начало у соціології права, французький юрист Ж. Карбоньє (Паризький університет) висловив думку, що соціологія права походить від соціології, розвивалася як галузь останньої, а одержавши самостійність, активно взаємодіє із загальною соціологією. Аналогічна позиція і в інших зарубіжних дослідників. Так, М. Ребіндер дає наступне цікаве визначення соціології права, пов'язане з концепцією трьох вимірів права. По-перше, це наука *про цінності* (філософія права); по-друге, наука *про норми*, тобто догматична юриспруденція; по-третє, це наука *про реальність*, тобто соціологія права. Своєю чергою, соціологію права М. Ребіндер поділяє на *генетичну*, яка досліджує соціальний генезис права, і *операціональну*, що вивчає вплив права на суспільне життя.

В останніх підручниках із соціології права, підготовлених В.П. Казимірчуком і В.Н. Кудрявцевим, автори хоч і стверджують, що соціологія права є новою юридичною дисципліною, проте опираються на соціологічну теорію права, що розробляється як загальною теорією права, так і галузевими юридичними науками. Науковці вважають, що соціологічні дослідження в праві проводяться на межі соціології і права, що існують такі соціальні явища, вивчати які неможливо в рамках самого правознавства, оскільки ефективність його виражається саме в дії на неправові явища, на фактичні відносини людей; що процес соціологізації юриспруденції передбачає розробку нових проблем, які не можуть вирішуватися в рамках юридичної концепції; що соціологія права – новий

науковий напрям у вітчизняному суспільствознавстві, який розглядає правову систему у зв'язку з життям, соціальною практикою. Очевидно, що з цих положень авторів уже однозначно не можна зробити висновок, що соціологія права – це особлива юридична дисципліна.

Однак слід зауважити, що соціологія права – така ж галузь загальної соціології, як, наприклад, соціологія праці, соціологія релігії, соціологія політики, соціологія моралі, соціологія культури і т. п. Об'єктом соціології права є правові явища і правові відносини, що є різновидом соціальних явищ і відносин.

Таким чином, соціологія права є однією з галузевих соціологічних теорій. Враховуючи початкові положення загальносоціологічної теорії, вона виходить з пріоритетності суспільних відносин над правовідносинами і юридичними нормами. Саме характер суспільних відносин, а не навпаки, визначає систему правових норм і ступінь їх порушення (дотримання), як і форму реагування суспільства на правопорушення.

2.2. Класики соціології про право та його соціальну роль у соціумі

Соціологічний погляд на право простежується ще у працях давніх мислителів, які розмірковували над проблемами облаштування суспільства, держави, влади, закону, справедливості й порядку, еволюціонуючи з розвитком цивілізації.

Особлива роль у розвитку соціології належить бельгійському ученому-природодослідникові і математикові Адольфу Кетле (1796–1874), який в роботі «Соціальна фізика, або досвід дослідження про розвиток людських здібностей» (1835) виклав статистичне і природничонаукове обґрунтування науки про суспільство – «соціальної фізики». Кетле встановлював певні статистичні закономірності подій і дій і співвідносив їх зі станом людських спільнот так, щоб можна було зрозуміти закони функціонування та розвитку людського суспільства і сформулювати їх соціальні типи. Саме у «Соціальній фізиці» Кетле виводить основний закон існування злочинності в суспільстві: «Існує бюджет, який виплачується

справді із страхітливою акуратністю і правильністю. Це – бюджет в'язниць, копалень і ешафотів. Ми можемо з повною достовірністю передбачати, скільки чоловік забруднять свої руки кров'ю ближнього, скільки буде фальсифікацій, отруєнь, ми можемо це зробити з такою точністю, з якою ми передбачаємо кількість смертельних випадків і народжень в найближчий рік» [24, с. 66]. Згідно з «законом Кетле» в суспільстві за певних умов існує сталий рівень злочинності. Стійкі статистичні характеристики злочинності А. Кетле називає «таблицями злочинності». У них він відобразив «схильність» до скоєння злочинів різних вікових груп населення. Так, якщо мільйон людей від 25 до 30 років здійснили удвічі більше вбивств, ніж мільйон людей від 40 до 50 років, то це дозволяє стверджувати, «що у перших схильність до вбивства удвічі сильніше, ніж в останніх». Кетле вивів загальну закономірність злочинності: «Схильність до злочину зростає досить швидко, у міру досягнення зрілого віку, і потім, досягнувши свого максимуму, вона зменшується до кінця життя» (наприклад, у Франції максимальну кількість учиняли особи до 24 років, у Бельгії – до 22)» [11, с. 89].

Родоначальник соціології французький учений **Огюст Конт** не вніс значного вкладу безпосередньо у розвиток соціології права, однак його творчість зіграла велику роль в її становленні. Багато авторів указують на негативне ставлення Конта до права як такого, маючи на увазі суб'єктивне право. Проте у філософії Конта важливе місце посідає ідея об'єктивного права, відображеного в понятті «громадський порядок». Конт не приховував, що предмет його досліджень – суспільство – нерозривно пов'язаний з післяреволюційною ситуацією в соціальних відносинах, у сфері порядку і прогресу. Цю напругу, яку громадськість сприймала як антагонізм і суперечність, Конт намагався подолати своєю соціологією і об'єднати обидва полюси: порядок і прогрес. Прогрес без порядку – анархія, порядок без прогресу перетворюється на реакцію. У позитивній політиці порядок і прогрес є двома нерозривними сторонами реалізації одного принципу.

Англійський соціолог XIX ст. **Герберт Спенсер** (1820–1903) вважав, що державне управління і право є функціями соціального організму, які піддаються спеціалізації і диференціації мірою його розвитку. У нарисі «Гріхи законодавців» Спенсер пише про величезну соціальну відповідальність правників у галузі законодавства.

Головним їхнім недоліком він вважає уявлення про суспільство як щось нескінченно пластичне, з чого за допомогою законів можна виліпити усе, що завгодно. Така позиція, на думку ученого, веде до важких для суспільства наслідків.

Насправді суспільство – це організм, що функціонує і розвивається за своїми внутрішніми законами, і реформування його законодавчим шляхом вимагає глибокого розуміння того, що реально потрібне суспільству, а також всесторонньої підготовки законодавців, якою вони зазвичай не володіють. Спенсер пише: «В жодній справі немає такої вражаючої невідповідності між складністю завдання і невідповідністю тих, хто береться за його вирішення. Поза сумнівом, що з усіх жахливих помилок людей настрашніше полягає в тому, що для оволодіння яким-небудь ремеслом, наприклад, ремеслом шевця, необхідно довго вчитися, а єдина справа, яка не вимагає ніякої підготовки, – це мистецтво створювати закони для цілого народу».

Теорія **Карла Маркса** (1818–1883) і **Фрідріха Енгельса** (1820–1895) радикально відрізняється від попередніх теорій права. За Марксом, держава і право – це знаряддя панування одного класу (буржуазії) над іншим (пролетаріатом). І право, і держава мають класову природу. Тому ні право, ні держава як соціальні інститути не існували у всі часи. Соціальний інститут права має тимчасовий характер: він відіме сам, коли виконає свою історичну місію. К. Маркс вважав, що держава є інструментом придушення, з яким слід боротись усіма засобами і який підлягає знищенню.

Незважаючи на певні помилки, допущені прихильниками марксистської теорії права, вони внесли вагомий внесок у розуміння права: сприяли секуляризації та демістифікації права; дозволили розглядати його як звичайне явище соціального життя, яке можна і слід спостерігати, як і інші сфери суспільства (культуру, релігію та ін.).

Дослідження видатного французького ученого **Еміля Дюркгейма** (1858–1917) щодо соціального розподілу праці відіграли важливу роль у розвитку соціології права. Стан суспільства, за Е. Дюркгеймом, виявляється у рівні розвитку права. Право – це «зримий символ», за яким легше визначити структуру суспільства і рівень колективної свідомості. Саме інститут права окреслює всі соціальні відносини.

Право є дуже важливим і в теорії соціальної солідарності Е. Дюркгейма. Так, *репресивний тип права* характерний для суспільств, у яких панує механічна солідарність. Такий тип солідарності пов'язаний з нерозвиненим розподілом праці, домінуючою колективною свідомістю і підлеглим положенням індивіда щодо колективу. Чим більше колективне панує над індивідуальним, тим ширша сфера вчинків, що розглядаються суспільством як злочини. Це виявляється в пануванні репресивного права, суть якого в тому, що воно переслідує і карає індивідів за вчинки, які не влаштовують колективну свідомість.

Для суспільств із переважно органічним типом солідарності характерний *реститутивний тип права*. Реститутивне право орієнтоване не стільки на покарання, скільки на встановлення соціальної кооперації, зближення людей і відновлення справедливості. Воно організовує спільне життя і діяльність окремих індивідів. Спочатку панівним було репресивне право. На думку Дюркгейма, старовврейське право було цілком репресивним, орієнтованим на покарання. Згодом, починаючи з римського права, репресивне право починає замінюватися на сімейне, договірне, процесуальне, публічне право.

Достатньо повно розглядав Е. Дюркгейм соціальний феномен злочинності, підкреслюючи, що скоєння злочинів є нормою для будь-якого суспільства, тобто органічно властивим суспільству і широко розповсюдженим явищем. Таким чином, оцінювати соціальний факт як норму або патологію на абсолютному рівні не можна: нормою або патологією його робить історичний тип суспільства, соціальний контекст. Більше того, за Дюркгеймом, наявність злочинності свідчить про здоров'я соціального організму. Для нормального функціонування суспільства необхідний певний рівень злочинності. Навіть у примітивних народів, де індивідуальні начала розвинені дуже слабо, існує злочинність. Відхилення від колективної моделі поведінки є в будь-якому суспільстві. Е. Дюркгейм стверджував, що девіація відіграє функціональну роль у суспільстві, оскільки девіація і покарання девіанта сприяють усвідомленню меж того, що вважається допустимою поведінкою, і виконують роль чинників, які спонукають людей підтвердити свою підтримку моральному порядку суспільства. Саме Е. Дюркгейму належить ідея *аномії* – суспільного стану, який характеризується крахом системи

цінностей, обумовленим кризою всього суспільства, його соціальних інститутів, коли «старі норми» вже не відповідають вимогам, не діють, а нові сформульовані нечітко. У такі періоди слід чекати різкого зростання кількості випадків девіації. Саме згідно з теорією аномії можна охарактеризувати стан колишніх радянських республік після оголошення ними незалежності, переходу до умов ринкової економіки.

Значну увагу приділяє Е. Дюркгейм покаранню, розглядаючи його в історичному розвитку та в дусі функціоналізму як спосіб задовольнити колективну свідомість. Так, спочатку кримінальне право і покарання були тісно пов'язані з релігією, однак поступово суспільство індивідуалізувалося, тож найбільш караним став злочин проти особи.

Французький правознавець **Леон Дюгі** (1859–1928), ґрунтуючись на принципі соціологічного детермінізму й об'єктивізму, запозиченому ним у Е. Дюркгейма, проголошує відмову від суб'єктивного у праві. «Всяке суспільство – це дисципліна, – пише він, – а оскільки людина не може жити без суспільства, то вона може жити тільки підкоряючись якій-небудь дисципліні». Цю дисципліну становлять соціальні норми, які трактуються Дюгі як правові норми, що регламентують зовнішні прояви людської волі. Юридичний порядок Л. Дюгі визначає таким чином: «Під виразом «юридичний порядок» я розумію соціальний стан, що існує на даний момент відповідно до правових норм, які накладаються на людей у певній соціальній групі, та юридичних ситуацій, пов'язаних з ними» [8, с. 89].

На протигагу Дюгі, автор праці «Традиційна соціальна наука» **Моріс Оріу** (1859–1929) розробив теорію інституції, котра базується на ідеї про те, що правові відносини є системою соціальної рівноваги, яка примирює індивіда з суспільством. Критикуючи застарілі уявлення про наперед встановлений характер соціального порядку, Оріу розглядає порядок як явище, що прогресивно розвивається, де правові відносини виконують функцію гармонізації протиборчих особистих і колективних інтересів. Оріу розглядає право як тотальний регулятор, що врівноважує всі сфери життєвільності суспільства.

Назвичайно популярною останнім часом стала концепція «живого права», розроблена творцем соціології права **Євгенієм**

Ерліхом (1862–1922), який закликав шукати витоки права у соціальних асоціаціях та існуючому в них порядку: «Щоб зрозуміти витоки, розвиток і суть права, слід передовсім вивчити порядок, що існує в суспільних зв'язках. Причина невдач усіх попередніх спроб пояснити право полягала в тому, що вони виходили з правових розпоряджень, а не з цього порядку» [8, с. 678]. Ерліх прямо заявляє, що право визначається соціальними відносинами.

Учений розглядає право як систему норм соціального порядку, яка регулює життєдіяльність спільнот, що склалися стихійно. Ці норми впливають із безпосереднього спостереження життя, торгівлі, звичаїв, звичок, організаційних і статутних положень різних об'єднань, як визнаних законом, так і ігнорованих і навіть заперечуваних ним. Згідно з точкою зору Ерліха існує два рівні такого порядку: перший рівень складають норми, що формуються в ході судової практики (норми рішень), другий – норми, що склалися в повсякденній діяльності людей (організаційні). Таке подвоєння відображає реально існуючий дуалізм «книжного» і «живого» права.

Живе право становлять «факти права», що поділяються на чотири типи. До *першого* дослідник відносить *звичай*, на основі якого регулювалося життя в самотніх об'єднаннях. Нові ж об'єднання ґрунтуються переважно не на звичаї, а на правових документах: договорах, законах, конституції.

Другий тип – панування – це правові факти, що породжують правовий статус, тобто сукупність прав і обов'язків індивіда.

Третій тип – володіння – відображає факт володіння і вільного розпорядження матеріальними цінностями і благами. З володіння постає право приватної власності.

До *четвертого типу*, який являє собою *правове волевиявлення*, належать документальні вирази особистої волі індивіда: договори, дарчі, заповіти й ін.

Ерліх підкреслює, що правознавство завжди вивчало тільки правові норми. Однак, щоб дійсно розкрити закономірності реального правового життя, необхідно досліджувати реальне життя суспільства: «Дослідження живого права і є тим, з чого потрібно починати соціологію права». Потрібно звернутися до вивчення конкретної правової практики, відносин влади і права, договорів і заповітів. Найважливішим джерелом інформації для соціології

права, за Ерліхом, є правовий документ: «Навіть один погляд на сучасне правове життя показує, що над ним у переважній частині панує не закон, а ділові документи». У документах під конкретними деталями завжди виявляється типовий зміст, із якого і можна зрозуміти живе право. Взаємодія правових норм різних рівнів – *стихийно-побутового, права юристів і державного* – утворює «тканину» живого права, яке насправді і регулює соціальні відносини.

Таким чином, учений дійшов висновку про соціальний характер права. Він підкреслював, що правознавство і юридична освіта відірвалися від практики, правові норми відстали від реального життя. Життя і поведінка людей значно більше керуються логікою розвитку співтовариства, ніж нормами права. Тому будь-яке правознавство, за Ерліхом, може бути тільки соціологією права.

Німецький правознавець **Герман Канторович** (1877–1940) стверджував, що соціологічний підхід до вивчення права потребує визнання як формального нормативного, так і «вільного» права. Згідно з його уявленнями соціологія права – це теоретична дисципліна, що вивчає соціальну дійсність за допомогою узагальнення правових цілей. У цьому контексті соціологія права протистоїть догматичній юриспруденції, що вивчає правові норми у змістовому аспекті. Соціологія права не стосується змісту норм: вона розглядає цілі права крізь призму ціннісного підходу. Правові норми становлять для нього соціально корисні цілі, що є мірилом оцінки суб'єктивних інтересів. В останній роботі «Визначення права» він приходить до висновку, що право – це сума соціальних правил, які приписують зовнішню поведінку і вважаються справедливими [15, с. 84–85].

Свою позицію щодо соціології права **Макс Вебер** (1864–1920) сформулював у роботі «Економіка і суспільство». Предметом соціології права він вважав соціальні дії, раціональний сенс яких обумовлений змістом правових норм. На відміну від правознавства, що досліджує об'єктивний сенс норм права, соціологія права вивчає їх суб'єктивне значення, яке індивіди кладуть в основу своїх дій. Для Вебера правове глибоко відмінне від етичного і морального. Воно пов'язане з феноменом панування й утворює особливе явище – «легітимний порядок» суспільства, який організовує відносну одноманітність соціальної поведінки людей завдяки тому, що володіє «значущістю», сенсом, доступним розумінню. Така

значущість порядку, згідно з Вебером, може бути емпіричною і нормативною. Нормативна значущість – це об'єктивний сенс порядку, виражений у нормах права. Об'єктивність нормативної значущості має на увазі загальнообов'язковість правових норм для всіх людей. Емпірична значущість порядку не тотожна нормативній, вона набагато ширша, оскільки містить усі суб'єктивні сенси, що вкладаються в нього індивідами. Саме емпірична значущість порядку становить предмет розуміючої соціології права.

Характеризуючи соціологію права Вебера, Ж. Карбоньє підкреслив: «можна тлумачити закон Вебера таким чином: прогресивний розвиток права йде у напрямі його раціоналізації, яка охоплює всезростаючу спеціалізацію і бюрократизацію» [9, с. 118].

Фердинанд Тьоніс (1855–1936), видатний німецький соціолог, опублікував більше 30 праць з проблем злочинності і 17 статей, що аналізують кримінальну статистику. Він виокремив негативні види поведінки, породжені умовами суспільства, і стверджував, що соціальні зміни, викликані еволюцією громади, її переродженням, спричиняють певні форми злочину. Відтак він вважав, що слід переглянути визначення злочину і класифікацію правопорушень стосовно нових обставин, зокрема відповідно до процесів урбанізації.

Досліджуючи злочини, Тьоніс розмежовує злочин і правопорушення – дві категорії караних діянь. Злочин він визначає як навмисне порушення правових норм, а правопорушення – як навмисне або ненавмисне відхилення від норм, визначених державним законодавством. Більше того, вчений розрізняв типи злочинів залежно від психологічного стану правопорушника і соціальних умов. Наприклад, він відрізняв шахраїв від злочинців (класифікація, що відповідає відмінностям між злочинами, які прямо або побічно впливають із соціальних умов). До категорії *шахраїв* він відносив злодіїв і шахраїв. Останні усвідомлюють матеріальну мету свого злочину, тому вважають незаконні дії засобом її досягнення. *Злочинці* – це правопорушники, засуджені за вбивство і інші насильницькі дії, палії і т.п. Вони діють поза моральними нормами, часто стають на шлях насильства, жорстокості, проявляючи природну інстинктивну волю, в чому Тьоніс бачив характерну особливість громадської поведінки. Тьоніс підкреслював, що покарання повинно відповідати важкості злочину. Він закликав до вдосконалення кримінального законодавства, до створення умов, які сприяють реабілітації злочинців.

2.3. Вклад вітчизняних соціологів і правознавців у соціологію права

Вітчизняні вчені звернулися до проблем соціології права майже одночасно з класиками європейської соціологічної думки, однак вони залишилися менш відомими. Та їхній внесок у формування соціологічного підходу до права і розробку відповідної проблематики був доволі вагомим. До їх числа слід віднести С.А. Муромцева, М.М. Ковалевського, Б.О. Кістяківського, Л.Й. Петражицького, М.С. Тімашева, П. Сорокіна. Оцінюючи важливість спільних результатів творчості правознавців-соціологів Російської імперії, Б.О. Кістяківський писав: «Російський науковий світ... може гордитися тим, що саме в російській науково-юридичній літературі раніше з інших була висунута вимога вивчати право як соціальне явище» [8, с. 331].

Сергій Андрійович Муромцев (1850–1910) уперше поставив питання про необхідність виокремлення соціології права як дисципліни, відстоював ідею підходу до права як до соціального явища. Йому належить ідея організованого правопорядку, теорія соціального захисту, здійснюваного суспільством організовано і неорганізовано. Організовано захист здійснюється за допомогою спеціальних органів і в рамках особливого порядку.

Формуючи свою теорію, Муромцев широко використовує поняття Ерліха «живе право». Норми права, за Муромцевим, можуть бути «діючими» і «мертвими». Завдання соціології права полягає в тому, щоб розрізнити живі і мертві норми, дослідити реальні факти з метою виведення закономірностей розвитку права. Право, на його думку, слід розглядати як сукупність не норм, а юридичних відносин, а правознавство повинно орієнтуватися на вивчення законів певної групи соціальних явищ, які у своїй сукупності утворюють право. Тим самим він перетворює правознавство на галузь соціології: «Поставлене таким чином правознавство повинно стати розділом соціології; як взагалі закони соціології, так і закони правознавства були б законами співіснування (статички) і спадкоємності (динаміки)» [17, с. 48].

Схожу концепцію подав у своїх працях соціолог і правознавець **Максим Максимович Ковалевський** (1851–1916), який

вважав, що соціологія охоплює право як більш загальна і широка наука про суспільство. Право, згідно з його позицією, повинно досліджуватися, як усі соціальні явища, в аспекті соціальної статистики і соціальної динаміки. До нього слід застосовувати метод порівняльно-історичного аналізу, як до будь-якого іншого соціального явища, що дозволяє зрозуміти закономірності історичного розвитку правових систем і окремих правових норм.

Ковалевський підкреслював, що у правовій системі суспільства відображається весь спектр соціальних відносин, культурно-етнічні особливості народу, релігійна традиція і етичний устрій. Тому дослідник права не повинен обмежуватися догматичним розглядом змісту тієї чи іншої норми, а зобов'язаний проникати глибше в соціальну реальність, що стала живильним середовищем для даної конкретної системи права.

Розглядаючи право як продукт соціального розвитку, Ковалевський був проти метафізичного підходу до права і критично ставився до теорії природного права.

Призначення права у контексті своєї політичної концепції М. Ковалевський вбачає у врегулюванні соціальних суперечностей, зміцненні соціальної солідарності. «Право і політика, – вважає він, – будуть ефективними тільки тоді, коли вони органічно виростають із соціального контексту, а не запозичуються механічно з досвіду інших країн» [13, с. 89].

Богдан Олександрович Кістяківський (1868–1920) у праці «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права» доводив, що реалізація на практиці правових норм перетворює їх на соціальні факти, які відрізняються від самих норм так само, як, наприклад, реальний предмет відрізняється від своєї схеми. Учений постійно проводить ідею про те, що право – феномен соціального буття, і зводить його до тієї або іншої соціальної науки або розчиняти у філософії неправомірно і ненауково. Б. Кістяківський вважає, що науково правильно розглядати не одне, а декілька теоретичних понять права.

До них він відносить:

- *державно-організаційне* або державно-наказове поняття права, що визначається сукупністю норм, виконання яких вимагається, захищається або гарантується державою. З цієї точки зору «право є те, що держава наказує вважати правом;

- *соціологічне поняття права*, у якому право являє собою сукупність правових відносин, що реалізуються в житті та в процесі яких виробляються і кристалізуються правові норми. Це поняття ширше за державно-наказове, оскільки охоплює і звичайне, і державне, і міжнародне право;

- *психологічне поняття права*, яким право визначається як сукупність психічних переживань боргу або обов'язку, що володіє імперативно-атрибутивним характером. Однак це поняття настільки широке, що об'єктом його дослідження стає не саме право, а права психіка;

- *нормативне поняття права*, згідно з яким право є сукупністю норм, що містять ідеї про належне та визначають зовнішні взаємовідносини людей між собою. Це поняття для Кістяківського найцінніше, оскільки ідеологічний характер його не визначається жодним із попередніх, хоча визначити повністю реальність права воно не здатне [12, с. 321].

Поряд з теоретичними існує і практичне поняття права як за-сіб устрою особистого, суспільного і державного життя. Кістяківський вирізняє два таких поняття: *юридично-догматичне*, де право є сукупністю правил, що вказують, як знаходити в діючих правових нормах вирішення всіх питань, що виникають у разі зіткнення інтересів; *юридично-політичне* – сукупність правил, які допомагають знаходити і встановлювати норми для задоволення потреб, котрі повторно виникають.

За Кістяківським, право несе в собі як об'єктивні, так і суб'єктивні моменти. Тоді як об'єктивне право є сукупністю раціональних продуктів духовної діяльності людини й охоплює норми, які є раціональними, всезагальними і необхідними, суб'єктивне право – це сукупність життєвих фактів, що виражають правові відносини і мають правове значення. Всі ці правовідносини є індивідуальними і в своїй своєрідності і неповторюваності абсолютно ірраціональними.

Таким чином, на думку Кістяківського, реалізація права у житті відбувається ірраціонально, тож вивчати треба те право, яке живе в народі і виражається в його поведінці і вчинках, а не те, що відображене в нормативних документах, оскільки воно складається із загальних, абстрактних, безособових і схематичних визначень. Тому найбільш дієвим методом є соціологічний, оскільки саме він

дозволяє вивчати правову дійсність і узгоджується з нею у вирішенні правових питань.

Розглядаючи правовідносини на індивідуальному рівні, Кістяківський підкреслює, що внутрішня, духовна свобода людини можлива тільки за умови існування свободи зовнішньої, і в цьому сенсі право є основою суспільних змін.

Лев Йосипович Петражицький (1867–1931) пояснював походження права, його дію в суспільному житті і вплив на психіку індивіда і суспільства в цілому як наслідок правових переживань, які становлять реакцію організму на дію навколишнього середовища і формують його поведінку. Петражицький вважав, що для розуміння суті права необхідно звернутися до психології. Традиційний поділ психіки на пізнання, відчуття і волю він вважав недостатнім, тому ввів поняття емоції як основного психічного акту, що впливає на поведінку та має подвійну, активно-пасивну природу. «Внутрішній голос» совість забороняє або дозволяє нам певну поведінку. На відміну від етичних обов'язків, правові зобов'язання стримують волю людини. Тому із соціальної точки зору право набагато важливіше за моральність.

Розповсюдження єдиних норм відбувається в результаті емоційно-інтелектуального соціального спілкування і психічного зараження. Еволюція права змінює народну психіку, а вона, своєю чергою, змінює право. Дія права як психічного чинника суспільного життя полягає, по-перше, «в збудженні або придушенні мотивів до різних дій і стриманості (мотиваційна або імпульсна дія права), по-друге, в зміцненні і розвитку одних схильностей і рис людської вдачі, в ослабленні і викорінюванні інших (педагогічна дія права)» [20, с. 3].

За допомогою дії права на суспільну свідомість можна домогтися певної поведінки, а також виховувати народну психіку, підвищувати її культуру і здатність адаптуватися до вимог соціального життя. Мета розвитку права – етична досконалість людства, проте етична мотивація, хоч і є ідеалом, все ж таки не має такої сили, як права.

Для успішного застосування права, на думку Петражицького, необхідна наука політики права. Завдання її полягає, по-перше, «в раціональному напрямі індивідуальної і масової поведінки за допомогою відповідної правової мотивації», по-друге, – у вдоскона-

ленні психіки, в очищенні її від антисоціальних схильностей. Учений пропонує позитивно спрямувати розвиток права, стимулюючи за допомогою науки етичний прогрес. Причому як метод дії рекомендуються тільки моральні санкції.

Для ефективності законодавства передовсім необхідно його систематизувати й уніфікувати. Тоді з його допомогою політика права, постійно спрямовуючи мислення і поведінку людей у більш високоморальне русло, здатна цивілізувати суспільство, його правовий устрій. Таким чином, Петражицький відійшов від класичного розуміння науки про право тільки як систематизації і класифікації юридичних норм. Він досліджує застосування і функціонування права, його вплив на психологію і поведінку людей, здатність суспільства до правової саморегуляції, тобто демонструє чисто соціологічний підхід до права.

Микола Сергійович Тімашев (1886–1970) предметом соціології права вважав групові правові емоції, що виникають як реакція на певні соціальні подразники, а завданням – виявлення закономірностей взаємодії правової системи і соціальних інститутів. Розділяючи концепцію соціальної природи права, Тімашев розглядав правові норми як породження певного історичного стану суспільства і держави. Згідно з його позицією соціологія права докорінно відрізняється від філософії права і тим більше правознавства. Правознавство можна класифікувати як ідеографічну дисципліну, що досліджує і описує все різноманіття емпіричних правових систем. Предметом філософії права, відповідно до поглядів Тімашева, є кінцева мета права, абсолютні цінності, які лежать в його основі.

Праці Тімашева присвячені проблемам співвідношення соціальних структур і правових норм. Зокрема, його цікавила проблема ідентичності права, що виникає в судовій і загалом правовій практиці. Автор вважав, що нормативні системи «виражають основоположне суспільне явище, явище координації людської поведінки за допомогою авторитарних зразків» [15, с. 143].

Правознавець і соціолог, учень М.М. Ковалевського і Л.Й. Петражицького **Питирим Олександрович Сорокін** (1889–1968) розробив концепцію покарання і теорію соціальної поведінки і моралі, згідно з якою соціальна поведінка індивіда має два аспекти – зовнішній, символічний, і внутрішній, психічний. Соціолог повинен досліджувати зовнішній, абстрагуючись від внутрішнього.

Всі форми поведінки людей у суспільстві Сорокін пропонує поділяти на три види: «дозволено», «рекомендовано» і «не дозволено». Перші – це ті, які суспільство має право вимагати від індивідів; другі – ті, які суспільство може тільки рекомендувати, але не вимагати; треті – злочини, дії, які абсолютно суперечать належному. Якщо злочин вимагає покарання, а дозволена поведінка – заохочення (належної оцінки), то подвиг потребує винагороди.

В «Елементарному підручнику загальної теорії права» (1919) Сорокін визначає право як систему правил поведінки, що забезпечують свободу кожної особи і погоджують її зі свободою інших індивідів. Право гарантує свободу, і мета розвитку права – це прогрес індивідуальної свободи. Будь-яка соціальна група, на думку Сорокіна, будується на основі права, яке об'єктивувалося в соціальних інститутах суспільства, будучи регулятором їх діяльності.

2.4. Сучасні зарубіжні теорії соціології права

Французький мислитель російського походження **Жорж Гурвіч** (1894–1965) вивчав філософію, соціологію, історію, соціальну психологію та антропологію, і його основні ідеї мають міждисциплінарний характер. На думку науковця, соціологія права вивчає всю соціальну дійсність і є частиною «соціології людського духу». Особливістю підходу Гурвіча є розширене розуміння як самого феномена права, так і соціології права. Остання охоплює всю сукупність соціальних інститутів, норм поведінки, прийнятих у суспільстві символів, цінностей, ідеалів, колективних забобнів [27, с. 48].

Учений вважає, що соціологія права виникає у разі невідповідності між правовими нормами і безпосереднім правовим життям суспільства. Для подолання цього вивчення права повинно вийти за межі офіційних правових норм і звернутися до суспільства в цілому, тобто правознавство повинно стати соціологією права. Гурвіч поділяє соціологію права як широку дисципліну на декілька спеціалізованих галузей, кожна з яких має свій окремий предмет. Так, систематична соціологія права вивчає функціональні відносини, що склалися між живою соціальною реальністю і правом. Правова

типологія груп досліджує правові розпорядження, адресовані окремим соціальним групам. Генетична соціологія вивчає походження і розвиток соціальних тенденцій, що визначають зміст і функціонування в суспільстві правових норм. Соціальна природа права, на думку Гурвіча, виявляється в тому, що право безпосередньо твориться самим соціальним життям.

Суб'єктом правотворчості є всі соціальні інститути, функціональне саморегулювання яких у соціальному процесі й породжує правові норми. Однак у концепції вченого держава не є винятковим правотворчим інститутом. Право породжується колективами людей, суспільством, а не державою, і може існувати без держави. Соціальне право виконує завдання регулятора соціальної дії, агента соціальної інтеграції, стимулу, що стихійно склався, до співпраці між людьми. Гурвіч вважає, що право народжується з нормативного факту. Це поняття пояснює механізм виникнення права. Оскільки нормативних фактів багато, в суспільстві одночасно співіснує безліч правових систем.

Головний представник американської соціологічної школи права **Роско Паунд** (1870–1954) розробив концепцію, яка стала продовженням і завершенням теорії живого права Ерліха. Основною ідеєю Паунда є концепція інструментального характеру права. Судова нормотворчість повинна долати формалізм законодавства, пристосовуючись до обставин, що змінюються. Учений вирішує проблему суперечності між сталістю формального права і мінливістю соціальної дійсності, розглядаючи правові норми відповідно до їх функцій у суспільстві. Концепція філософії права Паунда звертається до вивчення саме функціональних аспектів права: «Ми беремо на допомогу філософію, етику, політику і соціологію, щоб вони допомагали у вирішенні таких проблем, які ми вважаємо проблемами правознавства. Потрібно вивчати право в усіх аспектах як більш спеціалізовану фазу того, що в ширшому сенсі є наукою про суспільство» [15, с. 55].

Соціологізм концепції Паунда виявився в розумінні права як інструменту соціального контролю і будівництва. Науковець розглядає право в контексті соціального творення, перед яким стоять конкретні прагматичні цілі – так організувати поведінку членів суспільства, щоб забезпечити задоволення і гармонізацію їхніх потреб та інтересів.

Завдання права, вважає Паунд, полягає в тому, щоб розпізнавати, досліджувати і контролювати інтереси та соціальну поведінку, що мотивується ними.

Вчений поділяє інтереси, які юридично захищають, на три основні групи: а) публічні; б) індивідуальні; в) суспільні.

Публічні інтереси відображають інтереси держави.

Індивідуальні – це інтереси осіб щодо сімейних і матеріальних відносин.

Суспільні інтереси стосуються загальної безпеки, безпеки соціальних інститутів, загальної моралі, захисту суспільних ресурсів від марнотратства, загального прогресу і захисту людського життя.

Основа концепції Паунда – гармонізація інтересів, максимальне задоволення запитів і бажань кожної людини. Він наполягав, що «в рамках соціального контролю, а отже, й у сфері права, потрібно примиряти і погоджувати ці бажання і запити такою мірою, якою це можливо; забезпечувати їх в цілому, наскільки можливо» [15, с. 129]. У цій концепції право стає «інструментом соціального контролю», або «юридичною соціальною інженерією», як її по-іншому назвав Паунд.

Учений розглядає право як високоспеціалізовану форму соціального контролю, який одночасно охоплює і правопорядок, тобто систему соціально встановлених норм поведінки, виконання яких забезпечується систематичним проявом сили з боку державної машини, і сукупність принципів судочинства, і сам процес судочинства. Суб'єктом, який, користуючись правом як інструментом, гармонізує і вирівнює індивідуальні і соціальні інтереси, є держава, і саме вона забезпечує ефективність права як засобу контролю. Паунду вдалося показати історичну динаміку перетворення права в сучасному суспільстві на панівну форму контролю.

Видатний американський соціолог, основоположник системно-функціонального підходу **Толкотт Парсонс** (1902–1979) прийшов до висновку, що будь-яка соціальна система володіє чотирма атрибутивно властивими їй функціями: адаптації, ціледосягнення, відтворення й утримання зразка, інтеграції. Інтегративна функція забезпечує збереження соціетальної єдності. Структурними компонентами системи є соціальні норми. Вони підтримують соціальний порядок. Категорія соціального порядку по суті є категорією соціо-

логії права. «Ядром суспільства як системи, – пише Парсонс, – є структурований нормативний порядок, за допомогою якого організовується колективне життя популяції [1, с. 500].

Саме існування в суспільстві такого феномена, як соціальний порядок, згідно з Парсонсом, потребує соціологічного пояснення. Учений виокремлює три основні умови існування порядку в суспільстві і соціальній інтеграції. По-перше, це наявність інституціональних стандартів нормативної культури, вписаних у структуру соціальної системи. Це ролеві стандарти поведінки, що формують певні очікування. По-друге, це існування свого роду прикордонних зон взаємопроникнення різних соціальних підсистем, що забезпечують їх органічне зрощення. По-третє, це існування спеціальних правових норм, що виконують інтеграційну функцію. Норми права, за Парсонсом, глибоко вкорінені в структурі суспільства, беручи початок у релігії та моралі. Легітимація правових норм полягає в їх обумовленості соціетальними цінностями, як світськими, так і релігійними.

Правові у власному сенсі норми і санкції завжди тісно переплетені з неправовими. «Більше того, – пише Парсонс, – обидві ці сфери не залежать одна від одної: норми, що мають правовий статус, санкціонуються не тільки правовими, а й іншими способами, а неправові норми деколи примусово втілюються в життя. Другою найважливішою основою нормативних зобов'язань ... є так зване «моральне обґрунтування» [2, с. 368].

Учений ввів поняття «інтерналізації», яке означає органічне включення у духовне життя індивіда вироблених суспільством норм. Інтерналізація є основою процесу соціалізації – соціального виховання індивіда, в процесі якого він засвоює категорії добра і зла, справедливого і несправедливого, культурні й етичні цінності, правові норми, що склалися в суспільстві. Інтерналізовані індивідами цінності й норми, зокрема правові, згідно з Парсонсом, формують орієнтації та очікування в процесі соціальної дії. Наявність у суспільстві порядку виявляється у виконанні соціальних ролей відповідно до очікувань суспільства згідно зі сформованими суспільством ціннісними орієнтаціями.

Таким чином, Парсонс окреслив місце і роль права у соціальній системі та умови ефективного функціонування правових норм, взаємозв'язок права і неправових регуляторів соціальної дії.

У 60–70-х рр. ХХ ст. було сформовано кілька шкіл соціології права: скандинавську, італійську, американську, радянську, польську. Скандинавська школа (Т. Гейгер, В. Лундстод, К. Оліверкрон, А. Хегерстрьом, А. Росс) розглядала такі проблеми права: соціальний зміст правосуддя, особливості реалізації правових норм у різних соціальних умовах, соціально-психологічне сприйняття закону та інші. Італійська школа (Р. Тревез, А. Пачені, Ж. Мартіногі, Е. Могіондо) досліджувала практичні потреби розвитку правової системи, передовсім судочинства. Американська школа (Д. Ріскан, Д. Сколник, Е. Шур та ін.) вивчала діяльність правових інститутів. Польська школа вважала політичну владу важливою умовою суспільної стабільності. Її представники М. Боруцька-Арктова, Я. Горецькі, З. Зембінський, А. Подгурецький та інші, проводячи емпіричні дослідження, дійшли важливих висновків щодо теоретико-методологічних характеристик соціології права.

Видатний сучасний соціолог, один з представників системно-функціонального напрямку **Ніклас Луман** (1927–1999) пропонує нову парадигму соціологічного знання, яка замість поняття «соціальна дія» опирається на поняття «система». Право Луман вважає однією з таких самодостатніх систем. Його самодостатність полягає в тому, що ця система функціонально специфічна і її основні функції не можуть бути передані іншим системам.

У довершеній формі теорія вченого була викладена у праці «Соціологічна теорія права», де він визначає право як узагальнені поведінкові очікування, які характеризуються визначеністю у часі, повнотою змісту і мають інституалізований характер. Луман, зокрема, пише: «Право виникає не з-під пера законодавця. Воно обумовлене безліччю нормативних очікувань, інакше кажучи, правових вимог». Чим більш складною і структурованою стає соціальна система, тим більше вона породжує можливостей і очікувань. Відповідно і право стає комплексним. Звідси виникає потреба в ефективному відборі очікувань. Луман розглядає широкий спектр теоретичних питань, які стосуються сучасної юриспруденції, розвитку правових інститутів, основ правового регулювання, правової культури, юридичної практики та професійної культури юристів.

Американський дослідник **Д. Блек** запропонував одну з найсучасніших неопозитивістських парадигм у соціології права, яка впродовж останніх двадцяти років ставала все більш впливовою

не тільки в США, але й у Європі. Теорія Д. Блека стала новою соціологічною концепцією права, особливістю якої стало дотримання методологічно значущої відмінності між цінностями та емпіричними фактами. Ця відмінність дозволила Блеку показати різницю між правознавчим та соціологічним підходами до права. Різниця полягала в тому, що, якщо правові науки зосереджені на проблемах цінностей, то соціологія права базується на емпіричних фактах. Предмет соціології права охоплює сферу взаємодії права з іншими сферами суспільного життя – системною стратифікацією, культурою, соціальною морфологією та ін.

Загальна теорія права, за Блеком, визначає право як кількісну змінну в системі соціальної взаємодії та розглядає його як систему соціального контролю.

2.5. Українська соціологічна думка щодо правових основ суспільства

Значний внесок у розвиток правознавства зробили провідні теоретики української соціологічної школи наприкінці XIX – на початку XX ст. В. Вергановський, С. Дністрянський, Б. Кістяківський, О. Кістяківський, М. Ковалевський, Л. Петражицький та ін. Було проголошено, що право на території України дослідники будуть вивчати як таке, що «...матиме самостійний інтерес для правника, історика, соціолога».

Після 1917 р. радянська юридична наука деякий час зважала на соціальні особливості дії права, що підтверджують праці відомих юристів М. Гернета, М. Духовського, А. Малицького, Є. Пашуканіса, П. Стучки та ін. Але з 30-х років соціологічний напрям у правознавстві занепав. Соціальні проблеми права вивчалися лише в Українському вільному університеті в Празі та Українському науковому інституті в Берліні. Відновилися соціологічні дослідження у галузі юридичної науки, насамперед у межах карного права, лише в середині 60-х років XX ст. Юристи знову визнали необхідність і важливість соціологічної орієнтації. Це дало змогу з'ясувати природу та особливості явищ правової дійсності, які раніше не охоплювалися правознавчою проблематикою, а низку

традиційних питань юридичної науки розглянути під особливим кутом зору.

У цей період вийшло друком чимало робіт, присвячених соціології права, у т. ч. колективні монографії «Право та соціологія» (1973), «Проблеми соціології права» (1970), «Деякі проблеми соціології права» (1967), «Управління, соціологія та право» (1971). Соціологічні аспекти права вивчали П. Зиков, В. Кудрявцев, В. Казимірчук, В. Орехов, Л. Спиридонов, А. Яковлев та інші вчені. Однак застійні явища, які утвердилися в радянському суспільстві в середині 70-х років, негативно позначилися на розвитку і соціології, і правознавства. Оновлення процесу соціологізації теорії права відбулося наприкінці 80-х років ХХ ст., коли одним з головних чинників демократизації суспільства стало проведення правової реформи.

Контрольні питання

1. *Охарактеризуйте передісторію соціології права.*
2. *Охарактеризуйте внесок у розвиток соціології права Е. Дюркгейма.*
3. *Дайте характеристику концепції соціології права М. Вебера.*
4. *У чому полягає специфіка соціології права Є. Ерліха?*
5. *Що таке «живе право» і в чому значущість цієї категорії для соціології права?*
6. *Охарактеризуйте основні ідеї М.М. Ковалевського.*
7. *У чому полягає вклад Б.О. Кістяківського у соціологію права?*
8. *Назвіть теоретичні рефлексії Л.І. Петражицького в галузі соціології права.*
9. *Охарактеризуйте внесок П. Сорокіна у розвиток соціології права.*
10. *У чому сутність теорії соціології права Н. Лумана?*
11. *Дайте характеристику концепції соціології права Р. Паунда.*
12. *Опишіть досягнення Т. Парсонса в галузі соціології права.*

Інформаційні джерела

1. Американская социологическая мысль. – М., 1996. – 580 с.
2. Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. – М., 1972. – 390 с.
3. Касьянов В.В. Социология права / В.В. Касьянов, Н.Н. Нечипоренко. – Ростов-на-Дону, 2002. – 480 с.
4. Гречин А.С. Социология правового сознания: учеб. пособие для вузов / А.С. Гречин. – М., 2001. – 360 с.
5. Дністрянський С.С. Соціальне поняття права / С.С. Дністрянський // Академічна юридична думка. – К., 1998. – С. 67–82.
6. Жоль К.К. Философия и социология права: учеб. пособие / К.К. Жоль. – К., 2000. – 416 с.
7. Золотарева Ю.И. Социальный капитал и реализация права в контексте функционирования современного общества / Ю.И. Золотарева // Вісник Міжнародного Слов'янського ун-ту. Сер. Соціол. науки. – Х., 2005. – Т. 8. – № 2 (1/2). – С. 61–64.
8. История политических и правовых учений / под. ред. В.С. Нерсесянца. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 720 с.
9. Карбонье Ж. Юридическая социология / Ж. Карбонье. – М., 1986. – 168 с.
10. Керимов Д.А. Проблемы общей теории права и государства: в 3 т. – Т. I. Социология права / Д.А. Керимов. – М., 2001. – С. 65–88.
11. Кетле А. Социальная система и законы, ею управляющие / А. Кетле. – СПб., 1866. – 114 с.
12. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право / Б.А. Кистяковский. – М., 1916. – 420 с.
13. Ковалевский М.М. Сочинения: в 2 т. – Т. 1. Социология / М.М. Ковалевский. – М., 1997. – 370 с.
14. Кудрявцев В.Н. Современная социология права / В.Н. Кудрявцев, В.П. Казимирчук. – М., 1995. – 234 с.
15. Кульчар К. Основы социологии права / К. Кульчар. – М., 1981. – 256 с.
16. Лапаева В.В. Социология права: краткий учеб. курс / В.В. Лапаева. – М.: НОРМА, 2000. – 304 с.
17. Медушевский А.Н. История российской социологии / А.Н. Медушевский. – М., 1983. – 148 с.
18. Муромцев С.А. Определение и основное разделение права / С.А. Муромцев. – М., 1879. – 264 с.
19. Неновски Н. Право и ценности / Н. Неновски. – М., 1987. – 248 с.
20. Петражицкий Л.И. Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии / Л.И. Петражицкий. – СПб., 1905. – С. 3.

21. Петражицкий Л.И. Очерки философии права / Л.И. Петражицкий. – СПб., 1900. – 138 с.
22. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: в 2 т. / Л.И. Петражицкий. – СПб., 1909–1910. – Т. 1. – 318 с.
23. Петражицкий Л.И. О Мотивах человеческих поступков, в особенности об этических мотивах и их разновидностях / Л.И. Петражицкий. – СПб., 1904. – 377 с.
24. Райхесберг Н.М. Адольф Кетле (его жизнь и научная деятельность) / Н.М. Райхесберг. – СПб., 1894. – 165 с.
25. Спенсер Г. Грехи законодателей / Г. Спенсер // Социологические исследования. – 1992. – № 2. – С. 126–129.
26. Українське суспільство, 1992–2006: Соціол. моніторинг НАН України / Ін-т соціології. – К.: Ін-т соціології, 2006. – 577 с.
27. Gurvitch O. Sociology of Law / O. Gurvitch. – London, 1947. – 167 p.

Тема 3. МІСЦЕ СОЦІАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ ПРАВА У СОЦІАЛЬНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА. СОЦІАЛЬНИЙ ЗМІСТ ПРАВА

3.1. Соціальна обумовленість і цінність права

Право – формальний соціальний інститут, система встановлених, санкціонованих державою правил поведінки, загальнообов'язкових для населення та державних установ, захищена державою і спрямована на регулювання та охорону суспільних відносин і соціальних цінностей.

Усі сучасні теорії соціології права виходять з того, що **право**:

- *соціальне явище*, без якого не може існувати цивілізоване суспільство;
- *один з елементів соціальної системи*, що впливає на всі її складові;
- *продукт свідомої діяльності людей*, спрямований на охорону особистості, соціальних груп і класів;
- у нормативній формі відображає *потреби загальнолюдської справедливості*, служить інтересам суспільства.

Особливості соціальної дії права виявляються у процесі функціонування правової системи і в правових нормах, які виникають на основі існуючих суспільних відносин, насамперед соціальних. Правові норми відображають їх у певній формі, перевтіленій згідно з волею законодавця, зважаючи на тенденції суспільного розвитку, потреби та завдання суспільства і держави. Питання соціальної обумовленості правових норм і спричинених ними правовідносин – це питання правильності правових норм: чи вони відображають потреби життя, чи відповідають реальному стану речей, сприяють подальшому розвитку і зміцненню фактичних соціальних відносин.

Соціальна зумовленість права безпосередньо пов'язана з дією соціальних факторів правотворчої діяльності, оскільки вони являють собою змістове наповнення усіх суспільних відносин, відображають структуру, цілі й функції різних органів-учасників правотворчого процесу і впливають на зміст правового нормативного акта. *Економічний, екологічний, географічний та демографічний* чинники впливають на правотворчу діяльність і зміст нормативних актів не безпосередньо, а з допомогою низки інших факторів, які відображають явища суспільної свідомості: політико-правові, ідеолого-психологічні, соціокультурні та інші. Найважливішим фактором правотворчої діяльності, який відображає процеси духовного життя суспільства, є *політико-правовий*, що реалізується у формі політичних директив, правових установок та орієнтацій щодо головних аспектів розвитку законодавства, його окремих сфер, галузей та інститутів.

Ідеолого-психологічний фактор дозволяє виявити особливості ідеології та психології суб'єктів-учасників процесу формування правових актів.

Соціокультурний фактор визначає культурний та освітній рівень населення і посадових осіб, їх правову освіченість, розвинутість та ефективність діяльності засобів масової інформації.

Правовим відносинам у будь-якій галузі права відповідають фактичні відносини людей, суспільні відносини: економічні, політичні, соціальні, у тому числі організаційні, управлінські, а також родинні та інші. Суспільні відносини, правові норми та правові відносини регулюються з огляду на походження цих норм та їх реалізацію. Що стосується *походження*, то правові норми відображають існуючі суспільні відносини.

Якщо існування тієї чи іншої норми права не було викликано вимогами життя, навряд чи можна сподіватися на те, що її застосування дасть бажаний результат. З іншого боку, лише на основі вивчення ефективності чинного законодавства можна внести корисні пропозиції щодо його подальшого вдосконалення.

З функціональної точки зору право – ступінь суспільно значущої поведінки людей. Обмежуючи свободу кожної окремої особистості свободою всіх інших членів суспільства та взаємопов'язуючи їх соціально значущі вчинки, воно сприяє збереженню, функціонуванню та розвитку суспільства в цілому.

Водночас ми маємо говорити про соціальну цінність права. Цінності – це характеристики об’єктів та процесів, які мають позитивне або негативне значення для життя людини, виникають у результаті включення того чи іншого об’єкта у сферу інтересів людини та її діяльності.

Цінності є стимулом для зміни соціального буття, тому вони є джерелом діяльності, активного ставлення до реальності. Поняття «цінність» передбачає ідеал, мету, тому соціальне управління має розглядатися насамперед з позицій ціннісного підходу, тобто не тільки з позицій управління державою, а й як уміння діяти взагалі, як мистецтво організації доцільної поведінки.

Право завжди містить конкретно-історичні уявлення людства про рівність, свободу, справедливість, загальне благо для народу.

Система цінностей задає ідеальну модель життя, належний устрій суспільства. Однак для того, щоб втілювати ідеали в життя або принаймні підтримувати досягнутий стан, цінності повинні втілюватися у певні стереотипи поведінки, тобто мають набути інструментального характеру. Норми і є такими «соціально-технологічними» втіленнями цінностей. Отже, право є соціальним регулятором, інструментом управління, який за допомогою норм «задає» програми управління й оформлює оперативну управлінську діяльність.

3.2. Право як соціальний регулятор. Поняття і соціальні функції права

Соціальна функція права передовсім обумовлена його нормативністю. Право завжди визначає міру, обсяг належної, забороненої або дозволеної поведінки, правове становище людей та наділяє їх правами й обов’язками у відносинах між собою та державою. Загальна зобов’язаність, формальна визначеність, конкретність норми дозволяють моделювати різні суспільні відносини, охопити весь спектр відносин, відокремити та закріпити їх основний зміст.

Однак право – це такий інструмент регулювання суспільних відносин, який діє через волю та свідомість людей. Тому правові

норми та результати їх застосування не можна правильно зрозуміти без аналізу умов їх дії, а також людських ресурсів, які задіяні у застосуванні правових норм.

Отже, право охоплює всю соціальну систему: регулює життя суб'єкта управління; визначає характер та параметри самого управління; регулює внутрішнє життя суб'єкта, який керує (держави та її органів).

При цьому можна говорити про *три рівні*, на яких право діє як регулятивний засіб соціального управління.

1. Норми права регулюють суспільні відносини, а через них – *поведінку кожної людини*, яка виступає у певних соціальних ролях. Цей процес відбувається шляхом сприяння формуванню нових, закріплення вже існуючих або витіснення існуючих відносин. Різні засоби: зобов'язання, заборона та пов'язані з ними заходи схвалення або покарання, стимули або санкції – дозволяють по-різному спрямовувати соціальну поведінку, активність особистості. Таким чином, здійснюється регулювання (стабілізація, контроль поведінки) та управління (активізація, зміна поведінки). На цьому рівні норми права виконують завдання координації дій людей, що сприяє досягненню суспільством відповідної мети.

2. Правові норми регулюють відносини *всередині суб'єкта управління*, визначаючи компетенцію, структуру і функції всіх систем управління та їх елементів (наприклад, органів держави, посадових осіб тощо).

Тут правові приписи мають директивний характер і безпосередньо спричинюють поведінку. Регулюючи діяльність посадових осіб, вони впливають і на перший рівень.

3. Норми права діють *на вищому рівні*, де об'єктом управління є вся соціальна система, а етапи її розвитку займають великі проміжки часу. Перехід усієї соціальної системи в новий стан супроводжується значними змінами у законодавстві та праві (наприклад, прийняття нової Конституції України).

Таким чином, **право** – це *система правил, установлених державою або прийнятих у встановленому нею порядку населенням або недержавними органами й організаціями*. У цьому поглядає принципова відмінність права від усіх інших соціальних норм. Відповідно, держава становить єдине соціальне утворення, що має право приймати, змінювати або відмінити правові норми.

Приймаючи норми права, держава здійснює низку дієвих заходів щодо їх реалізації, а саме:

1) здійснює *правове виховання населення*, роз'яснює сутність і спрямованість діючих у суспільстві норм права, порядок їх реалізації та захисту;

2) *зобов'язує компетентні державні органи і посадовців* здійснювати правозатосовну діяльність;

3) *сприяє підвищенню правової культури* державних службовців, забезпечує їх нормативно-правовими актами;

4) *застосовує заходи державного примусу* до осіб, що порушують норми права.

Неухильне виконання і дотримання норм права забезпечується силовими структурами держави через міліцію, прокуратуру і суд.

Особи, винні в недотриманні або невиконанні конкретної норми права, несуть юридичну відповідальність, передбачену санкцією порушеної норми права у вигляді штрафу, адміністративного арешту або позбавлення волі.

Забезпечення реальної дії права державою, її органами також відрізняє право від інших соціальних норм. На відміну від права, порушення норм моралі, звичаїв, корпоративних та інших соціальних неюридичних норм не тягне собою правових наслідків.

Таким чином, **право є системою обов'язкових правил поведінки, які встановлюються державою та охороняються нею від порушень.**

Право як соціальний регулятор суспільних відносин виконує такі основні соціальні функції: регулятивну, інтегративну, охоронну, комунікативну, виховну.

Регулятивна функція права реалізується через надання суб'єктам правовідносин певних прав та обов'язків на рівні держави та її установ.

Загалом правова система забезпечує регулювання двома методами: *встановленням обов'язків, прав, заборон і дозволів; створенням позитивних стимулів* для суспільно корисної діяльності та передумов для розвитку громадсько-правової активності. Основу правового регулювання становить законодавча діяльність держави, яка полягає в тому, що кожна норма права відображає найбільш істотні ознаки відносин, регульованих цією нормою права, зокрема:

визначає умови, за яких норма діє; коло суб'єктів, що підпадають під її дію; конкретні права і обов'язки, які можуть виникати у суб'єктів правовідносин.

При цьому кожна норма ґрунтується на державному примусі і гарантує кожному суб'єктові реальне отримання ним матеріальних і духовних благ за умови неухильного дотримання відповідної норми права.

Інтегративна функція передбачає включення колективів та індивідів у єдину систему соціальної організації, існуючого правопорядку, соціального контролю.

Сутність *комунікативної функції* полягає в тому, що правова інформація є одним із видів соціальної інформації, яку індивід отримує, сприймає, переробляє і використовує. Вона має характер припису, доводячи позицію держави щодо забороненої або дозволеної поведінки.

Охоронна функція права зумовлена необхідністю захищати суспільні відносини, інтереси громадян, соціальних груп, суспільства загалом і виражається у встановленні заборон, дотримання яких спричинює застосування одного із заходів, передбачених санкцією порушеної норми.

Головне її завдання полягає в запобіганні правопорушень завдяки застосуванню заходів примусу – заборони та санкцій щодо правопорушення.

Здійснюючи нормативно-правове регулювання суспільних відносин, держава неминуче визначає сукупність відносин, яку визнає небезпечною для суспільства, себе й особи.

Встановлюючи відповідальність за здійснення заборонених дій, відносин, держава впливає на свідомість громадян та інших осіб. Кожен усвідомлює заходи, які будуть до нього застосовані у разі недотримання відповідної заборони або невиконання обов'язку.

Загроза настання відповідальності може посилюватися ефективною діяльністю держави з виявлення і покарання винних осіб. Значна частина суб'єктів правовідносин діє правомірно, тому що боїться настання юридичної відповідальності.

Виховна функція права тлумачиться як вплив права на свідомість громадян, інших осіб з метою вироблення у них пошани до діючого права й установок на правомірну поведінку.

3.3. Юридичний механізм правового регулювання

Взаємодія права і правосвідомості здійснюється в рамках правового регулювання суспільних відносин, яке поділяється на три самостійні стадії: правотворчість, реалізацію норм права, державний примус. Кожна з названих стадій характеризується застосуванням специфічних правових засобів, елементів механізму правового регулювання, до яких відносять:

- *юридичні норми*;
- *індивідуальні акти* застосування норм права, що приймаються судовими й іншими державними органами у конкретних справах з метою забезпечення вимог правових норм у реальному житті;
- *правовідносини*;
- *акти реалізації прав і обов'язків*, тобто юридично значущі дії суб'єктів конкретних правовідносин, спрямовані на виконання юридичного обов'язку і використання повноважень.

Юридичний механізм правового регулювання можна розглядати як складну систему, яку становлять: правові засоби; суб'єкти, що здійснюють правове регулювання або правову діяльність; юридично значуща діяльність; результати діяльності. При цьому правове регулювання як єдиний механізм (відповідно до стадій) містить три компоненти:

- механізм правотворчості;
- механізм реалізації норм права;
- механізм державного примусу.

Кожен механізм діє на певній стадії правового регулювання (правотворчість, правореалізація або застосування юридичної відповідальності) і характеризується специфічними, тільки йому властивими правовими засобами.

Об'єктом механізму правотворчості є система суспільних відносин, які підлягають правовому регулюванню. *Суб'єктами механізму* правотворчості є держава, її органи і посадовці, хоча значну роль відіграють і громадяни, політичні партії і суспільні об'єднання. В процесі правотворчості успішно застосовується цілий ряд *спеціальних правових засобів*:

- юридична техніка;
- правотворча ініціатива;
- процедури розгляду й ухвалення нормативно-правового акта;
- офіційна публікація нормативно-правового акта.

Кінцеві результати правотворчості постають у вигляді системи нормативно-правових актів і системи права. Система нормативно-правових актів містить усі діючі норми права. Останні також знаходяться між собою в тісному взаємозв'язку й утворюють єдине ціле – систему права, основними елементами якої є цивільне, трудове, адміністративне, фінансове, земельне, кримінальне право та інші галузі права, що формують нормативну базу і впроваджуються з допомогою **механізму реалізації норм права**. Цей механізм є сукупністю правових засобів, необхідних для забезпечення дієвості норм права у конкретних правовідносинах, до яких належать:

- методи тлумачення норм права;
- договори й угоди;
- правові засоби, що застосовуються державою для охорони і забезпечення належного виконання зобов'язань учасниками конкретних правовідносин;
- акти застосування норм права.

Суб'єктами **державного примусу** є:

- правопорушники – громадяни, підприємства, організації, посадовці, державні органи;
- державні органи і посадовці, до компетенції яких належать розслідування обставин здійснення правопорушення, встановлення і покарання винних осіб.

Правові засоби цього механізму:

1) скарги, заяви потерпілих від правопорушення осіб. Конституційний принцип, згідно з яким кожен має право захищати свої права і законні інтереси всіма не забороненими законом способами, забезпечується наданням громадянам, іншим особам права на безперешкодне звернення в будь-які органи держави. Правовими засобами захисту порушеного права є індивідуальні скарги потерпілих, колективні звернення, позовні заяви в суд, заяви про закінчені злочини в правоохоронні органи або прокуратуру;

2) діяльність правоохоронних, громадських органів, прокуратури, різного роду інспекцій, інших державних органів щодо

розгляду скарг і заяв осіб, що потерпіли від правопорушень, розслідування обставин здійснення правопорушень і виявлення винних осіб;

3) забезпечувальні заходи, що здійснюються державними органами в процесі розслідування обставин учинення правопорушень (затримання правопорушника, інші запобіжні заходи, вилучення, опис або арешт майна, конфіскація знарядь правопорушення, припинення діяльності організацій, підприємств та ін.);

4) рішення державних органів про залучення винних осіб до юридичної відповідальності. Як і будь-який інший правозастосовний акт, такі рішення є загальнообов'язковими і підлягають неухильному виконанню, у тому числі особою, яку карають. Винній особі наказується належним чином виконати покладений на нього правом або договором обов'язок, відшкодувати заподіяну шкоду потерпілому, а також зазнати яких-небудь додаткових негативних наслідків як покарання за здійснене правопорушення. Такі наслідки передбачаються санкцією порушеної норми і можуть бути різними – від простого попередження до такої надзвичайної міри, як страта.

Механізми правотворчості, реалізації норм права, державного примусу – складові єдиного цілого – юридичного механізму правового регулювання. Вони знаходяться між собою в тісному ієрархічному зв'язку. Дія механізму правотворчості завершується стадією створення нормативно-правової основи – системи нормативно-правових актів і системи права.

3.4. Соціальний механізм правового регулювання

Соціальний механізм правового регулювання становлять норми права, правові явища і соціальні чинники, які впливають на них. Соціальні чинники утворюють фон, конкретно-історичне середовище функціонування і розвитку юридичного правового механізму.

Соціальний механізм правового регулювання ґрунтується на більш широкій нормативній базі, ніж механізм правового

регулювання, і, крім права, охоплює всю систему соціальних норм. Так, у соціальному механізмі правового регулювання істотно значення мають такі соціальні норми, як мораль, звичаї, традиції, ділові звичаї, корпоративні та релігійні норми. У сучасному суспільстві достатньо поширеними є випадки, коли громадяни й інші особи у своїх діях і вчинках керуються не нормами права, а нормами моралі, традиціями, що суперечать першим.

До числа особливих соціальних засобів, властивих соціальному механізму правового регулювання, належать також документи політичних партій і громадських організацій, публікації преси і літературні твори, кінофільми, в яких дається оцінка існуючих норм права, правової діяльності держави, правових явищ, здійснюється спроба сформулювати у населення певні ціннісні орієнтації, спонукати до того чи іншого варіанта правових дій і рішень.

Важливим соціальним засобом є і соціальний контроль, здійснюваний окремими колективами, соціальними групами або суспільством в цілому. До основних форм соціального контролю найчастіше відносять соціальне заохочення, соціальне покарання у вигляді критичних зауважень або погроз фізичної розправи, суспільної обструкції, а також переконання.

Суб'єктами соціального механізму правового регулювання вважаються:

- особи, які діючим правом визнаються учасниками правовідносин і є суб'єктами юридичного механізму правового регулювання (громадяни, юридичні особи, державні органи, посадовці, органи місцевого самоврядування, трудові колективи, держава в цілому і народ країни);
- політичні партії, суспільні й релігійні об'єднання як суб'єкти, що створюються з метою задоволення суспільних інтересів громадян та інших осіб і ґрунтуються на принципах самостійності і самоврядування;
- засоби масової інформації: газети, журнали, радіо і телебачення;
- злочинні організації і співтовариства, що посягають на права і свободи громадян, вчиняють суспільно небезпечні діяння, заборонені Кримінальним кодексом України.

Третій компонент соціального механізму правового регулювання – рішення індивіда здійснити правомірні, юридично значущі

дії, вчинки, які становлять одночасно зміст юридичного і соціального механізмів правового регулювання. До них належать:

1) діяльність держави, її органів і посадовців у сфері правотворчості, правозастосування і державного примусу: законотворча діяльність представницьких органів, діяльність виконавчих органів держави щодо впровадження та функціонування правових норм, правоохоронна діяльність органів внутрішніх справ і прокуратури, правозастосовна діяльність судів;

2) правова діяльність громадян, юридичних та інших осіб, спрямована на реалізацію норм права у конкретних відносинах.

Одночасно соціальний механізм правового регулювання також охоплює:

1) внутрішньостатутну діяльність партій, суспільних і релігійних об'єднань, яка лежить за межами правового регулювання, але так або інакше впливає на право, результати його соціальної дії. Це, наприклад, позитивні або негативні оцінки, що даються діючому праву даними суб'єктами;

2) неформальний (соціальний) контроль, здійснюваний колективами, соціальними групами або суспільством в цілому за поведінкою їх членів і дотриманням соціальних і правових заборон;

3) діяльність освітніх установ, соціальних колективів і соціальних груп, засобів масової інформації з правового виховання населення, формування у громадян ціннісних правових орієнтацій та установок.

Соціальна дія права реалізується через форми, стадії та засоби правового впливу. Розрізняють юридичну, психологічну, етичну та інформаційну форми соціальної дії права. *Юридична форма соціальної дії* права полягає у врегулюванні суспільних відносин шляхом надання прав і накладання обов'язків на суб'єктів права. *Психологічна форма* відображається у взаємодії інтересів учасників правового спілкування, а також у ставленні особистості до чинних правових норм (їх прийнятті, виконанні, ігноруванні, порушенні, формальному ставленні до них). Апатичне ставлення до правових вимог породжує відповідний вид правомірної поведінки. З юридичної точки зору така поведінка є нормативною, а з соціологічної – ні, оскільки вона лише формально відповідає нормам, і немає гарантії, що апатія з часом не переросте у байдужість, а потім і в негативне ставлення. З огляду на це апатичне ставлення

до права, поєднане з негативною діяльністю, є основою протиправної поведінки.

Етична форма реалізується через моральний потенціал норми, її справедливість, що створює передумови для успішної соціальної дії права. *Інформаційна форма* – через надання правової інформації, яку містять юридичні норми, що має величезний вплив на формування психологічної установки щодо права, на визнання правової системи, правових норм загалом.

Соціальна дія права володіє конкретними засобами соціально-правового впливу, за допомогою яких правові вимоги перетворюються на соціальну поведінку.

До *засобів соціально-правового впливу* відносять: інформаційні сигнали про зміст юридичних норм, самі юридичні норми, юридичні факти, особистість та соціальні умови, за яких особистість здійснює свій вибір.

Для реалізації соціальної дії права не менш важливе значення мають *стадії соціальної дії права* (стадія формування соціальних передумов та стадія безпосередньої дії права), реалізація яких можлива за наявності трьох взаємопов'язаних чинників: юридичного факту, соціальних умов та психологічної установки особистості.

Водночас право тісно пов'язане із системою соціальних умов, які відіграють важливу роль у забезпеченні функціонування соціально-правового механізму. Для ефективної дії права необхідні такі *умови*:

- правова норма, її якісний зміст, відповідність реаліям та умовам життєдіяльності суспільства;
- діяльність правових органів та їх службових осіб;
- особливості правосвідомості громадян;
- високий рівень правової поінформованості населення;
- ефективні санкції за невиконання правової норми; кадрові, матеріальні, організаційні ресурси для застосування правової норми.

Дія права є досить тривалим процесом руху від правової норми до соціального результату: від установлення норми до її першого застосування минає майже рік. З огляду на це механізм реалізації права постає як дуже складна взаємодія правових, матеріально-правових, організаційних, технічних, психологічних та інших зв'язків і відносин. Його вихідні елементи (юридична норма

та соціальна ситуація) породжують відповідні організаційні та психологічні явища: оцінку ситуації, аналіз норми, її відповідність інтересам суб'єкта, прогнозування наслідків застосування/незастосування норми, прийняття рішення, що відповідає чи не відповідає нормі. Але на практиці право не завжди діє ефективно, що зумовлено як об'єктивними (економічні, територіальні особливості регіонів, слабка організація справи, недостатня поінформованість), так і суб'єктивними чинниками (деформація ціннісних орієнтацій, особливості моральної атмосфери в суспільстві, правовий нігілізм).

Таким чином, взаємозв'язок соціального та правового факторів слід розглядати у динаміці як єдиний складний механізм, де соціальні, економічні, політичні, тобто суспільні відносини перекладаються мовою юридичних норм, правові приписи трансформуються у соціальну поведінку суспільства, соціальних верств, груп та громадян. Право як особливий соціальний інститут нормативної регуляції суспільних відносин має складну природу, а механізм його дії в кожному конкретному випадку залежить від його економічної, соціальної та політичної структури. Правові норми мають культурний зміст, оскільки містять правила поведінки, передбачені певною соціокультурною системою. Норми, що існують у певній культурній системі, є соціальними. Нормативність культури забезпечує координацію та організацію дій людей, які входять до соціального цілого. Нормативність як організаційний та координаційний засіб виявляється у формі інституціоналізації відносин та поведінки. Її сутністю є наявність об'єктивних, незалежних від індивідів правил поведінки.

Існування права у вигляді саме таких, а не інших норм та правовідносин, – кінцевий результат взаємодії багатьох економічних, політичних та соціально-культурних факторів. Однак, надаючи характеристики механізму трансформації суспільних відносин у праві, слід зважати на те, що відображення правом результатів цієї взаємодії не є пасивним, «дзеркальним» відображенням існуючого суспільного порядку.

Навпаки, право є активним і впливає не тільки на те, що воно відображає, але й на свої власні формування та розвиток. Це робить право відносно самостійним суспільним явищем, а подальша його еволюція як незалежного соціального феномена закріплює та розвиває цю самостійність.

Контрольні питання

1. Розкрийте соціальну обумовленість правових норм та викликаних ними правовідносин.
2. Які фактори впливають на правотворчу діяльність та зміст правових актів?
3. Визначте соціальні функції права.
4. Охарактеризуйте сучасну соціокультурну ситуацію та її вплив на розвиток взаємодії суспільства, держави й особистості.
5. Визначте рівні, на яких право діє як регулятивний засіб соціального управління.
6. Назвіть форми, стадії та засоби реалізації правового впливу.
7. Проаналізуйте заходи, які здійснює держава щодо реалізації соціальної дії права.
8. Що таке соціальна ефективність права?
9. У чому полягає логіка перегляду методологічних засад соціальної ефективності права? Які етапи розвитку суспільної та індивідуальної правосвідомості щодо соціальної ефективності права можливі?
10. Які існують оціночні критерії соціальної ефективності права?
11. Які можливі соціальні втрати внаслідок дії окремих норм права? Наведіть приклади.

Інформаційні джерела

1. Алексеев С.С. Восхождение к праву: Поиски и решения / С.С. Алексеев. – М., 2001. – 752 с.
2. Алексеев С.С. Философия права / С.С. Алексеев. – М., 1998. – 336 с.
3. Американская социологическая мысль. – М., 1996. – 580 с.
4. Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. – М., 1972. – С. 366–367.
5. Бачинин В.А. История философии и социологии права / В.А. Бачинин. – М., 2001. – 336 с.

6. Жоль К.К. Философия и социология права: учеб. пособие / К.К. Жоль. – К., 2000. – 416 с.
7. Касьянов В.В. Социология права / В.В. Касьянов, Н.Н. Нечипоренко. – Ростов на Дону, 2002. – 480 с.
8. Кудрявцев В.Н. Современная социология права / В.Н. Кудрявцев, В.П. Казимирчук. – М., 1995. – 234 с.
9. Курганов С.И. Социология для юристов: учебное пособие для вузов / С.И. Курганов, А.И. Кравченко. – М., 1999. – 255 с.
10. Лапаева В.В. Социология права: краткий учеб. курс / В.В. Лапаева; под. ред. В.С. Нерсесянц. – М.: НОРМА, 2000. – 304 с.
11. Нерсесянц В.С. Философия права: учебник для вузов / В.С. Нерсесянц. – М., 2009. – 848 с.
12. Социология права. – Ростов н/Д: Феникс, 2001. – 480 с.
13. Соціологія права: навч посібник / [О.М. Джужа, І.Г. Кириченко, В.С. Ковальський, С.М. Корецький та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
14. Соціологія права: навч. посібник / [В.Д. Воднік, Ю.І. Золотарьова, Г.П. Клімова, Н.П. Осипова, О.В. Сердюк]; за ред. Н.П. Осипової. – Х.: Право, 2007. – 232 с.
15. Соціологія права: підручник для студентів юрид. спец. вищих навчальних закладів / [М.І. Панов, Н.П. Осипова, Л.М. Герасіна та ін.]; за ред. Н.П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2003. – 276 с.
16. Сырых В.М. Социология права / В.М. Сырых. – М., 2001. – 446 с.

Тема 4. ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ, ПРАВОВА КУЛЬТУРА, ПРАВОВА ПОВЕДІНКА

4.1. Правосвідомість як соціологічна категорія. Поняття, зміст та функції правосвідомості

Правосвідомість – специфічне структурне утворення, компонент системи суспільної свідомості. Предметом відображення правосвідомості є реальні суспільні відносини, які вимагають правового регулювання, а результатом правового регулювання – правовідносини, механізм правового регулювання (норми права, правові інститути і їх діяльність), правові вчинки людей, а також правові явища, що виникають у зв'язку з дією певних правових норм.

Правосвідомість соціологічно черпає матеріал із реальних процесів та явищ суспільного життя. Нові сфери практичної діяльності різних соціальних груп, що потребують правового регулювання, визначають виникнення нових правових уявлень і поглядів.

Специфіка правосвідомості полягає також і в тому, що вона прогнозує цілком певні обов'язкові масштаби поведінки, обґрунтовує необхідність установалення юридичних прав і обов'язків учасників суспільних відносин.

Правосвідомість виражається певними категоріями. Це найбільш загальні поняття, завдяки яким суспільство оцінює поведінку людей, визначає бажаний правовий порядок. На основі цих категорій правосвідомість оцінює поведінку суб'єктів права як *правомірну* (яка відповідає правам, обов'язкам і вимогам норм права) і *неправомірну* (яка суперечить обов'язкам або порушує правові норми). З цих категорій розвиваються інші: *правосуб'єктність*, *правопорядок*, *правопорушення*, *правомірне і неправомірне*, *юридичне і неюридичне*, *законне і протизаконне* тощо. Зміст правових

категорій змінювався разом із змінами в економіці суспільства, політиці та державній владі, у філософії й моралі.

Специфіка правової свідомості виявляється у ряді виконуваних нею функцій, серед яких однією з найважливіших є *когнітивна* функція, що полягає у пізнанні соціально-правового буття. Завдяки когнітивній функції правосвідомості соціум дізнається про певні суспільні відносини в соціальному середовищі; про те, як регулюються такі відносини, що забороняється і що заохочується законодавством; про те, якими правами й обов'язками володіє суб'єкт правових відносин та ін. Результатом пізнання правової діяльності є накопичення певного запасу правових знань у всіх суб'єктів суспільних відносин конкретної соціальної системи.

Світоглядна функція правосвідомості полягає у віддзеркаленні певних суспільних явищ, у яких сконцентровані значні соціальні процеси, до прикладу, особливості державної влади, ставлення до власності, спілкування між націями і народами, взаємозв'язок особи і суспільства, проблеми конфліктів, війни і миру тощо. Об'єктивне відображення таких складних соціальних явищ і тенденцій їх розвитку, а також адекватне закріплення в праві можливе лише за активної участі світоглядної функції правової свідомості особистості. Таке відображення ідей законності, справедливості, необхідності, відповідальності формує цілком певне ставлення до держави, діяльності її інститутів у різних сферах суспільного життя.

Правосвідомість виконує також функцію *моделювання*. За своїм змістом вона зводиться до того, які норми слід застосовувати, яким чином закріпити в них права і обов'язки, які б ефективно впливали на розвиток суспільства. Правова свідомість бере участь у визначенні моделей належної поведінки на базі комплексного сприйняття й оцінки людьми всієї системи суспільних відносин (економічних, політичних, етичних, естетичних, релігійних та інших). Здійснюючи функцію правового моделювання, правосвідомість оцінює модель з точки зору інтересів суспільства, окремих соціальних груп і особи.

Не менш важливою функцією є *регулятивна*, оскільки правові ідеї, погляди, положення, будучи усвідомленими людьми, впливають на їхні вчинки, регулюють поведінку. Ці вимоги і розпорядження права об'єктивно потребують законодавчого закріплення. Водночас проголошені в суспільстві норми права є продуктом

правосвідомості. Від неї як ідейного джерела норм права залежить зміст правових норм, характер їх дії на суспільне життя.

Правосвідомість виконує *нормативно-прогностичну* функцію. Вона бере участь не тільки у створенні норм права, але й у визначенні необхідності регулювання тих або інших соціальних процесів правом, визначенні прав і обов'язків учасників майбутніх правовідносин, виборі способів правового регулювання і т. д. У поглядах індивідів, що виражають їх ставлення до права, усієї правової системи суспільства, складається певна соціально-правова характеристика можливого варіанта правового врегулювання конкретних видів суспільних відносин, а також вірогідна поведінка їх носіїв.

Функції правової свідомості тісно пов'язані між собою, і якщо результатом дії когнітивної функції є отримання певного рівня правових знань, то всі інші функції зводяться до вироблення конкретного ставлення особи до соціально-правової реальності.

Таким чином, правосвідомість не тільки входить в систему безпосереднього регулювання правомірної та протиправної поведінки особи як найважливіший елемент, але і бере участь в регуляції поведінки окремих індивідів та соціальних груп через правові норми.

Загалом правосвідомість є елементом системи правового регулювання, оскільки вона порівнює дії конкретного суб'єкта (індивіда) з правовими вимогами.

4.2. Соціальна структура правосвідомості: зміст і особливості

Важливе значення для розуміння змісту і характеру правової свідомості набуває з'ясування її структури. Зважаючи на специфіку відображення правовою свідомістю суспільного буття, ступінь складності і повноти такого відображення в правовій свідомості можна розрізняти правову ідеологію і соціально-правову психологію.

Ідеологічний і соціально-психологічний компоненти правової свідомості утворюють емоційно-інтелектуальну єдність, що

всесторонньо відображає суспільне буття. У реальній практиці вони тісно пов'язані між собою, і їх відокремити можна лише абстрактно. *Правова ідеологія* відображає суспільні відносини як систему. Ця обставина сприяє виділенню таких суспільних відносин, які вимагають правового регулювання. Крім того, вона допомагає виявити специфіку методу правового регулювання, необхідного для конкретної групи суспільних відносин. Правова ідеологія характеризується внутрішньою єдністю системи правового регулювання. На відміну від неї, *правова психологія* не відображає систематично весь спектр суспільних відносин. Її відображення є обмеженим і охоплює насамперед зміни, які відбуваються у найближчій до особи або мікросередовища сфері життєдіяльності.

Особливість відображення суспільного буття правовою ідеологією і соціально-правовою психологією виявляється в порівняно швидкій реакції кожного з компонентів правової свідомості на зміну різних видів суспільних відносин. У зв'язку з тим, що зміни конкретних суспільних відносин знаходять пряме відображення в умовах життя певних соціальних носіїв (народів, націй, класів, індивідів), вони (носії) можуть емпірично зафіксувати їх у своїй свідомості. Водночас правова ідеологія враховує зміни конкретних суспільних відносин, наприклад, до різних форм власності (державна, приватна, кооперативна й ін.) на основі їх теоретичного наукового усвідомлення. Така «вторинність» (виходячи з глибини рівня відображення) правової ідеології щодо соціально-правової психології зовсім не означає відставання першої від другої. У ряді випадків правова ідеологія є «первинною» стосовно соціально-правової психології, скеровує процес усвідомлення суб'єктами соціально-правової реальності, зауважує необхідність зміни в правовій системі раніше, ніж правова психологія.

Правова ідеологія посідає особливе місце у суспільному розвитку. Як продукт духовного виробництва, її не можна відокремити від його соціальної структури. Саме правова ідеологія визначає правосвідомість окремих індивідів і різних соціальних груп. Вона втілюється у вигляді правових концепцій, систематизованих ідей і поглядів, положень і т.д., впливає на різні форми суспільної свідомості.

Знання права істотно впливає на зміст і спрямованість відчуттів у сфері права. Своєю чергою, відчуття (переживання),

пов'язані зі сприйняттям і оцінкою людьми правових явищ, впливають на формування самих правових поглядів. У процесі відображення об'єктивної реальності правові явища фіксуються в свідомості людини у вигляді правових поглядів і відчуттів.

Існує чимало критеріїв класифікації структури правосвідомості. Наприклад, А.Р. Ратінов вирізняє п'ять: *спосіб віддзеркалення* (пізнавальна правосвідомість, що охоплює знання та ідеї; соціально-психологічна правосвідомість, що включає переживання й оцінки); *глибина віддзеркалення* (буденна правосвідомість, що формується в буденному житті; теоретична правосвідомість, що добре структурована і характерна здебільшого юристам); *широта розповсюдження* (масова правосвідомість великих соціальних груп; спеціалізована, що характерна для визначених професійних груп; локальна правосвідомість, що існує в окремих районах); *суб'єкт* (індивід, група, суспільство); *предмет віддзеркалення* (кримінально-правова правосвідомість, адміністративно-правова й ін.) [6].

Соціологічний аналіз структури правосвідомості спрямований на дослідження динаміки її функціонування. Тут важливим аспектом є аналіз рівнів правосвідомості – науково-теоретичного і буденного.

Науково-теоретичний є результатом діяльності фахівців, політичних і державних керівників на основі наукового усвідомлення соціальної реальності, явищ і процесів, які відбуваються в ній, законів функціонування права в суспільстві. *Буденна правосвідомість*, яка виникає у повсякденній практиці, охоплює накопичений протягом тривалого часу досвід співжиття, спільної виробничої, політичної та іншої діяльності людей, емпіричні знання про діюче право й інші правові явища.

Наукова правова свідомість відображає реальність, опираючись на систему обґрунтованих понять, думок, висновків. Рівень наукової правосвідомості вищий від рівня буденної.

Ряд дослідників-юристів, аналізуючи правову свідомість, ототожнюють соціально-психологічний компонент із рівнем всієї буденної свідомості, а ідеологічний – із рівнем теоретичної. Така точка зору не цілком коректна. Поняття «буденна правова свідомість» більш містке, ніж «суспільна правова психологія», яка хоч і становить «ядро» буденної свідомості, але не вичерпує його повністю.

Правосвідомість має складну соціальну структуру: правосвідомість особи, різних груп, суспільства в цілому. З гносеологічної точки зору носії правосвідомості мають один і той же предмет відображення – суспільні відносини між людьми, які в процесі відображення перетворюються з правових явищ у певне ставлення до них. Суспільна, групова та індивідуальна правосвідомість мають спільну соціальну основу. Це єдине джерело формування суспільного буття, практичної діяльності людей і відносин, урегульованих нормами права і таких, які підлягають правовому регулюванню.

Водночас суспільна, групова й індивідуальна правосвідомість відрізняються умовами формування, змістом, основними функціями.

Правосвідомість індивіда опосередковується суспільною і груповою правосвідомістю, відтак людина розуміє, що таке права і обов'язки, правомірність або неправомірність скоєного тощо. Суспільна і групова правосвідомість істотно впливають на формування індивідуального, заломлюючись в індивідуальному бутті.

Що стосується індивідуальної та групової правосвідомості, то в ній відображаються окремі аспекти суспільного буття, які стосуються особистих і групових відносин людини. Суспільна правосвідомість як результат розумової діяльності народу входить в індивідуальну і групову правову свідомість лише частково. Тому зміст індивідуальної і групової правосвідомості порівняно з суспільною правосвідомістю обмежений. Істотно різні обсяг та глибина правових знань, що містяться в індивідуальній, груповій і суспільній правосвідомості.

Соціологічний аспект припускає з'ясування соціальної природи індивідуальної, групової і суспільної правосвідомості. Зрозуміти суть індивідуальної правосвідомості, її зміст і особливості можливо за умови знання соціальної системи, невід'ємним елементом якої є конкретна особа. Правосвідомість індивіда формується під впливом системи суспільних відносин і її ціннісних орієнтацій (зокрема, правових), а також реальної практики, в яку він включений. На становлення й еволюцію індивідуальної правосвідомості впливають, передовсім, стан макрогруп, мікрогруп та індивідуальне буття, особливості життя різних соціальних груп. Слід відзначити, що в правосвідомості індивіда виявляються не тільки об'єктивні риси епохи, але і суб'єктивні особливості: освіта, професія, здібно-

сті, умови особистого життя й ін. Такі обставини визначають специфіку його знань про право і конкретне ставлення до нього.

Правосвідомість індивіда може бути масштабною, глибокою, містити достовірну наукову оцінку правових явищ, навіть випереджати її, опираючись на наукове пізнання. Правосвідомість індивіда може бути й обмеженою, відставати від рівня розвитку суспільної свідомості, спотворювати оцінку правових явищ. У суспільстві можливі випадки, коли індивідуальна правосвідомість суперечить суспільній. Такі суперечності деколи виявляються у формі правопорушень або можуть залишатися в латентному вигляді, не виявляючись зовні. Тому вивчення мотивів, цілей правомірної поведінки людини важливе для виявлення рівня її правосвідомості.

Групова правосвідомість опосередковується індивідуальною і суспільною; завдяки їй здійснюється часткова «соціалізація» індивідуальної правосвідомості. Саме під впливом групової правосвідомості в індивіда формується певне ставлення до явищ соціально-правової дійсності, у т. ч. до законодавства. Суперечність духовних цінностей, вимог, ідеалів різних малих соціальних груп, до яких належить індивід, впливає на формування його правосвідомості.

Спільна праця людей, зацікавленість усіх соціальних груп в розвитку виробництва, захист національних інтересів свідчать про існування інтересів, спільних для всіх членів суспільства. Саме вони і визначають зміст суспільної правосвідомості, яка сприяє розумінню індивідом правової природи явищ, котрі відбуваються в житті. Суспільна правосвідомість не лише надає особі певні правові знання, але і є основою юридичної оцінки реальних взаємин між людьми.

Крім того, відображаючись у свідомості індивідів, суспільна правосвідомість формує в людей не тільки уявлення про діюче право, знання законів, але і переконання щодо походження права, яке закріплює економічне і політичне панування конкретних соціальних груп. Тим самим суспільна правосвідомість бере участь у формуванні світоглядного аспекту духовного світу особи, її уявлень про суспільство як систему.

Таким чином, суть суспільної правосвідомості зводиться до того, що правосвідомість суспільної системи в цілому

об'єктивувалася у вигляді реалізованого в державі законодавства, правопорядку, організації правоохоронних органів, системи норм права, а також заборон, вимог, обмежень і дозволів.

На протипагу позитивному стану правосвідомості останнім часом в українському суспільстві поширилось соціально-правове явище деформації правової свідомості, яке характеризується зміною її стану, за якого у носіїв формуються певні ідеї, уявлення, погляди, знання, відчуття і настрої, переживання й емоції, котрі спотворено відображають юридичну дійсність і виражають негативне ставлення до діючого права, законності й правопорядку. Як справедливо підкреслює Ю. Калиновський, деформації правосвідомості «являють собою викривлення форми та змісту правових настанов, навичок та звичок на інституційному та неінституційному рівнях, що відображається перш за все у діяльності та дискурсивних практиках суб'єктів правовідносин, а також у засобах вирішення конфліктних ситуацій, стереотипізованих серед широких верств населення» [4, с. 218–219].

Найм'якшим різновидом деформації правосвідомості є **правовий інфантилізм**. Він виникає або на основі повної відсутності знання про будь-який елемент правової дійсності (тоді можна говорити про «первинну» прогалину у правовій свідомості), або як результат забування таких знань («вторинна» прогалина). В сучасному українському суспільстві правовий інфантилізм – досить розповсюжене явище, оскільки недостатня кількість наших громадян має бажання отримати правову інформацію, ознайомитися зі змінами у діючому законодавстві. З іншого боку, в державі ще не склалася струнка система правового виховання, починаючи з дитячого садка та закінчуючи роботою з пенсіонерами.

Другим різновидом деформації правосвідомості є **правовий нігілізм**. Він проявляється в загальному негативно-заперечувальному, нешанобливому ставленні до права, закону і нормативного порядку.

Подібні антиправові настанови і стереотипи є властивістю суспільної свідомості і національної психології, тож ідеться про пониження ролі права суспільством. Серед учених немає єдиного підходу до розуміння його сутності. Одні відносять до нього всі факти негативного ставлення до права, зокрема пов'язані зі здійсненням злочинів та інших правопорушень, інші беруть до уваги

лише ті випадки усвідомленого ігнорування вимог закону, які супроводжуються відсутністю протиправного наміру.

У *широкому сенсі* правовий нігілізм – певна форма суспільного стану, яка відображає політичні і національно-історичні особливості суспільства. Ступінь правового нігілізму є свого роду показником здоров'я суспільства і держави, в яких він виявляється. У зв'язку з цим правовий нігілізм розглядається не тільки як правова категорія, але і як соціально-психологічне явище, що виникає в результаті оцінки права або окремих його норм людьми, соціальними групами або навіть усім суспільством. У правовій ідеології він знаходить відображення в ідеях і течіях, у правовій психології, в різних установках, стереотипах, невірі в правові ідеали, в юридичній практиці та характеризується різними аномаліями правової поведінки або ж взагалі правовою пасивністю.

У *вужькому сенсі* правовий нігілізм – правове безкультур'я, зневажливе, негативне або байдуже ставлення до права, правової дійсності, до юридичних норм, правових цінностей, правових традицій. Він має свої форми вираження:

- прями умисні порушення діючих законів та інших нормативно-правових актів;
- видання суперечливих або навіть взаємовиключних правових актів, які ніби нейтралізують один одного або не діють;
- підміна законності політичної або ідеологічної доцільності;
- конфронтація представницьких і виконавчих структур влади на всіх рівнях;
- порушення прав людини, особливо таких, як право на життя, честь, гідність, житло, майно, безпеку.

Останні дослідження у сфері соціології права свідчать про те, що сучасний стан вітчизняної суспільної правосвідомості характеризується наявністю у ній певного правового вакууму, який заповнюється, з одного боку, духовно-етичними і релігійними цінностями, а з іншого – кримінальним менталітетом з його глибоко нігілістичним ставленням до права.

Своєрідним проявом правового нігілізму, який заявив про себе в останні десятиліття ХХ ст., є тіньова нормотворчість, спричинена низькою правовою культурою у всіх ешелонах суспільства, що проявляється у:

- відриві соціальної норми від конкретних умов життєдіяльності;
- невідповідності правових норм реаліям суспільного життя;
- неповному або перекрученому відображенні у свідомості людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства;
- нестабільності та несталості певної норми, а тому неспроможності виконувати функцію соціального регулятора;
- послабленні або незастосуванні санкції.

Тіньова нормотворчість має здебільшого кримінальний характер, полягає у домінуванні норм кримінального середовища, аморальних принципів. Правовий нігілізм певною мірою поширюється і на людей закону, що породжує в громадян зневіру у здійсненність основних громадянських принципів (недоторканність особистості, рівність усіх перед законом). Про ослабленість правової системи часто свідчить і нерозбірливість людей у виборі засобів досягнення мети, коли тіньові норми визнаються важливішими, ніж державно-правові.

У середовищі працівників правоохоронних органів також поширені правовий нігілізм, націленість на особистий розсуд при вирішенні кримінальних справ, орієнтація не на вимоги закону, а на позиції керівників.

Як показують результати проведеного нами соціологічного дослідження, найважливішими серед мотивів, якими керуються, наприклад, працівники міліції в своїй службовій діяльності, є такі: «вимагає оперативна обстановка» (35,6% опитаних), «наказало керівництво» (30,4%), мотив «так вимагає закон» (20,7%) і «боязнь відповідальності за порушення законності» (13,3%).

Отже, підвищення рівня правоохоронної діяльності, правової культури осіб, що працюють у цій системі, та і взагалі посадовців є першочерговим завданням.

Шляхами подолання правового нігілізму вважають: все загальне прагнення до підвищення правової культури громадян; модернізацію законодавства; профілактику правопорушень; масову правову освіту і правове виховання населення, особливо молоді та ін. Правове виховання є складовою ідеологічної функції будь-якої держави.

Третій вид деформації правосвідомості – **правовий ідеалізм** (фетишизм). Це форма деформації правосвідомості, що виражається в абсолютизації ролі права і правових інститутів у регулюванні суспільних відносин.

З такого переконання виходив Платон у своїх мріях про ідеальну державу, розглядаючи як ідеальне правління кращих і шляхетних, тобто аристократії, де діють гарні закони, а держава піклується про своїх громадян.

Таку ж думку висловлював значно пізніше й хорватський філософ і правознавець Ю. Крижанич, який відзначав, що «основною гарантією від тиранії є наявність у державі хороших законів і належного контролю за їх виконанням» [11, с. 27].

Так, переоцінка права призводить до того, що певна частина населення пов'язує вирішення певних проблем тільки з ухваленням відповідних законів: досить прийняти закон, і проблема автоматично буде вирішена. Ця помилка свідчить про нерозвинену правосвідомість, у випадку нездійснення надій здатну посіяти розчарування, сумнів щодо регулятивних можливостей права, його цінності тощо.

Така перероджена правосвідомість може спричинити умисні порушення законів та інших нормативно-правових актів.

Правовий дилетантизм означає вільне поводження з законом (поверхневе або неадекватне тлумачення правових норм, відсутність системного підходу до їх оцінки тощо) або оцінкою юридичної ситуації, що в цілому зумовлено легковажним ставленням до права.

Особливої небезпеки цей різновид може набути в разі тиражування таких підходів через засоби масової інформації (наприклад, усупереч дії презумпції невинуватості, визнання особи винною у вчиненні злочину до судового рішення).

Правова демагогія передбачає легковажне або свідоме ставлення такого впливу окремої особи або громадських організацій на свідомість людей, наслідком якого стає формування однобічного чи викривленого уявлення про правову дійсність. Небезпечність правової демагогії полягає в тому, що особа, яка на неї орієнтується, припускає наявність певної цінності права, усвідомлює існування довіри до неї з боку інших і саме тому використовує ситуацію для досягнення власних корисливих інтересів, прикриваючи свої

наміри розмовами про суспільне благо. Найбільшого поширення такий вид деформації правосвідомості набуває під час виборів або референдумів і супроводжується використанням широких можливостей засобів масової інформації та реклами впливати на суспільну думку («чорний PR»).

Ще одна форма деформації правосвідомості – **заликування** як універсальний і ефективний спосіб вирішення соціальних проблем, а також небажання вступати в контакти з законом і його представниками, недовіра до правоохоронних і судових органів.

Глибокий аналіз правової культури на сучасному етапі свідчить, що в кризовій ситуації люди все частіше дотримуються не моральних і правових норм, а вимог того негативного середовища, в якому вони знаходяться.

До таких явищ правосвідомості відносять **правовий конформізм і правовий індивідуалізм**.

Не менш негативний вплив на ситуацію в суспільстві має **маргіналізація права** – деформація правосвідомості, яка полягає у відчутті вседозволеності, зниженні цінності життя людини. Найнебезпечнішим проявом деформації правової свідомості є феномен її переродження, під яким слід розуміти випадки усвідомленого заперечення законів, що супроводжуються наявністю в особи злочинного наміру, а також корисливого, жадібного мотиву. Під «переродженням» правосвідомості розуміють такий вид її деформації, який виявляється в усвідомленому ігноруванні і запереченні закону та супроводжується наявністю у носіїв наміру щодо здійснення правопорушень.

Наявність указаних явищ свідчить про настання чергової кризи правосвідомості і правової культури, для виходу з якого необхідна не тільки продумана державна політика, але й активна позиція кожного члена суспільства. Було б утопічним бажання зробити кожного громадянина юристом. Але подолання юридичної неграмотності й правового нігілізму – одна з умов розвитку правової культури.

Рівень правової свідомості громадян України потребує значного підвищення. А це передбачає удосконалення правових норм, практики діяльності юридичних інститутів та правовідносин, політичної оцінки права, законотворчої і правозастосовної діяльності, покращення правового виховання.

4.3. Правові відносини як елемент системи суспільних відносин

Правові відносини посідають важливе місце в системі суспільних відносин, що обумовлено низкою обставин:

- тісним зв'язком правових відносин із виробничими відносинами в суспільстві; їх взаємодією і взаємозв'язком у реальному житті;
- активним впливом правових відносин на політичні;
- взаємодією правових і етичних відносин, яка об'єктиується в певній поведінці і вчинках індивіда, проходячи через його свідомість.

Правові відносини як вид суспільних відносин володіють характерними рисами. Їх характер залежить від свідомості людей. Це положення підкреслює природу правових відносин, безпосередньо обумовлених свідомістю людини. Виникаючи на основі матеріальних, правові відносини, як і свідомість, є їх вираженням. Правові відносини кожної нової суспільно-державної системи найчастіше складаються стихійно, але відтворення відносин, які вже склалися, здійснюється людьми свідомо. Отже, свідоме формування правових відносин у суспільстві передбачає і формування такої свідомості людей, яка відображає їхнє об'єктивне становище в системі матеріальних відносин. Водночас, пройшовши через свідомість, правові відносини стають соціальною формою практичної діяльності людей. Таким чином, вони знаходять буття поза їх свідомістю.

Учасники правових відносин наділені суб'єктивними правами і виконують юридичні обов'язки відповідно до закріплених державою в конституції, законах, спеціальних кодексах та інших нормативних актах прав і обов'язків особи, що є юридичною фіксацією відносин між суспільством і його громадянами. Права вказують на те, що може робити індивід, не вступаючи в суперечності з інтересами держави, а також законними інтересами окремих громадян. Залежно від характеру, сфери й умов їх здійснення, права і обов'язки громадян можна поділити на дві групи: конституційні (основні) і службові (адміністративні).

Характерною межею правових відносин є їх *імперативність* у виконанні обов'язків, строгість у дотриманні певних норм і прин-

ципів з боку громадян та різних установ і організацій. Імперативний характер правових відносин пронизує всі сфери життєдіяльності суспільства: матеріально-виробничу, політичну, соціальну, духовну. Свою оцінку правових відносин суб'єкти як носії певних правових норм виносять шляхом «зважування» і співвіднесення власних інтересів і цілей (економічних, політичних, соціальних, сімейно-побутових та ін.) з тими вимогами і можливостями, які нормативно закріплені в праві і є обов'язковими. У такий спосіб складаються, зокрема, оцінки співвідношення права і закону, міри реалізації прав і свобод, порядку дотримання законів тощо. Оскільки правовідносини є сферою специфічної взаємодії людей, їх певного соціального спілкування, в оцінці державних правових норм завжди присутнє порівняння позиції суб'єкта, що оцінює, з позиціями (інтересами, цілями) інших учасників правового спілкування, а також відповідних інститутів і установ.

Таким чином, правові відносини є важливим елементом усієї системи суспільних відносин. Маючи специфічні особливості, вони проявляються в конкретних учинках і діяльності людей, характеризуючи певний рівень розвитку їхньої правової свідомості. Водночас слід враховувати і те, що на виникнення, еволюцію, а також деформацію правових відносин впливає правова поведінка людей.

4.4. Правова поведінка особистості: критерії та показники

Міждисциплінарність поняття «правова поведінка» породжує чималу кількість його тлумачень. Одне з найбільш ґрунтовних визначень належить В.Н. Кудрявцеву і В.П. Казимірчуку, які вважають, що *правова поведінка* – це соціально значуща поведінка індивідуальних або колективних суб'єктів, підконтрольна їх свідомості й волі, передбачена нормами права і яка тягне за собою юридичні наслідки [1, с. 164–165].

Не менше концепцій науковців існує і стосовно структури правової поведінки. Так, Г.К. Вардьянц пропонує виокремлювати в ній наступні елементи: правову установку, правові інтеракції та юридичні наслідки останніх, а також об'єктивну та суб'єктивну

сторони. Об'єктивною стороною правової поведінки є конкретні правові дії (бездіяльність) суб'єкта, куди належать способи, методи, досягнення, результати, правові інтеракції та їх наслідки. До складу суб'єктивної сторони правової поведінки відносять мотиви правової поведінки, цілі і ступінь їх усвідомлення, характер ставлення до них [2, с. 40–41].

Більшість науковців у галузі соціології права вирізняють два види правової поведінки: правомірну і протиправну.

Правомірна поведінка узгоджується з діючими правовими нормами. *Протиправна* (неправомірна) суперечить прийнятим нормам права. Полярність правомірної і протиправної поведінки визначається за низкою параметрів:

- з точки зору *соціальної значущості* правомірна поведінка зміцнює і стабілізує суспільні відносини, а протиправна порушує їх, дестабілізуючи соціальну, економічну і політичну систему держави;

- з огляду на *юридичні характеристики* правомірна поведінка зазвичай регламентується зобов'язувальними нормами, а протиправна – заборонними;

- зважаючи на *державну функцію контролю* щодо правомірності поведінки, контроль спрямований на те, щоб всесторонньо гарантувати й охороняти її та всіляко заохочувати суб'єкта; наслідки ж протиправної поведінки, навпаки, здебільшого пов'язані з появою небажаних для суб'єкта і держави наслідків. Тут ідеться про юридичну відповідальність, яка спрямована на попередження і припинення протиправних учинків та покарання винних.

Таким чином, правова поведінка особи є соціально значущим явищем, яке має характерні ознаки і прямо чи опосередковано впливає на стан і розвиток матеріальних (первинних) і духовно-ідеологічних (вторинних) відносин у суспільстві. Соціологія права визначає головні мотиви правомірної поведінки, а саме:

- обов'язок перед суспільством, правовий обов'язок;
- ідейна переконаність у суспільній значущості, корисності вчинку;
- професійне відчуття відповідальності;
- практична корисність учинку для інших;
- стереотип, звична поведінку;
- конформізм;

- боязнь юридичної та моральної відповідальності;
- особиста користь від вчинку;
- егоїстичні інтереси;
- негативні мотиви (помста, ревності та ін.), які реалізуються правовими засобами.

Важливими передумовами такої поведінки є рівність громадян у суспільстві та принцип поваги до особистості.

Різними залишаються позиції науковців і стосовно класифікації правомірної поведінки. На думку В.В. Касьянова і В.Н. Нечипуренко, правомірну поведінку необхідно поділяти на *об'єктивно правомірну* (особа дотримується норм права з внутрішніх переконань), *ситуаційно правомірну* (суб'єкт дотримується норм права, виходячи з ситуації) і *законослухняну* поведінку (інтереси особи розходяться зі змістом норм права, але вона їх дотримується). Неправомірна поведінка, своєю чергою, буває двої видів: *випадкова* (викликана збігом обставин) і *ситуативно обумовлена* (правопорушення здійснюється усвідомлено) [7].

Також виокремлюють кілька форм правомірної поведінки особистості.

Матеріальна поведінка спрямована на досягнення соціально-економічних, інтелектуальних та інших результатів, реалізацію політичних, економічних, побутових прав та обов'язків (виконання службових обов'язків, громадська, партійна діяльність тощо).

Інструментальна реалізується у вчинках, що мають певні юридичні наслідки (вступ до шлюбу, отримання паспорта, оформлення купівлі-продажу), коли виникнення, зміна і захист матеріальних правових відносин потребують правового закріплення.

Правова бездіяльність виявляється у дотриманні законів, ухиленні від заборонених правовими нормами вчинків, невикористанні своїх прав (уникнення прямого втручання, коли обмежують права свої або оточуючих та ін.).

Соціально-правова активність протилежна правовій бездіяльності і постає як добровільна ініціатива, що сприяє зміцненню правопорядку, формуванню поваги до права, визнанню престижу правових норм, виконанню громадських обов'язків у правовій сфері. Це позитивна діяльність, спрямована на реалізацію загальнозначущих цілей права, яка часто перевищує традиційні вимоги закону (наприклад, затримання злочинця, захист потерпілого).

Дещо інша класифікація правової поведінки пропонується у навчальній літературі з теорії права: *соціально корисна* правомірна поведінка, яка відповідає правовим розпорядженням; *соціально шкідливе* правопорушення; *зловживання правом* (соціально шкідлива поведінка, здійснювана в рамках норм права); *об'єктивно протиправна* поведінка, що не завдає шкоди, але порушує правові норми.

У теоретико-правових дослідженнях існує також позиція, згідно з якою поняття «правова поведінка» пропонують розглядати не як збірну категорію, що охоплює правомірну і протиправну поведінку, а як синонім правомірної поведінки, що повною мірою відповідає семантичному значенню, дійсному змісту й аксіологічному призначенню права.

Правова поведінка характеризується певними ознаками, основна серед яких – **соціальна значущість**. Вивчення законодавства і практики його реалізації дозволяє цілком безумовно з'ясувати домінуючі соціальні характеристики поведінки, яка в конкретних історичних умовах регламентується правом. Правового значення набуває характер поведінки людей, який реально проявляється через стан і розвиток виробничих, політичних, етичних, екологічних та інших відносин, позначається на статусі особи і задоволенні її інтересів.

Наступною ознакою правової поведінки особистості є **психологічна складова** поведінки. Вона полягає у контролі правової поведінки (реальному або потенційному) з боку свідомості й волі. Так, наприклад, люди здатні переживати відчуття свободи і незалежності, відповідальності й обов'язку, справедливості й несправедливості тощо. Особливість правових відчуттів полягає в тому, що індивідам, які переживають подібні відчуття, зазвичай зрозумілі їх причини. Якщо вчинки можна регулювати і контролювати через свідомість і волю особи, право може забезпечити формування корисних для суспільства учинків, а також блокувати соціально небезпечні. Тому зростає роль відповідних навичок і звичок у правовій свідомості особистості. *Навички* як затверджені стереотипні прийоми звільняють свідомість індивіда від необхідності кожного разу спеціально розробляти спосіб регуляції таких вчинків і дозволяють йому зосередитися переважно на аналізі їх загальних цілей, умов і засобів виконання, на контролі й оцінці їх результатів (укладення угоди, вибір належного контракту, відшкодування збитку та ін.).

Правова звичка є стійкою внутрішньою потребою індивіда в постійному узгодженні з правовими стандартами поведінки, до яких належать такі, як дотримання домовленостей, виконання обіцяного, надання послуг. Ступінь розвиненості й поширеності правових навиків і звичок є показником стану правової культури суспільства.

Юридична ознака – це чітка регламентація правової поведінки. Вона полягає в тому, що об'єктивні і суб'єктивні властивості поведінки, передбачені правом, достатньо чітко визначаються законом, іншими правовими джерелами, тобто обмежуються конкретними рамками. Такі рамки, з одного боку, відображають дійсні можливості регулювання поведінки людей правовими засобами, а з іншого – гарантують невтручання в діяльність державних інститутів, громадських організацій, підприємств, а також самих громадян.

Суспільно корисна або інша поведінка, навіть за умови забезпечення її матеріальними можливостями, не буде правовою, якщо вона не передбачена нормами права, бо саме вони дають законні підстави для охорони і захисту прав та інтересів громадян, державних і громадських установ і організацій. Сформульовані в юридичних актах норми правомірної і протиправної поведінки є проявом принципів демократії і законності в суспільстві.

Важливою ознакою правової поведінки є **підконтрольність державі**. Вона реалізується через діяльність правоохоронних і правозастосовних органів та передбачає правову гарантованість правомірної поведінки і відповідальність за протиправну поведінку. Своєю чергою, правомірна поведінка повинна бути забезпечена економічними, політичними, соціальними, правовими, інформаційними й іншими гарантіями. Крім того, держава передбачає несприятливі правові наслідки протиправної поведінки. Тож держава вживає всіх необхідних заходів для підтримки і розвитку соціально корисних форм поведінки і недопущення аномальних і соціально шкідливих. Правова поведінка стає такою в результаті процесу правової соціалізації. Вважають, що **генезис правомірної поведінки** відбувається у такій послідовності:

- формування особистості з певною соціальною орієнтацією;
- формування в особистості конкретної мотивації;
- планування вчинку та прийняття рішення щодо його здійснення;
- реалізація прийнятого рішення.

4.5. Правова культура населення як елемент механізму ефективної дії права

Слово «культура» (від лат. «*cultura*» – виховання, освіта, розвиток, вирощування, обробка) означало функцію, пов'язану зі здобуттям знань, досвіду, цілеспрямованою діяльністю людини щодо природи.

Соціологічний підхід визначає поняття «культура» як сукупність усіх духовних та соціальних цінностей; філософський визначає культуру як певний рівень розвитку суспільства; психологія – як вершину творчих сил і здібностей людини; антропологія – як сукупність благ, створених людиною, на відміну від природи.

Правова культура – це різновид загальної культури. Д.А. Керімов зазначає: «Тисячами ниток правова культура пов'язана із загальною культурою. Її могутній благодотворний вплив на правову свідомість, мислення, світогляд законодавців, на їх ціннісно-правові установки безпосередньо або опосередковано визначає характер законодавства, обумовлює його адекватність історичному і національному духові народу, потребам та інтересам людей» [8, с. 69].

Однак правова культура відрізняється від культури матеріальної, духовної, політичної та ін., створюючи своєрідне, унікальне поєднання як матеріальних, так і ідеальних, духовних компонентів. Вона знаходиться в органічній єдності і взаємозв'язку з іншими сферами культури. Однак в юридичній науці, як і в культурології, відсутнє єдине розуміння правової культури. О.В. Аграновська зводить правову культуру до системи поглядів, оцінок, переконань, які визначають правову поведінку. В.І. Камінська і А.Р. Рагінов під правовою культурою розуміють систему упредметнених та ідеальних культурних елементів, що стосуються сфери дії права, і їх відображення в свідомості і поведінці людей. В.М. Корельський, В.Д. Первалов визначають поняття правової культури через перелік чинників, що впливають на неї, та елементів, які становлять її структуру. Т.Н. Наумова вважає, що правова культура – одна з форм соціально значущої творчої діяльності людей у сфері державно-правових відносин, виражена в правових нормах, інститутах і здатності оцінити дані явища. І.В. Ковальова розглядає поняття право-

вої культури з огляду на те, для чого створюються правові настанови. «Одна справа, – пише дослідниця, – якщо вони створені і використовуються на користь держави, суспільства, що пригнічує, стирає індивідуальності. Тобто якщо право є, наприклад, «зведеною в закон волею панівного класу», як це трактувалося марксистами, то протилежне – якщо правові настанови захищають людину, що живе в суспільстві, державі, у тому числі й від свавілля тієї ж держави як влади. В останньому випадку вони і можуть розглядатися як феномени культури. Тоді правова культура – це обробка, оформлення, облагороджування життя людей шляхом реалізації правових відносин, настанов, установ» [9].

Своєрідне відображення феномена широти і «невизначеності» даного поняття дає філософія права. «Право як культурний феномен – частина загальнолюдської культури. Правова культура – це весь правовий космос, що охоплює всі моменти правової форми суспільного життя людей. Культура тут якраз і полягає в здатності й умінні жити згідно з цією формою, якій протистоїть неформальна (невизначена, нерегульована, хаотична, а тому і довільна) фактична...», – підсумовує В.С. Нерсисянц [10, с. 142].

Тобто поняття правової культури можна розглядати у двох аспектах: оцінному й аксіологічному. Узагальненим є поняття правової культури суспільства як частини загальної культури, як системи цінностей, накопичених людством у сфері права відповідно до правової реальності певного суспільства, рівня правосвідомості, режиму законності і правопорядку, стану законодавства, юридичної практики.

Тобто змістовий аналіз правової культури передбачає розуміння її як системи упредметнених та ідеальних елементів, що належать до сфери дії права, і їх відображення в свідомості і поведінці людей. Соціальна цінність правової культури виражається в тому, що:

- за допомогою правової культури забезпечується загальний стійкий порядок у суспільних відносинах, причому як у сфері виробництва, обміну, розподілу матеріальних благ, так і в духовному житті;
- завдяки правовій культурі можна охопити соціально корисні форми правомірної діяльності людей, відокремивши їх від свавілля і несвободи;

- правова культура забезпечує нормальну діяльність кожного індивіда, запобігаючи незаконному втручанню суспільства і держави у сферу приватного життя;
- правова культура забезпечує оптимальне поєднання свободи і справедливості, облік різних інтересів індивідів, соціальних спільнот, організацій, націй;
- правова культура сприяє формуванню цивільного суспільства: ринкової економіки, політичної системи, багатопартійності, свободи засобів масової інформації і, нарешті, правової соціальної демократичної держави;
- якісний рівень правової культури, її досконалість дає імпульс для нормального функціонування правової системи, робить правове регулювання суспільних відносин ефективним, сприяє досягненню поставленої мети і завдань. Високий рівень правової культури – одна з ознак правової держави.

І.А. Іванников пропонує структурувати правову культуру, виокремивши у ній: 1) правосвідомість; 2) право; 3) правові відносини; 4) законність і правопорядок; 5) правомірну діяльність суб'єктів; 6) державно-правові інститути; 7) юридичну науку; 8) юридичні акти [5].

Зазвичай в структурі правової культури вирізняють:

- *право як систему норм*, що виражають зведену в закон державну волю;
- *правовідносини* як систему суспільних відносин, учасники яких володіють взаємними правами й обов'язками;
- *правосвідомість* як систему духовного відображення всієї правової дійсності;
- *правові установки* як систему державних органів і громадських організацій, що забезпечують правовий контроль і реалізацію права;
- *правову поведінку*, рівень розвитку правової діяльності.

Правова культура виконує низку функцій. *Пізнавальна функція* виражається у формуванні в населення уявлень про державу, право, цивільне суспільство, про передумови виникнення конкретних правовідносин, процедури вирішення суперечок, які виникають. *Регулятивна функція* спрямована на забезпечення стійкого функціонування суспільства шляхом стандартизації суспільно корисної поведінки, узгодження і підпорядкування соціальних

устремлінь та ідеалів різних груп. *Функція правової соціалізації* виражається у здатності правової культури забезпечити передачу новим поколінням накопиченого досвіду для того, щоб вони могли ефективно використовувати свої суб'єктивні права і виконувати юридичні обов'язки.

Оцінна функція полягає у виробленні ставлення всіх учасників суспільних відносин до правових явищ на основі сформованих уявлень, ідеалів, принципів. Це ставлення виявляється у вчинках, поведінці, в оцінці права, законності, правопорядку й ін.

Прогностична функція виражається у передбаченні можливих напрямів розвитку правової системи для досягнення поставленої мети.

Правова культура населення є важливим елементом механізму ефективної дії права, що проявляється у правовій свідомості, ціннісно-нормативному комплексі, поведінці та діяльності людей у правовій сфері. Вона зумовлює відповідні соціальні установки, розуміння правових норм. Цей вплив здійснюється у декількох аспектах.

Формування зразків поведінки передбачає формування навичок, стереотипів, зразків правової поведінки, які є основою порядку в суспільстві. Інколи вони можуть негативно діяти, стаючи на заваді неординарним, новаторським вчинкам.

Встановлення певних ідеалів. Якщо зразки поведінки є своєрідними схемами, які дають змогу передбачати певну поведінку людей, то ідеал постає як символічне уявлення про майбутнє, як еталон для оцінки явищ і процесів.

Встановлення системи цінностей. Правова культура формує та встановлює в суспільстві систему цінностей, правові норми, інститут права. Вона визначає престиж права у суспільстві, згідно з яким правові норми у ціннісній системі особистості посідають визначальне місце, впливаючи на поведінку особистості.

Правова соціалізація особистості передбачає усвідомлення громадянином своєї соціальної ролі, місця у суспільстві, залучення його до соціально-правових відносин, приєднання до правових норм, цінностей, правової практики загалом.

Головними методами правової соціалізації є:

– *навчання* (індивід навчається певних зразків, способів поведінки та діяльності);

– *передача досвіду* (може бути результатом власної правової поведінки особистості або здійснюватися під впливом певних осіб, обставин, середовища);

– *символічна соціалізація* (зумовлює вироблення людиною власного світогляду, асоціативно об'єднує у її свідомості різні уявлення та поняття. Вона не обов'язково ґрунтується на досвіді включення в правову практику. Основою її можуть бути уявлення людини на підставі оцінок інших членів суспільства).

Невід'ємним елементом процесу правової соціалізації є **правове виховання**, мета якого полягає у:

- 1) формуванні звички діяти соціально активно і правомірно;
- 2) засвоєнні, розвитку і закріпленні певних принципів права та моралі, правових норм;
- 3) здатності протидіяти негативним зовнішнім впливам.

Правове виховання може здійснюватися у різних формах (навчання, всеобуч, просвіта та ін.), але однією з найважливіших є *самовиховання* як свідомий розвиток позитивних якостей та *самоконтроль*. Тому процес правової соціалізації постає як єдність впливу на індивіда соціального середовища і цілеспрямованої виховної діяльності, з одного боку, та активного процесу самовиховання, самореалізації і самоконтролю, з іншого.

Контрольні питання

1. *У чому полягають основні функції правосвідомості?*
2. *Назвіть основні змістові аспекти правосвідомості.*
3. *Що є предметом соціологічного дослідження самосвідомості? Аргументуйте свою відповідь.*
4. *Які особливості соціальної структури правосвідомості?*
5. *Назвіть основні критерії класифікацій структури правосвідомості.*
6. *Чим відрізняється правосвідомість індивіда від групової правосвідомості?*
7. *Які різновиди деформації правосвідомості Вам відомі?*
8. *У чому полягає специфіка правового інфантилізму?*

Приведіть приклади.

9. *Що таке правовий нігілізм у широкому і вузькому сенсах?*
10. *Чим зумовлена тіньова нормотворчість?*
11. *Які особливості правового ідеалізму?*
12. *Назвіть основні підходи до визначення правової поведінки та її різновидів.*
13. *Які головні мотиви правомірної поведінки визначає соціологія права?*
14. *У чому полягає соціальна цінність правової культури?*

Інформаційні джерела

1. Ганзенко О.О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / О.О. Ганзенко. – К., 2003. – С. 10–11.
2. Варданыц Г.К. Социологическая теория права: монография / Г.К. Варданыц. – М.: Академический Проект, 2007. – 439 с.
3. Данильян О.Г. Деякі проблеми формування правової культури в сучасній Україні / О.Г. Данильян // *Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку*. – К., 2009. – С. 8–10.
4. Данильян О.Г. Правосвідомість українського суспільства у цивілізаційному вимірі / О.Г. Данильян, Ю.Ю. Калиновський // *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія*. – Х.: ХУ ПС, 2005. – Вип. 3 (24). – С. 89–94.
5. Иванников И.А. Концепция правовой культуры / И.А. Иванников // *Правоведение*. – 1998. – № 3. – С. 46–54.
6. Каминская В.И. Правосознание как элемент правовой культуры / В.И. Каминская, А.Р. Ратинов // *Правовая культура и вопросы правового воспитания: сборник*. – М., 1974. – С. 42–43.
7. Касьянов В.В. Социология права / В.В. Касьянов, В.Н. Нечипуренко. – Ростов-н-Д.: Феникс, 2002. – 480 с.
8. Керимов Д.А. Проблемы общей теории права и государства: в 3 т. – Т. I. Социология права / Д.А. Керимов. – М., 2001. – С. 65–88.
9. Кудрявцев В.Н. Современная социология права / В.Н. Кудрявцев, В.П. Казимирчук. – М., 1995. – 234 с.
10. Нерсесянц В.С. Философия права: учебник для вузов / В.С. Нерсесянц. – М., 2009. – 848 с.

11. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: монографія / за ред. Ю.П. Битяка, І.В. Яковюка. – Х: Право, 2007. – 248 с.
12. Соціологія права: навч. посібник / [О.М. Джужа, І.Г. Кириченко, В.С. Ковальський, С.М. Корецький та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
13. Соціологія права: навч. посібник / [В.Д. Воднік, Ю.І. Золотарьова, Г.П. Клімова, Н.П. Осипова, О.В. Сердюк]; за ред. Н.П. Осипової. – Х.: Право, 2007. – 232 с.
14. Соціологія права: підручник для студентів юрид. спец. вищ. навч. закладів / [М.І. Панов, Н.П. Осипова, Л.М. Герасіна та ін.]; за ред. Н.П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2003. – 276 с.
15. Тодика О.Ю. Народовладдя на трансформаційному етапі розвитку держави і суспільства: монографія / О.Ю. Тодика; за ред. О.В. Петришина. – Харків: Право, 2007. – 480 с.
16. Требін М.П. Правова культура як соціокультурний феномен / М.П. Требін // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Філософія. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2007. – № 28. – С. 36–43.

Тема 5. СОЦІАЛЬНА НОРМА І СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ У ПРАВІ

5.1. Соціальний контроль: експектації, норми і санкції

Людська істота від народження знаходиться в соціальному середовищі, яке впливає на неї. Як і фізичне середовище, суспільство не просто впливає на індивіда, але невинно трансформує саму його структуру, бо воно не тільки змушує його сприймати факти, але і надає цілком сталі системи знаків, що змінюють мислення індивіда, пропонує нові цінності і накладає на нього нескінченну низку обов'язків. Це дозволяє зробити висновок, що соціальне життя трансформує інтелект через дію трьох чинників: мови (знаків), змісту взаємодії суб'єкта з об'єктами (інтелектуальні цінності) і правил (колективні логічні або ідеологічні норми).

Люди не можуть діяти так, як їм хочеться, адже вони пов'язані з суспільством, у якому проживають, безліччю нормативних систем, вплив яких має не тільки формальний характер, як, наприклад, дія законів. Ці системи приховано діють психологічно. Так, виховуючись у певному соціальному середовищі і засвоюючи з дитинства ті або інші зразки поведінки, формуючи власні цілі й цінності, індивід орієнтується на навколишній соціум. Навіть у тому випадку, коли людина заперечує соціальні норми оточення, вона все одно орієнтується на них.

Механізм соціального контролю відіграє важливу роль у зміцненні соціальних інститутів суспільства. Його можна порівняти з нервовою системою соціуму. Водночас це і засіб приборкання непокірних членів суспільства.

Соціальний контроль – це вплив суспільства на установки, уявлення, цінності, ідеали і поведінку людини. У широкому сенсі він охоплює всі можливі сфери впливу суспільства на особистість.

У вузькому, юридичному сенсі, під соціальним контролем розуміють механізм саморегуляції в соціальних системах, що діє за принципом зворотного зв'язку, коли органи соціального управління реагують на чинники дестабілізації соціальної системи.

Г. Тард, один з родоначальників соціальної психології, пояснював дію соціального контролю через закони наслідування, на яких будуються людські взаємини. Суспільство він порівнював з мозком, клітиною якого є свідомість окремої людини. При цьому суспільство – продукт взаємодії індивідуальних свідомостей через передачу людьми один одному ідей, переконань, цінностей, бажань і т. д. Ті численні соціальні зв'язки, якими «обтяжена» людина, не залишаються непоміченими і в самій особі. У психології існує поняття «соціальний тип особистості», яке визначає те типове в людині, що належить тій або іншій соціальній групі.

Соціальний контроль складається з експектацій (соціальних очікувань), соціальних норм, приписів щодо поведінки в суспільстві та санкцій – засобів заохочення й покарання, що стимулюють людей додержуватись таких норм і приписів.

Експектації – вимоги навколишнього середовища до людини, які проявляються у формі очікувань. Іншими словами, це непрямі вимоги.

Наприклад, соціум, батьки очікують від учнів шкіл успішного навчання, хорошої поведінки, отримання певного фаху, влаштування на роботу, створення власної сім'ї. Вони можуть навіть і не говорити про це, але діти точно знають очікування батьків і прагнуть їх виправдати.

Більшість вимог-очікувань визначаються тими функціями, які людина повинна виконувати, виходячи зі свого соціального статусу і соціальної ролі. Цілком зрозуміло, що в одній і тій же ситуації експектації щодо дітей і дорослих відрізнятимуться. Іноді експектації провокуються типовою поведінкою людини в певних ситуаціях, хоча сама ця типова поведінка формується найчастіше під впливом соціальних норм.

Соціальні приписи – це заборони чи дозволи, звернуті до індивіда чи групи в будь-якій формі – усній чи письмовій, формальній чи неформальній. Приписи поширюються на все те, що так чи інакше цінує суспільство. Це може бути честь і гідність, повага до старших, символи країни (герб, прапор, гімн) і багато іншого,

що згуртовує людей, суспільство, а тому й становить суспільні цінності. Кожен соціальний інститут має свою систему норм і приписів. Її дотримання забезпечує порядок діяльності кожного члена інституту, а отже, сприяє стійкості соціальної структури суспільства.

Соціальні санкції сприяють дотриманню соціальних норм. Це розгалужена система покарань за відхилення від норм і заохочень за їх виконання.

Отже, за своїм спрямуванням санкції бувають позитивні й негативні, а за характером – формальні й неформальні.

5.2. Соціальні цінності та соціальні норми. Ознаки соціальних норм

Соціальні норми – це певні зразки, які приписують поведінку людей у конкретних ситуаціях. В окремих випадках нормами є певні правила, вироблені групою, прийняті нею і яким повинна відповідати поведінка її членів, щоб була можливою їх спільна діяльність.

Проте найчастіше норми – це встановлені суспільством у цілому та конкретними соціальними групами моделі, еталони обов'язкової поведінки. Норми виконують регулятивну функцію як щодо конкретної людини, так і стосовно групи. У будь-якому випадку соціальна норма є суспільним явищем, яке не залежить від індивідуальних проявів.

Так, люди, що мають абсолютно різні мотиви, діють ідентично, оскільки уявлення про належне в даній ситуації у них збігаються, що створює поведінковий стандарт. Більшість соціальних норм – це неписані правила, зумовлені взаємодією людей у типових повторюваних ситуаціях, в яких виробляються найбільш прийнятні й оптимальні варіанти поведінки. Поступово вони закріплюються і стабілізуються, стають звичними.

Норми присутні в індивідуальній свідомості у формі соціально-психологічних установок як готовність, настроєність суб'єкта сприймати і діяти певним чином. Соціальна установка має ще одну назву – атитюд. Це термін, введений У. Томасом і Ф. Знанецьким

у 20-х рр. XX ст. М. Сміт конкретизував структуру атитюдів у трьох компонентах:

- когнітивному (уява, знання про об'єкт або явище);
- афективному (емоційно-оціночне ставлення до об'єкта);
- конативному або поведінковому (готовність індивіда діяти певним чином).

Установки відображають зв'язок між об'єктом і його оцінкою. У диспозиційній концепції регуляції соціальної поведінки В.О. Ядов вирізняє 4 рівні диспозицій:

- 1) найпростіші ситуативні поведінкові установки;
- 2) соціальні установки на рівні малих груп;
- 3) диспозиції у конкретній сфері соціальної активності;
- 4) система вищих ціннісних орієнтацій, які регулюють цілісність соціальної поведінки і діяльності.

На особистісному рівні утворюється суб'єктивна ієрархія соціальних установок відповідно до їх значущості для конкретної людини. Таким чином, соціальні норми створюють установки особистості, які, своєю чергою, формують диспозиційну поведінку.

Соціальні норми мають певні особливості, ознаки, найбільш значущими серед яких є:

– *загальна значущість*. Норми не можуть стосуватися тільки одного або декількох членів групи чи суспільства, не торкаючись поведінки більшості. Навіть якщо за соціальним статусом індивід може проігнорувати норми, навряд чи він здатен зробити це, не викликаючи негативної громадської думки. Якщо норми є суспільними, то вони загальнозначущі для всього суспільства, якщо ж груповими, то їх загальна значущість обмежується рамками групи. Явне порушення норм сприймається на рівні суспільної або групової свідомості як виклик. Існують норми, які є еталонами поведінки тільки в малих групах і пов'язані з певними традиціями. Стороння людина, потрапивши в групу і не знаючи її норм, може відчувати незручність. Оскільки більшість правил не декларуються, а мають на увазі, то не завжди просто усвідомити норми;

– *можливість застосування групою або суспільством санкцій*: нагород або покарань, схвалення або осуду;

– *наявність суб'єктивної сторони*, яка виявляється у двох аспектах: по-перше, людина має право вирішувати сама, приймати чи не приймати норми групи або суспільства, виконувати їх чи ні,

і якщо виконувати, то які саме; по-друге, індивід сам очікує від інших людей певної поведінки, яка відповідає тим чи іншим нормам. Будь-яка норма містить у собі можливість відхилення, навіть якщо це така жорстко зафіксована форма соціального контролю, як закон. Варіативність відхилень достатньо велика. У психологічній літературі описаний феномен відхилення, пов'язаний з патологічними порушеннями суб'єктом соціальних норм. Цей феномен одержав назву соціопатії або антисоціальної поведінки і розглядається як одна з найбільш складних форм соціальної дезадаптації людини;

– *взаємозалежність*. У суспільстві норми взаємопов'язані і взаємообумовлені, вони утворюють складні системи, які регулюють діяльність людей. Нормативні системи можуть бути різними, і ця відмінність іноді містить можливість конфлікту, як соціального, так і внутрішньоособистісного. Так, існує конфлікт інтеріоризації різноспрямованих цінностей, коли індивід у процесі виховання і соціалізації засвоює соціальні цінності, які є взаємовиключними, але однаково привабливими для нього. Деякі соціальні норми суперечать одна одній, ставлячи людину в ситуацію необхідності вибору. Така суперечність – природне явище, оскільки норми визначаються групами, а групи можуть бути різними. Поведінка групи злочинців суперечить нормам суспільства, проте самі злочинці мають власні соціальні норми, порушення яких може каратися вельми жорсткими санкціями. Цілком зрозуміло, що норми суспільства суперечать нормам такої групи. Але вони взаємозалежні, бо дії злочинців здійснюються в конкретному суспільстві і соціальній групі з їх цілком певними правилами. В той же час суспільство прагне удосконалити норми і санкції для запобігання діяльності антисоціальних груп;

– *масштабність*. За масштабом норми поділяють на власне соціальні та групові. Власне соціальні норми діють в рамках усього суспільства. Це такі форми соціального контролю, як звичаї, традиції, закони, етикет і ін. Дія групових норм обмежується рамками конкретної групи і визначається тим, як тут прийнято себе поводити (манери, групові та індивідуальні звички тощо). Універсальні за масштабом норми належать до соціальних і групових (табу).

Якщо індивід порушує соціальні норми, то група або суспільство прагнуть примусити його (у м'якій або жорсткій формі) їх дотримуватись.

У кожному соціумі існують певні способи або процедури, за допомогою яких члени групи або суспільство приводять поведінку людини до норми.

Залежно від того, які саме норми порушено, обирається і покарання. Воно може бути легким, як, наприклад, припинення спілкування або негативна емоційна реакція, а може бути і жорстким, аж до звернення до суду. З іншого боку, якщо людина поводить себе нормально для даної групи, то її поведінка заохочується. Усі процедури, за допомогою яких поведінка індивіда унормовується, називають санкціями.

Стосовно соціальної поведінки норми виконують приписну й оцінну функції. Вони задають суб'єктам певний тип поведінки, дають їм змогу оцінювати свої вчинки, поведінку інших, ситуації, співвідносити явища, що оцінюються, з еталонами, вибирати, обстоювати, формувати, спрямовувати і корегувати свою поведінку. Зафіксовані в уяві соціальні норми кожен суб'єкт використовує як критерій, за якими оцінюється власна і чужа поведінка, обирається певний її варіант.

Об'єктивуються норми у вчинках, моральних якостях особистості, моральних позиціях і ставленні до оточення. Здатність норм до такої об'єктивації й робить їх справжніми регуляторами соціальної поведінки. Їх приписна функція допомагає індивіду вибрати відповідну поведінку, а оцінна – судити про правильність такого вибору.

У всіх сферах суспільного життя норми діють поряд із цінностями. Спільне між соціальними нормами і цінностями полягає в тому, що вони регулюють соціальні відносини. З їх допомогою координуються дії та вчинки суб'єктів соціальних відносин. Вони мають сприяти тому, щоб кожна особа діяла в інтересах групи, спільноти, суспільства.

Проте між цінностями і нормами є суттєві відмінності. Якщо в понятті «цінність» превалюють добровільні намагання, то в понятті «норма» – обов'язки.

Таким чином, соціальна норма – це необхідний і відносно стійкий елемент соціальної практики, що виконує роль інструменту соціального регулювання і контролю.

Соціальна норма знаходить своє втілення (підтримку) в законах, традиціях, звичаях, тобто у всьому тому, що стало звичкою,

міцно увійшло в побут, у спосіб життя більшості населення, підтримується громадською думкою, є «природним регулятором» суспільних і міжособистісних відносин. Англійський мислитель Клайв С. Льюїс схильний бачити в моральних нормах свого роду «інструкції», що забезпечують правильну роботу людської машини.

Якщо норми не виконуються, суспільство застосовує соціальні санкції.

5.3. Соціальні санкції: поняття та види

Соціальна санкція – міра впливу, найважливіший засіб соціального контролю. Санкції бувають формальні і неформальні, позитивні й негативні.

Формальні негативні санкції – це покарання, передбачені законами, урядовими постановами, приписами (арешт, тюремне ув'язнення, звільнення з роботи, штраф тощо).

Неформальні негативні санкції – це покарання, що здійснюються поза офіційними інстанціями (громадський осуд, бойкот тощо).

Формальні позитивні санкції – це схвалення з боку офіційних організацій (державні премії, почесні звання, ордени тощо).

Неформальні позитивні санкції – це неофіційне схвалення (компліменти, аплодисменти, повага тощо).

Таким чином, негативні санкції спрямовані проти людини, що відступила від соціальних норм, а позитивні – на підтримку і схвалення людини, яка дотримується даних норм. Формальні санкції накладаються офіційним, суспільним або державним органом чи їх представником, а неформальні зазвичай передбачають реакцію членів групи, друзів, товаришів по службі, родичів, знайомих та ін. Так, позачергове присвоєння звання працівникові міліції за відмінне виконання службового обов'язку – це формальна позитивна санкція. Крім статусного, вона має і соціально-психологічний характер. Прикладом негативної неформальної санкції може бути громадське засудження індивіда.

Одночасно людина може одержати декілька різних санкцій, що суперечать одна одній. Наприклад, правоохоронець може одночасно одержати негативну формальну санкцію від начальника служби і позитивні неформальні санкції від своїх колег. Розбіжність між санкціями має несприятливі результати: якщо в суспільстві санкції часто змінюються і немає згоди з приводу їх застосування, то на психологічному рівні населення відчуває себе абсолютно незахищеним.

Позитивні санкції зазвичай більш впливові, ніж негативні. Так, позитивне підкріплення досягнень працівника міліції стимулює більше, ніж негативна оцінка. Успіх несе в собі само підкріплення, на відміну від невдачі, яка може стимулювати діяльність лише небагатоох. Сила дії тих або інших санкцій залежить від багатьох обставин, найважливішою з яких є згода з приводу їх застосування. Навіть покарання індивіда може сприйняти як належне, якщо вважає його справедливим. У даному випадку покарання може зняти відчуття провини. І навпаки, несправедливе покарання може викликати негативізм, деструктивну та аутодеструктивну поведінку.

Кожній нормі відповідає своя санкція. Саме за допомогою санкцій норма може регулювати поведінку людини. Норма без санкцій не може стати елементом соціального контролю.

5.4. Форми соціального контролю

Форми соціального контролю впливають на всіх без виключення суб'єктів суспільного життя. Під *формами соціального контролю* розуміють різноманітні способи регулювання життєдіяльності людини в суспільстві, які обумовлені різними суспільними (груповими) процесами і пов'язані з інтегральними психологічними характеристиками великих і малих соціальних груп. Форми соціального контролю зумовлюють перехід зовнішньої соціальної регуляції у внутрішньоособистісну. Це відбувається за рахунок інтеріоризації соціальних норм.

Поняття інтеріоризації було введено для позначення процесу формування внутрішніх структур психіки через засвоєння структур

зовнішньої соціальної діяльності. У процесі інтеріоризації відбувається перенесення суспільних уявлень у свідомість окремої людини. Поступово ці уявлення розвиваються, закріплюються в цінностях і установках та визначають моделі поведінки, виходячи з внутрішнього на зовнішній план. Неможливо зрозуміти дію соціального контролю, ігноруючи процеси інтеріоризації, які супроводжують розвиток особистості впродовж усього життя.

Проте не всі форми соціального контролю переходять у внутрішній план діяльності. Деякі так і залишаються зовнішніми щодо конкретного індивіда. Існує багато форм соціального контролю. Найбільш поширеними з них є: *табу, звичаї, традиції, мораль, етикет, манери, звички* й ін.

Однією з найбільш стародавніх форм соціального контролю, що передували появі законів, є *табу*. Вони охоплюють систему заборон щодо здійснення людиною певних дій. У первісному суспільстві табу регулювали важливі аспекти життя. Вважалося, що в разі порушення заборон надприродні сили повинні покарати порушника. Найчастіше табу виникають у найбільш значущі або просто відповідальні моменти життя людини. Чорна кішка, що перебігає дорогу, інші прикмети, забобони – чинники внутрішніх заборон або обмежень, пов'язаних із внутрішнім табу, яке являє собою інтеріоризовані (часто на рівні підсвідомості) у минулому соціальні заборони.

Соціальний контроль здійснюється через звичні для більшості, часто повторювані способи поведінки людей, поширені в даному суспільстві, – *звичаї*. Вони засвоюються з дитинства і визначаються умовами суспільства в даний момент часу, чим відрізняються від традицій, котрі мають позачасовий характер і існують довго, передаючись із покоління в покоління. Під *традиціями* розуміють такі звичаї, які, по-перше, склалися історично у зв'язку з культурою даного етносу; по-друге, передаються з покоління в покоління; по-третє, визначаються менталітетом (духовним складом) народу. Оскільки традиції мають глибоке коріння, їх дуже важко зрадити або подолати, якщо вони несуть негативні особливості і не відповідають часу. Традиції тісно пов'язані з обрядами.

Обряд – це колективні символічні дії, в яких втілено схвалювані способи спілкування, цінності відповідної сфери діяльності. Водночас обряди – це завжди завершення громадської, трудової,

професійної чи суто особистісної підготовки до нового способу життя чи соціального стану, свідчення того, що людина готова до активного виконання нових соціальних ролей. Тому підготовка до обряду не повинна зводитися лише до організації свята. Це, передовсім, довгий процес формування особистісних якостей індивіда, які необхідні йому для виконання нових соціальних ролей, забезпечення нової соціальної поведінки. Лише за таких умов ці норми сприяють формуванню міцних стосунків між членами групи, особою і групою.

Можна сказати, що традиції та обряди – це одна з найбільш консервативних форм соціального контролю. Проте і вони можуть поступово змінюватися разом із соціально-економічними і культурними перетвореннями, що впливають на соціальні стандарти поведінки. Так, традиція існування патріархальної сім'ї поступово змінюється в багатьох країнах світу. Склад сучасної сім'ї, що проживає під одним дахом, найчастіше охоплює лише два покоління: батьки і діти. Це обумовлено багатьма причинами, зокрема матеріальними умовами і великими відмінностями між поколіннями. Звичаї і традиції відображають масові форми поведінки і відіграють величезну роль в інтеграції суспільства. Соціологи наголошують на функції соціальної інтеграції традицій і звичаїв. Так, Е. Дюркгейм ще на початку ХХ століття звернув особливу увагу на соціальну солідарність, яка виникає між людьми у зв'язку з переважанням звичаїв, які об'єднують людей. Саме у солідарності він бачив головний психологічний сенс звичаю або традиції. Солідарність об'єднує людей одного суспільства, робить їх більш згуртованими і, отже, сильнішими. Покарання (негативні санкції), яке настає за порушення традиції, лише сприяє підтримці єдності групи.

Існують особливі звичаї, що мають етичне значення і пов'язані з розумінням добра і зла у певній соціальній групі або суспільстві, *мораль*, яка регулює неформальні відносини в соціумі і часто протиставляється закону як регулятору формальних відносин. Мораль визначає те, що люди традиційно дозволяють або забороняють з огляду на зміст, який вони вкладають у поняття добра і зла. Незважаючи на різноманітність таких уявлень, моральні норми подібні в більшості людських культур незалежно від того, в яких формах вони втілюються. Принципи моралі універсальні,

оскільки несуть абсолютні цінності буття, які інтеріоризуються в процесі соціального розвитку людини. Інтеріоризація понять добра і зла відбувається з раннього дитинства і визначає розуміння людиною суті світу в ціннісному аспекті. Перехід зовнішньої соціальної регуляції у внутрішню здійснюється у всіх формах соціального контролю. Проте найбільш значущою є мораль.

Інтеріоризація моралі відбувається на рівні формування і розвитку совісті як інтегральної психологічної і духовної якості особистості. *Совість* – особлива, унікальна якість людини, що визначає її суть. За В. Далем, совість – це етична свідомість, етичне чуття або відчуття у людини; внутрішня свідомість добра і зла; тайник душі, в якому формується схвалення або засудження кожного вчинку; здатність розпізнавати якість учинку; відчуття, яке спонукає до правди і добра, що відвертає від брехні і зла [7]. У філософії і психології совість трактується як здатність особи здійснювати етичний самоконтроль, самостійно формулювати для себе етичні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і оцінювати здійснювані вчинки. Цілком зрозуміло, що совість виконує внутрішні функції контролю. Недивно, що всі релігії світу так або інакше націлені саме на формування совісті, оскільки вона є абсолютним гарантом реалізації моральних принципів.

До зовнішніх форм поведінки, способів дії, що характеризують певний соціальний тип, відносять *манери*, які являють собою сукупність поведінкових звичок певної людини або певної соціальної групи. За манерами можна визначити, до якої соціальної групи належить людина, яка її професія або основний вид діяльності.

Слід особливу увагу приділити *звичці* як поведінковій одиниці соціального зразка поведінки. Це неусвідомлювана дія, яка стільки разів повторювалася в житті людини, що набула автоматизованого характеру.

Незважаючи на те, що звички частіше пов'язані з конкретними, відносно простими навичками, вони достатньо ґрунтовно регулюють соціальне життя. Складаючись під впливом найближчого оточення, і передовсім сім'ї, прості звички допомагають людині входити в культуру свого суспільства. В процесі дорослішання і розвитку особистості звички стають все більш складними й опосередкованими, перетворюючись в систему вже освоєних звичок, в унікальну матрицю соціальної поведінки.

Усі добре засвоєні знакові системи, якими володіє сучасна людина, функціонують на рівні звички. Особливу увагу слід звернути на те, що звички набувають характеру потреби, якщо вони сформовані і закріплені. Цікаво, що на першому етапі їх формування індивід зазнає певних труднощів засвоєння. Але коли дія абсолютно засвоєна, вона стає необхідною. Відоме прислів'я свідчить: «Посієш вчинок – збереш звичку, посієш звичку – збереш характер, посієш характер – збереш долю, посієш долю – збереш життя». Так, якщо звички є позитивними, тобто сприяють соціальній адаптації, особистісному зростанню, то індивід відносно легко досягає поставлених цілей. Якщо ж звички негативні, то вони можуть спричинити несприятливі соціальні наслідки для індивіда.

Звички належать до форм соціального контролю, тому що:

по-перше, формуються під впливом суспільних норм;

по-друге, будучи вже сформованими, вони буквально диктують індивіду вид соціальної поведінки.

Особливою формою соціального контролю є *етикет*. Це встановлений порядок поведінки, сукупність правил, що стосуються зовнішнього прояву ставлення до людей. Оскільки етикет – складова культури суспільства, він стає умовним ритуалом, який регламентує норми поведінки в різних соціальних колах. Цієї форми контролю прагнуть дотримуватися, щоб відповідати вимогам соціальної групи.

Явне і різке порушення правил етикету, як і порушення соціальних норм, супроводжується санкціями групи. Етикет можна розглядати як чисто зовнішню, відірвану від етичного змісту форму поведінки, яка, з одного боку, набуває сенсу доброзичливого і шанобливого ставлення до людей, а з іншого може призвести до розвитуку нещирості й лицемірства.

Усім формам соціального контролю характерні певні особливості:

по-перше, кожен член суспільства знаходиться під сильним впливом соціального контролю, який починається з народження і продовжується протягом всього життя;

по-друге, соціальний контроль не завжди усвідомлюється індивідом через процеси і результати інтеріоризації;

по-третє, соціальний контроль – це дуже складний і суперечливий процес, який має власну динаміку і залежить від безлічі

причин історичного, соціального, економічного, політичного, етнічного і культурного характеру.

Таким чином, оскільки кожен індивід є членом суспільства, він не може ігнорувати соціальний контроль. Лише у виняткових випадках або особливих ситуаціях він може дозволити собі говорити і діяти, не звертаючи уваги на соціальну регуляцію поведінки. Однак практично завжди на соціалізованого індивіда впливає громадська думка як елемент соціального контролю.

5.5. Громадська думка як елемент соціального контролю

Однією з форм соціального контролю є *громадська думка*. Це сукупність уявлень, оцінок і суджень більшості населення стосовно проблем, подій чи фактів дійсності в конкретній соціальній ситуації. Громадська думка може бути у суспільства в цілому, в етнічної групи, у виробничого колективу чи іншої соціальної спільноти. Відтак це особливий стан масової свідомості, який проявляється в реакції, оцінному ставленні певних соціальних спільнот (суспільства, організацій, груп) до соціальної дійсності, різних подій, поведінки та діяльності окремих людей чи соціальних інституцій, явищ і процесів.

Водночас громадська думка є одним з найважливіших механізмів соціальної взаємодії індивідів. Носіями і виразниками громадської думки є люди – соціальні групи, організації, окремі особи, які під ідеологічним впливом чи стихійно формують загальну думку. І хоча громадська думка далека від суто наукового знання, проте й вона здатна давати правильні оцінки, що диктуються здоровим глуздом. Громадська думка виникає і формується через діалектичне взаємопроникнення, взаємоопосередкування індивідуального і групового.

Від ступеня сформованості та рівня зрілості громадської думки певного об'єднання людей залежить сприйняття його як цілісної та дієздатної соціальної організації. Водночас є істотні відмінності у змісті та конкретних формах вияву громадської думки в різних соціальних організаціях.

Основними *методами* формування громадської думки є наслідування, вплив авторитету, навіювання й т. ін.; основні *способи* – міжособистісне спілкування, засоби масової інформації, політична пропаганда тощо. Суттєво впливають на громадську думку предметна діяльність організації, стиль керівництва в ній, характер міжособистісних стосунків. Громадська думка може мати як позитивну, так і негативну спрямованість: перша має конструктивний характер і сприяє формуванню адекватної соціальної поведінки, розвитку соціальної активності, ініціативного і відповідального ставлення до функціональних обов'язків, тобто впливає на соціальний поступ, а друга навпаки.

Провідними елементами структури громадської думки є оцінки, що ґрунтуються на знаннях і підкріплюються почуттями та емоціями. Важливе місце в цій структурі належить соціальним установкам, волі. Таким чином, громадська думка – поєднання раціональних, емоційних і вольових елементів. Формуючись щодо конкретного питання, вона є досить динамічною, хоча надовго закріплюється в нормах, традиціях, звичаях.

На рівні суспільства громадська думка виконує політичну, ідеологічну і соціальну функції, на рівні соціальної організації – діагностично-оцінну, виховну, управлінську. Проникаючи в усі сфери життєдіяльності суспільства, громадська думка є дієвим публічним елементом соціального контролю, що потребує легалізації поведінки людей.

Громадську думку вивчають з допомогою різних опитувань, спостережень, виходячи з аналізу документів, а також колективних обговорень, що передбачає визначення оцінного ставлення людей до ефективних способів розв'язання певної проблеми.

Опитування громадської думки виконує низку функцій: управлінську, діагностично-оцінну, прогностичну, маніпулятивну.

Управлінська функція відкриває важливий канал зв'язку між владою і громадськістю. Інформація про потреби, інтереси, вимоги, претензії працівників до адміністрації, уряду не повинна ігноруватися і має використовуватися під час розробки управлінських рішень. Вона дає змогу робити довгострокові *прогнози соціального розвитку*, здійснювати соціальний контроль.

Діагностично-оцінна функція опитування громадської думки полягає в дослідженні колективних настроїв, соціальних установок

індивідів, їхнього ставлення до різних соціальних проблем, суб'єктів влади тощо. Такі опитування дають змогу оцінити соціально-психологічний стан людини, виявити ідеали, які сформува-лися в її свідомості.

Маніпулятивна функція вивчення громадської думки полягає як у визначенні ефективності впливу загальнодержавних політичних акцій, так і у внутрішньогрупових змінах поведінки різних категорій індивідів, їх мисленні.

Так, дані опитувань впливають на формування громадської думки у заданому напрямі. Якщо вдало вмонтувати в конструкцію питань анкети соціально-психологічну установку, можна підказати бажану відповідь.

Крім того, можна як завгодно інтерпретувати одержані відповіді, привернути увагу, скажімо, до певного лідера тощо. Таким чином, за допомогою опитування громадської думки можна маніпулювати суспільною свідомістю людей, керувати ними.

Маніпулювання – це використання системи ідеологічних і соціально-психологічних засобів впливу з метою змінити мислення і поведінку людей усупереч їхнім інтересам.

При цьому люди часто й не усвідомлюють, що їхній світогляд, потреби, інтереси і спосіб життя загалом багато в чому залежать від маніпуляторів. Інформаційним регулятором соціальних процесів може бути певна інформація, яка розповсюджується ЗМІ і може впливати на соціально-психологічний стан індивідів. Можливості маніпулювання особливо зростають із розвитком засобів масової комунікації.

Висновки до теми

Право в сучасних суспільствах являє собою основний спосіб реалізації соціального контролю. Особливе місце права в цьому сенсі визначається перш за все тим, що правовий контроль є найбільш ефективним, оскільки ґрунтується на державному механізмі примусу. Крім того, воно забезпечується всезагальністю права як соціального регулятора.

Одним з основних форм соціального та правового контролю, регулятором соціальних норм є закон. Це сукупність нормативних актів, що володіють юридичною силою і регулюють формальні відносини людей у масштабах держави.

Закони безпосередньо пов'язані з конкретною владою в суспільстві і визначаються нею. Встановлюючи певний порядок у суспільстві, закон може сприяти чи перешкоджати само реалізації людей; впливати на зниження або підвищення життєвого рівня населення.

Це особливо помітно в періоди дестабілізації суспільного, економічного і політичного життя держави в епоху революційних перетворень, радикальних реформ.

У періоди стабілізації суспільних відносин більшість суб'єктів взагалі ніяк не відчують дії правових норм, хоча багато важливих подій у житті (вступ у шлюб, народження дитини, закінчення вишу тощо) безпосередньо пов'язані з ними. Зневага суб'єкта щодо правових норм може призвести до негативних соціально-психологічних наслідків. Закон є активною і дієвою формою соціального контролю, бо саме він визначає межу, поставлену свободі волі або дій.

Поняття «норма» є базовим для розуміння і визначення девіантної поведінки.

Контрольні питання

1. *Що таке соціальний контроль? Чи може існувати суспільство без соціального контролю? Обґрунтуйте відповідь.*

2. *Обґрунтуйте необхідність вивчення теми «Соціальний контроль» в рамках соціальної психології, виходячи з її предмета.*

3. *Які чинники впливають на становлення і розвиток соціального контролю?*

4. *Класифікуйте соціальні санкції.*

5. *Яким чином зміна соціального контролю може впливати на зміну моделей виховання і навчання в суспільстві? Проілюструйте відповідь, виходячи з історії України.*

6. *Назвіть головну умову ефективності соціальних санкцій.*

7. *Чим звичай відрізняються від традицій? Як ви думаєте, за яких умов звичай стає традицією?*

Інформаційні джерела

1. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – М.: Наука, 1991. – 575 с.
2. Дюркгейм Э. Норма и патология / Э. Дюркгейм // Социология преступности (современные буржуазные теории). – М., 1966. – С. 56–71.
3. Касьянов В.В. Социология права / В.В. Касьянов, В.Н. Нечипуренко. – Ростов-н-Д.: Феникс, 2002. – 480 с.
4. Соціологія права: навч. посібник / [О.М. Джужа, І.Г. Кириченко, В.С. Ковальський, С.М. Корецький та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
5. Соціологія права: навч. посібник / [В.Д. Воднік, Ю.І. Золотарьова, Г.П. Клімова, Н.П. Осипова, О.В. Сердюк]; за ред. Н.П. Осипової. – Х.: Право, 2007. – 232 с.
6. Соціологія права: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів / [М.І. Панов, Н.П. Осипова, Л.М. Герасіна та ін.]; за ред. Н.П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2003. – 276 с.
7. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т. 4 / сост. В. Даль. – СПб., 1997. – 488 с.

Тема 6. СОЦІОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

6.1. Девіантна поведінка: підходи до визначення поняття

Останніми роками масового характеру набула девіантна поведінка, яка стала ілюстрацією найбільш небезпечних руйнівних тенденцій у суспільстві та поставила цю проблему в центр уваги соціологів, соціальних психологів, медиків, працівників правоохоронних органів. Сформувалася і соціологія девіантної поведінки як спеціальна соціологічна теорія.

Девіантна поведінка тривалий час вивчалася в рамках спеціальних дисциплін: кримінології, наркології, суїцидології та інших і досягла значного розвитку лише у II половині XX століття. Значна заслуга у розвитку та інституалізації соціології девіантної поведінки належить академіку В.Н. Кудрявцеву. Активна діяльність з організації та проведення емпіричних соціологічних досліджень у галузі девіантології розпочалась у кінці 1960-х – на початку 1970-х років у Ленінграді під керівництвом В.С. Афанасьєва, А.Г. Здравомислова, Я.І. Гілінського.

Біля витоків соціології девіантної поведінки стояли Е. Дюркгейм і Н. Смелзер, а інституціоналізацією її займалися Р. Мертон і А. Коен. Теорія соціальних відхилень представлена також у концепціях Р. Харре і теорії поведінки добровільного ризику С. Лінга. Вказані дослідження пояснюють причини появи девіантної поведінки через вивчення психологічного стану девіанта з огляду на зміни його соціально-політичного становища. Такий соціально-психологічний підхід дозволяє пояснити, чому девіантна поведінка найчастіше постає як акт агресії з боку зовнішнього спостерігача; чому в сучасних умовах люди стають на шлях навмисного ризику,

як невід'ємного атрибуту будь-якої девіації; як така поведінка виникає в суб'єкта девіації.

Дослідження соціологів і соціальних психологів констатують, що девіантна поведінка – це результат складної взаємодії процесів, які відбуваються в суспільстві й свідомості людини. До збільшення кількості девіацій у суспільстві призводять динамізм соціальних процесів у період перебудови, кризова ситуація в багатьох сферах суспільного життя.

Ці соціальні зміни виявляються в поведінкових формах, відхилених від норми.

Таким чином, під *девіантною* (лат. *deviatio* – відхилення) поведінкою розуміють: *поведінку* (вчинок, дії) людини, що не відповідає офіційно встановленим нормам, стандартам, зразкам, які склалися у даному суспільстві; *соціальне явище*, виражене в масових формах людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим нормам, стандартам, шаблонам, що склалися у даному суспільстві.

Якщо у першому випадку йдеться про «відхилену поведінку особистості», то у другому – про «соціальне відхилення». Предметом соціології права є розуміння девіантної поведінки як соціального явища.

Незважаючи на певну схожість, соціальні відхилення відрізняються від відхиленої поведінки особистості. У першому випадку має місце соціальний феномен, у другому психологічний. Водночас окремі соціальні явища є і відхиленою поведінкою особистості (алкоголізм, самогубство, наркоманія); а деякі соціальні відхилення є лише соціальним феноменом (геноцид, корупція, бюрократизація суспільства тощо).

Таким чином, девіантна поведінка може бути як індивідуальним актом, так і елементом соціального буття.

Основою визначення девіантності (соціального відхилення) є норма. Соціальна норма визначає межу, яка історично склалася в конкретному суспільстві, міру, інтервал допустимої поведінки, діяльності людей, соціальних груп, соціальних організацій. На відміну від природних норм фізичних і біологічних процесів, соціальні норми складаються як результат адекватного або спотвореного відображення у свідомості і вчинках людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства.

Тому вони або відповідають законам суспільного розвитку, будучи «природними» або недостатньо адекватними їм, або вступають в суперечність через спотворене відображення об'єктивних закономірностей.

У такому випадку «норма» стає аномальною, а відхилення від неї нормальним.

6.2. Причини та види девіацій

У соціології девіантної поведінки виокремлюють декілька напрямів, що пояснюють причини виникнення такої поведінки. Так, Р. Мертон, використовуючи висунуте Е. Дюркгеймом поняття «аномія» (стан суспільства, коли старі норми і цінності вже не відповідають реальним відносинам, а нові ще не утвердилися), причиною відхиленої поведінки вважав неузгодженість між цілями суспільства і засобами, яке воно пропонує для їх досягнення. Інший напрям склався в рамках теорії конфлікту. З цієї точки зору культурні зразки поведінки є відхиленими, якщо вони ґрунтуються на нормах іншої культури. Наприклад, злочинець розглядається як носій певної субкультури, конфліктної щодо основного в даному суспільстві типу культури.

У сучасній соціології права як одна з основних подається позиція Я.І. Гілінського, який вважає джерелом девіації наявність у суспільстві соціальної нерівності, високого ступеня відмінностей у можливостях задоволення потреб для різних соціальних груп [6]. Професор В.Н. Іванов серед причин девіацій називає зміни в соціальних відносинах суспільства, які відображені в понятті «маргіналізація» (нестійкість, перехідність), розповсюдження різного роду соціальних патологій. Головною ознакою маргіналізації він вважає розрив соціальних зв'язків, причому в «класичному» випадку послідовно рвуться економічні, соціальні і духовні зв'язки. Найповільніше відновлюються духовні зв'язки, бо вони вимагають переоцінки цінностей [7]. Одним з найважчих наслідків цього явища для суспільства є його примітивізація, що виявляється у виробництві, побуті, духовному житті. Основним соціальним джерелом посилення маргіналізації суспільства є безробіття в його явних і латент-

них формах. Інша група причин пов'язана з розповсюдженням різних соціальних патологій, зокрема зі зростанням психічних захворювань, алкоголізму, наркоманії, погіршенням генетичного фонду населення, а також соціальним паразитизмом у формі бродяжництва, жебрацтва і проституції. Небезпека соціального паразитизму полягає в розповсюдженні наркотиків та загальному зростанні рівня криміногенності.

Соціальні відхилення – це порушення соціальних норм, які характеризуються масовістю, стійкістю і тенденцією до поширення. До соціальних відхилень належать негативні масові явища: пияцтво (алкоголізм), наркотизм, релігійний та ідейний екстремізм та інші. Слід зазначити, що між полюсами «соціально підтримувані явища» і «соціальні відхилення» лежить широке коло явищ, не регульованих соціальними нормами. Це можуть бути як позитивні процеси (наприклад, творчість), так і негативні (правопорушення). Соціальні відхилення мають певні ознаки, до яких відносять: історичну детермінованість; негативні наслідки для суспільства, відносно масовий і відносно стійкий характер.

Соціальні відхилення характеризуються спрямованістю і змістом, а також кількісними та якісними оцінками їх структури й динаміки. Так, рівень (коефіцієнт) відхилення визначається як відношення кількості офіційно зареєстрованих проявів певного відхилення до чисельності населення (на 100 тис. чол.). Цей рівень відрізняється у різних країнах і в різні роки, оскільки залежить від сукупності чинників: соціально-економічного, політичного, морального й інших.

Визначають такі *функції* соціальних відхилень:

- інтеграції групи;
- формування морального кодексу суспільства;
- вираження соціального протесту і виплеску соціальної агресії;
- фіксації соціальних змін у суспільстві;
- самоідентифікації та самореалізації індивідів тощо.

Соціологія розглядає поведінкові девіації як соціальні явища, які групуються на основі певних критеріїв:

- за *масштабом* (масові й індивідуальні відхилення);
- за *наслідками* (негативні, що створюють потенційну небезпеку, і позитивні);

- за *суб'єктом* (відхилення конкретних осіб, неформальних груп, офіційних структур, умовних соціальних груп (напр., жіночий алкоголізм));
 - за *об'єктом* (економічні, побутові, майнові та інші порушення);
 - за *тривалістю* (короткотривалі, довготривалі).
- Поведінкові девіації за *типом порушеної норми* утворюють певні види (див. рис. 1).

Рис. 1. Види девіантної поведінки

Коротко охарактеризуємо їх.

Делінквентна поведінка. Поняття «делінквентність» (від лат. *delinquens* – провина, проступок) означає відхилення у поведінці конкретної особистості від установлених у певному суспільстві й у певний час законів, що загрожує благополуччю інших людей або соціальному порядку і є кримінально караним. Тож особистість, яка поводиться протизаконно, називають делінквентною (делінквент), а самі дії деліктами.

Делінквентна поведінка безпосередньо спрямована проти існуючих норм суспільного життя, чітко виражених у правилах (законах) суспільства.

Аномальна поведінка. Аномалія дослівно означає «не норма». Аномальна поведінка – це система вчинків або окремі вчинки, що суперечать соціальній, статистичній, суб'єктивній та функціональній нормам.

Адиктивна поведінка (від англ. *addiction* – схильність, залежність, згубна звичка) – відхилення, що характеризується прагненням до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин чи постійної фіксації уваги на визначених видах діяльності, що спрямована на розвиток і підтримку інтенсивних емоцій [12]. Ц.П. Короленко стверджує, що існують загальні механізми, властиві різним формам адикції, однак усі вони зводяться до нівелювання властивостей особистості, аж до її поступової деградації. Це не лише алкогольна, наркотична, але будь-яка інша прогресуюча залежність: від гральних автоматів (гемблінг), до комп'ютерів (Інтернет-залежність, а також компульсивна потреба бути зайнятим – трудоголіки).

Дезадаптивна поведінка – один з проявів девіантної поведінки в конкретній ситуації, в якій індивід не зміг адаптуватися і не зумів адекватно вирішити проблему.

Асоціальна поведінка, яка суперечить суспільним нормам і принципам та проявляється у формі аморальних або протиправних дій, зумовлена характерологічними й патохарактерологічними особливостями, недоліками раннього виховання, залученням до асоціальних груп тощо.

Неадекватна поведінка – один з проявів девіантної поведінки, який стосується певного індивіда і певних умов, у яких було порушено відповідність реакції індивіда на ці умови чи зовнішні обставини.

Деструктивна поведінка – тип руйнівної девіації, відхилення від медичних і психологічних норм, що призводить до порушення якості життя людини, зниження критичності щодо своєї поведінки, когнітивних перекручень сприйняття і розуміння того, що відбувається, до зниження самооцінки й емоційних порушень, що у підсумку призводить до стану соціальної дезадаптації особистості, аж до її повної ізоляції. Ц.П. Короленко поділяє девіантну поведінку на дві великі групи: *нестандартну* і *деструктивну*. Нестандартна поведінка може мати форму нового мислення, нових ідей, а також дій, які виходять за рамки соціальних стереотипів поведінки, однак

відіграють позитивну роль у розвитку суспільства (новатори, революціонери, першовідкривачі та ін.). Деструктивна поведінка буває *зовнішньою та внутрішньою*. До зовнішньої деструктивної групи відносять адиктивну й антисоціальну поведінку. До внутрішньої деструктивної – суїцидальну, конформістську, нарцисичну, фанатичну й аутичну поведінку. Суїцидальна поведінка характеризується підвищеним ризиком самогубства; конформістська позбавлена індивідуальності, зорієнтована виключно на зовнішні авторитети; нарцисична керується почуттям власної величі; фанатична поведінка реалізується у формі сліпої відданості певній ідеї, меті; аутична відображається у відгородженості від людей, оточення і заглибленні у світ власних фантазій.

Акцентуїована поведінка детермінується вираженими характерологічними особливостями індивіда як крайніми варіантами норми, за яких окремі риси характеру надзвичайно посилені, внаслідок чого виявляється вибіркова уразливість щодо певного роду психогенних впливів за хорошою чи навіть підвищеною стійкістю до інших. Таким чином, акцентуація – це свого роду «ахіллесова п'ята» особистості, оскільки вона створює внутрішню схильність до тих чи інших поведінкових відхилень від нормативних зразків і суттєво ускладнює процес соціалізації.

Агресивна поведінка може бути результатом спадковості, вікових змін, впливу делінквентної субкультури асоціальної групи, банди. В інших випадках агресивна протиправна поведінка може бути невротично або патологічно обумовленою. Патологічна агресія пов'язана з якісними змінами складових насильницької поведінки, обумовлених хворобливими змінами психічної діяльності та їх динамікою. Ознаками патологічних змін є: агресивна поведінка зі змінами в емоційній сфері й виникненням афективно-злісних реакцій; агресивна поведінка з наявністю надцінних ідей помсти, ненависті, образи; садистична агресія з порушеннями у сфері потягів, які проявляються, зокрема, в переживанні позитивних емоцій під час заподіяння фізичного болю чи моральних страждань іншій людині.

Конфліктна поведінка проявляється у випадку, коли потенційно нейтральну ситуацію індивід схильний сприймати конфліктно, загрозливо для себе. У цьому випадку йдеться про конфліктність особистості як стійку інтегральну властивість.

Загалом соціальні відхилення можуть мати для суспільства різні значення. До позитивних належить наукова, технічна, художня, суспільно-політична творчість, яка є засобом прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості, подолання застарілих, консервативних або реакційних стандартів поведінки. Негативні, дисфункціональні дезорганізують систему, підриваючи її основи. До них належать явища соціальної патології: злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція, суїцидоманія.

6.3. Особливості окремих соціальних девіацій

Кожен з перелічених вище деструктивних видів девіантної поведінки має свою специфіку.

Алкоголізм. Згідно з міжнародними стандартами нацією, що вмирає, вважається така, яка вживає понад 9 л чистого спирту на душу населення за рік. Середньостатистичний українець споживає 12–13 літрів (за неофіційними даними, беручи до уваги домашній алкоголь і промислові фальсифікати, ця цифра зростає до 20 літрів). Алкоголь в Україні вживають 24 млн чоловік. Через це Україна щорічно втрачає 40 тисяч своїх громадян, фіксується 25–30% випадків дитячої патології новонароджених, причиною якої найчастіше є саме алкоголь. Щороку в Україні гине від алкоголю і наркотиків майже 380 тисяч осіб, а понад 30% чоловіків не доживають до пенсійного віку. За статистикою в Україні налічується близько 900 тисяч чоловік, які страждають хронічним алкоголізмом, ще 170 тисяч знаходяться на обліку в диспансерах.

Особливо загрозливих масштабів набуло явище підліткового алкоголізму. За даними дослідження Всесвітньої організації здоров'я у 2010 році українська та ізраїльська молодь зайняли перше і друге місця у світі в рейтингу вживання алкоголю серед дітей і молоді, де відповідно 40% і 28% юнаків і дівчат вживають алкогольні напої принаймні раз на місяць (див. сайт Всесвітньої організації здоров'я: <http://alko.tverezist.org.ua/article-153.html>).

Дані соціологічних опитувань учнів 5-го, 8-го і 10-го класів з 40 країн світу виявляють цікаву картину. З одного боку, більшість опитаних вважають, що пияцтво – велике зло, з іншого, та

ж більшість або п'є, або «випиває, як усі». Близько половини респондентів не хотіли б мати серед друзів непитушу людину, а одна третина образилася б, якби господар, зустрічаючи гостей, не поставив на стіл спиртне. 40% опитаних вважають, що споживання спиртного в межах норми нешкідливе і не позначається на працездатності, а кожен п'ятий чоловік цілком припускає появу у п'яному стані на вулиці, в транспорті, в місцях відпочинку, лише б це не призводило до скандалів і конфліктів.

Фактично алкоголь став елементом соціальних ритуалів, обов'язковою умовою офіційних церемоній, свят, деяких способів проведення часу, вирішення особистих проблем. Однак така соціокультурна ситуація має вкрай негативні наслідки. Як свідчить статистика, 90% випадків хуліганства, 90% згвалтувань за обтяжливих обставин, майже 40% інших злочинів учиняється у стані сп'яніння. Убивства, грабежі, розбійні напади, нанесення тяжких тілесних ушкоджень в 70% випадків здійснюються особами в нетверезому стані; близько 50% всіх розлучень також пов'язані з пияцтвом.

Уточнити алкогольну ситуацію можна, вивчаючи наслідки вживання алкоголю: кількість злочинів, пов'язаних з випивкою, їх частку в загальній кількості злочинів; кількість і частку нещасних випадків на ґрунті пияцтва; число доставлених у меддिवерезник; хронічних алкоголіків та інше. Наслідками пияцтва й алкоголізму є економічний, матеріальний збиток від злочинів і нещасних випадків, витрати на лікування хворих алкоголізмом, на утримання правоохоронних органів. Не піддаються матеріальному обліку моральні, духовні й етичні втрати.

Історично у боротьбі суспільства з алкоголізмом склалися два напрями. По-перше, обмеження доступності спиртних напоїв, скорочення їх продажу і виробництва, підвищення цін, посилення каральних заходів за порушення заборон і обмежень. По-друге, зусилля, спрямовані на зменшення потреби в алкоголі, поліпшення соціальних і економічних умов життя, зростання загальної культури і духовності, спокійна, зважена інформація про шкоду алкоголю, формування у населення безалкогольних стереотипів поведінки.

Історія боротьби з алкоголізмом знала і спроби введення на території деяких країн «сухого закону» (Англія, США, Фінляндія, Росія). Всі вони не досягли своєї мети, тому що наявність алкоголю не єдина і не головна причина алкоголізму. Проблема подолання

пияцтва й алкоголізму є складною, вона охоплює економічний, соціальний, культурний, психологічний, демографічний, юридичний і медичний аспекти.

Наркоманія. Довгий час в Україні наркоманія вважалася явищем, притаманним лише західному способу життя. Сьогодні вже ніхто не заперечує, що наркоманія існує і в нас, усі розуміють тяжкість її наслідків для особи і суспільства в цілому, проте все такою ж гострою залишається проблема ефективності боротьби з нею.

Згідно з останніми даними МВС офіційно сьогодні налічується близько 500 тис. наркоманів, з них 172 тис. вживають наркотичні засоби регулярно. Але найстрашніше те, що близько 5 тис. наркоманів ще не виповнилося 18 років. Згідно з дослідженням, проведеним інститутом Горшеніна, з проблемою наркоманії безпосередньо стикається кожна десята сім'я в Україні. На наркотичні речовини «підсіло» приблизно 2% населення країни. І щорічно ця кількість збільшується на 7–11%. За найскромнішими підрахунками щороку від наркотиків помирає 10–12 тис. чоловік. Таке стрімке зростання кількості наркозалежних громадян зробило Україну одним з лідерів за темпами розповсюдження наркоманії серед населення в Європі.

Результати соціологічних досліджень свідчать, що головними мотивами споживання наркотиків залишаються: очікування задоволення, бажання випробувати гострі відчуття, ейфорія. А оскільки в більшості випадків йдеться про молодих людей, ці мотиви посилюються соціальною незрілістю, безпечністю, легковажністю. Більшість опитаних наркоманів (77,1%) приохотилися до зілля під впливом інших осіб, головним чином споживачів наркотиків з числа друзів, знайомих, причому нерідко залучення відбувалося в компанії гедонічно налаштованої молоді. Споживання наркотиків у молодіжному середовищі дуже часто має груповий характер. Наркотики приймають у громадських місцях (на вулицях, у дворах, кінотеатрах, кафе, на пляжах тощо).

Виявляється, що сьогодні населення набагато краще інформоване про небезпечні наслідки споживання наркотиків. Велика частина наркоманів якоюсь мірою усвідомлює небезпеку, що їм загрожує, і критично ставиться до своєї пристрасті: 12,2% вважають її згубною, 65,5% оцінюють негативно. Не бачать у споживанні

наркотиків нічого поганого молоді курці гашишу, які здебільшого лише починають; нерідко вони навіть бравують цим. Збудження, піднесений настрій, що настає після прийому наркотиків, багато хто з невігластва сприймає як благотворний вплив цієї речовини на стан здоров'я. Але на певній стадії фізичної і психічної деградації більшість наркоманів чітко усвідомлюють, що їх чекає далі, хоча вже не можуть відмовитися від цієї звички.

Боротьбі з наркоманією можуть сприяти соціальні, економічні, культурні заходи, в тому числі й ті, які застосовуються для викорінювання алкоголізму. Але, зважаючи на специфіку розвитку наркоманії, в боротьбі з нею слід проводити і спеціальні заходи: медичні, правові, психологічні й ін.

Суїцидоманія. Суїцид – намір позбавити себе життя, підвищений ризик здійснення самогубства. Це форма відхильної поведінки пасивного типу, що є способом відходу від невирішуваних проблем, від самого життя.

У різні епохи і в різних культурах існували свої оцінки цього явища: часто самогубство засуджували (з точки зору християнської моралі самогубство вважають тяжким гріхом), іноді ж допускали і вважали в певних ситуаціях обов'язковим (наприклад, самоспалення вдів в Індії або характері самураїв). Оцінюючи конкретні суїцидальні акти, беруть до уваги мотиви й обставини, особливості особи. Дослідження свідчать, що чинником, який провокує суїцидну поведінку, є специфічна комбінація таких характеристик, як стать, вік, освіта, соціальний і сімейний стан.

Е. Дюркгейм у праці «Самогубство» аналізує статистичний матеріал, що характеризує динаміку самогубств у різних європейських країнах. Автор рішуче відкидає спроби пояснення дослідниками явища позасоціальними чинниками: психічними, психопатологічними, кліматичними, сезонними тощо. На його думку, тільки соціологія здатна пояснити відмінності в кількості самогубств, спостережувані в різних країнах і в різні періоди. Простежуючи зв'язок самогубств із приналежністю до певних соціальних груп, Дюркгейм встановлює залежність числа самогубств від ступеня ціннісно-нормативної інтеграції суспільства (групи). Він виокремлює три основних типи самогубства, обумовлені різною силою впливу соціальних норм на індивіда: егоїстичне, альтруїстичне й аномічне. *Егоїстичне самогубство* має місце у випадку слабкої

дії соціальних (групових) норм на індивіда, який залишається наодинці з самим собою і в результаті втрачає сенс життя. *Альтруїстичне самогубство*, навпаки, викликається тим, що індивіда повністю поглинає суспільство, тож він не бачить сенсу життя поза спільнотою, референтною групою. Нарешті, *аномічне самогубство* обумовлене станом аномії в суспільстві, коли соціальні норми не просто слабо впливають на індивіда (як і у випадку егоїстичного самогубства), а взагалі практично відсутні, коли в суспільстві спостерігається нормативний вакуум, тобто аномія.

Е. Дюркгейм розкрив і інші закономірності суїцидальної поведінки. Так, суїциди більшою мірою характерні для високорозвинутих країн. Суїцидальна активність має певні тимчасові цикли: весняно-літній (підйом) і осінньо-зимовий (спад). Кількість самогубств зростає у вівторок і знижується в середу-четвер. Кінець тижня більше «небезпечний» для чоловіків. Співвідношення між чоловіками і жінками приблизно таке: 4 : 1 у разі завершених самогубств і 4 : 2 при спробах, тобто суїцидальна поведінка чоловіків частіше призводить до трагічного результату. Відзначено, що вірогідність прояву цієї форми відхилень залежить і від вікової групи. Самогубства здійснюються частіше у віці після 55 і до 20 років, сьогодні самовбивцями стають навіть 10–12-річні діти. Світова статистика свідчить, що суїцидальна поведінка частіше виявляється в містах, серед самотніх людей або осіб на крайніх полюсах суспільної ієрархії.

Безперечно, існує зв'язок суїцидальної поведінки з іншими формами соціальних відхилень, наприклад із пияцтвом. Судовою експертизою встановлено: 68% чоловіків і 31% жінок покінчили з життям, знаходячись у стані алкогольного сп'яніння. 12% чоловіків, що наклали на себе руки, і 20,2%, які вчинили замах на самогубство, стояли на обліку як хронічні алкоголіки.

Проституція. Термін «проституція» походить від латинського слова *prostituere* – «виставляти публічно». Зазвичай під проституцією розуміють позашлюбні статеві відносини, які виконуються за платню. Проституція почала зароджуватися разом з суспільним розподілом праці, розвитком моногамії, появою міст. Навіть у середньовічній Європі церква була змушена миритися з цим явищем, визнаючи якщо не корисність, то в усякому разі неминучість його існування.

Рівень проституції різко виріс із розвитком капіталістичних відносин. Наприкінці XIX ст. були розроблені методи регламентації (способи медико-поліцейського нагляду) з метою впорядкувати і за можливості обмежити проституцію. Проте політика заборон виявилася малоефективною. Та все ж з початку 20-х років XX ст. відбулося помітне зниження рівня проституції як в Європі, так і в Північній Америці. Причиною цієї тенденції, на думку дослідників, стало поліпшення економічного стану жінки, її етична емансипація. Молодь здебільшого перестала користуватися послугами повій; їх клієнтами залишилися переважно чоловіки старших вікових груп.

У колишньому СРСР заперечували існування проституції. Тривале замовчування реальної ситуації призвело до того, що обнародування факту її існування викликало у багатьох «шоковий» ефект. У перші роки радянської влади проституцію активно вивчали, проте пізніше дослідження були припинені і поновилися лише в 60-ті роки. Перші результати досліджень показали, що у порівнянні з 20-ми роками XX ст. істотно змінилася соціальна база проституції. Якщо раніше «на панель» багатьох жінок приводили голод і вбогість, то останні дослідження показали різке розширення соціальної і вікової бази. Повіями стали учні шкіл, ПТУ, технікумів, студенти вузів.

Історично існували три основні форми ставлення до проституції: *прогібіціонізм* (заборона), *регламентація* (реєстрація і медичне спостереження), *аболіціонізм* (профілактична, роз'яснювально-виховна робота за відсутності заборон і реєстрації). Заборони і репресії залишаються малоефективними в боротьбі з проституцією. Як показав історичний досвід, ні правова, ні медична регламентація не дозволяють повністю вирішити проблему. Практика свідчить: лише соціально-духовні перетворення в суспільстві можуть радикально змінити ситуацію.

Адиктивні форми девіантної поведінки. У вітчизняній соціології до теперішнього часу малодослідженою залишається проблема *адикції* (згубна схильність до чого-небудь). Суть адиктивної поведінки полягає в прагненні змінити свій психічний стан за допомогою прийому певних речовин або фіксації уваги на певних предметах чи видах діяльності. Процес вживання такої речовини, прихильність до предмета чи дії супроводжується розвитком інтенсивних емоцій і починає керувати життям людини, позбавляє волі

до протидії адикції. Така форма поведінки характерна для людей, які погано адаптуються до швидкої зміни життєвих обставин, прагнуть швидше і простіше досягти психофізіологічного комфорту. Адикція для них стає універсальним засобом втечі від реального життя. Для самозахисту такі люди використовують механізм «мислення за бажанням»: всупереч логіці причинно-наслідкових зв'язків вони вважають реальним лише те, що відповідає їхнім бажанням. В результаті порушуються міжособистісні відносини, людина відчужується від суспільства.

Об'єктами адикції можуть бути наркотики, алкоголь, тютюн, азартні ігри (у т. ч. комп'ютерні), тривале прослуховування ритмічної музики, а також повне занурення у певний вид діяльності з відмовою від життєво важливих обов'язків людини («трудоголік»).

Адиктивна поведінка формується поступово. Початок відхилення пов'язаний з переживанням людиною інтенсивної гострої зміни психічного стану у зв'язку з прийняттям певних речовин або певними діями, виникненням розуміння того, що існує певний спосіб змінити свій психічний стан, відчуття підйом, радість, екстаз. Провокують адиктивну реакцію складні життєві ситуації, стани психологічного дискомфорту. Поступово така поведінка стає звичним типом реагування на вимоги реального життя. Відбувається формування адиктивної поведінки як інтегральної частини особистості, тобто виникає інша особистість, яка витісняє і руйнує колишню. Цей процес супроводжується боротьбою, виникненням відчуття тривоги. Одночасно включаються захисні механізми, які сприяють збереженню ілюзорного відчуття психологічного комфорту. До них належать захисні формули: «я не потребую людей», «я роблю так, як мені подобається», «якщо я захочу, то все зміниться» й ін.

В результаті адиктивна частина особистості повністю визначає поведінку людини. Вона відчужується від суспільства, важко контактує з людьми не тільки на психологічному, але і на соціальному рівні; переважає усамітнення.

Водночас з'являється страх перед самотністю, тому адикт вважає за краще стимулювати себе поверхневим спілкуванням, знаходитися в колі великої кількості людей.

Однак до повноцінного спілкування, до глибоких і довготривалих міжособистісних контактів така людина не здатна, навіть

якщо оточуючі і прагнуть цього. Головне для неї – предмети і дії, які є засобами адикції.

Вивчення механізму виникнення і розвитку явища адикції дає можливість зрозуміти його реальне місце в структурі суспільних відносин і прогнозувати наслідки розповсюдження.

6.4. Особливості девіантної поведінки підлітків

Девіантна поведінка підлітків відрізняється від «дорослої» відхиленої поведінки. Так, кримінологія пояснює порушення злочинцями загальноприйнятих норм поведінки наявністю у них специфічної системи цінностей, протилежної офіційно схвалюваним або загально визнаним нормам поведінки. Аналіз злочинності, перш за все професійної, ґрунтується на теорії асоціальної субкультури. Такий підхід не завжди правомірний стосовно неповнолітніх. Часто буває, що підліток, не заперечуючи самого факту скоєного, не визнає своєї провини або порушує правову заборону, яку, в принципі, не відкидає.

Для пояснення таких явищ зазвичай звертаються до *теорії нейтралізації*, сутність якої полягає в тому, що підліток стає правопорушником, засвоюючи прийоми нейтралізації загальноприйнятих норм. Він прагне несвідомо застосувати щодо себе дію пом'якшувальних обставин, виправдати свої дії, навіть внести в них елемент раціональності. Так, опитування показують, що більшість підлітків вбачають причину свого злочину в зовнішніх обставинах, четверта частина з них переконана, що в аналогічній ситуації кожен вчинив би аналогічно. Характерна також неадекватна оцінка міри завданої шкоди.

Крім того, досить часто використовуються методи «осуду суддів» (а судді хто!), заперечення наявності жертви (сама винна!), звернення до важливіших зобов'язань (не міг кинути товаришів, не мав права боятись і т. ін.).

Все це свідчить про високий рівень інфантилізму, нездатність співпереживати, співчувати. На жаль, таке ставлення до своєї поведінки значною мірою обумовлюється особливостями юридич-

ної практики і правового виховання, що нерідко призводить до формування у неповнолітніх уявлення про свою безкарність. Тож на фоні зростання різних форм девіантної поведінки спостерігається тенденція до «омолодження» злочинності. Так, серед неповнолітніх правопорушників помітно (на 46%) збільшилася частка школярів, зростає вірогідність рецидивів: двоє з трьох підлітків після повернення з колонії незабаром знову порушують закон.

Серед підлітків поширились нові види злочинності, зокрема рекет. Все більшого поширення набувають статева розбещеність, дитяча проституція, сексуальні збочення. В Україні серед молоді росте число алкоголіків, наркоманів. Опитування учнів (вік 14–17 років, порівну хлопців і дівчат) показали, що 52,8% достатньо часто вживають спиртні напої, 10,2% хоча б раз в житті пробували наркотичні, а 9,8% – токсичні речовини. Фактично кожен десятий з них ризикує стати хронічним алкоголіком, нарко- або токсикоманом.

В основі усіх відхилень підліткової поведінки лежить нерозвиненість соціально-культурних потреб, бідність духовного світу, відчуження. Водночас молодіжна девіація є віддзеркаленням соціальних відносин у суспільстві.

6.5. Заходи соціальної дії

Реалізуючи заходи соціальної дії, суспільство протиставляє соціальним відхиленням організовані способи їх подолання: правові, економічні, моральні та інші санкції. Паралельно з формальними санкціями застосовуються і заходи громадського впливу. Так, за законами дореволюційної Росії передбачались релігійно-моральні та правові санкції за пияцтво, наркоманію, самогубство. У випадках суїцидів заборонявся традиційний церковний обряд поховання на загальному кладовищі, а заповіт покійника визнавався недійсним. У випадку невдалої спроби самогубства суїцидентові загрожувало тюремне ув'язнення. Останнім часом ставлення суспільства до поведінки його членів стає все більш ліберальним: у багатьох державах відмінено смертну кару, введено інститути правового захисту обвинувачених.

Усвідомлення неминучості відхилень у поведінці частини людей не виключає необхідності постійної боротьби суспільства з різними формами соціальної патології.

Під соціальним контролем у широкому соціологічному сенсі розуміють сукупність засобів і методів дії суспільства на небажані (відхилені) форми поведінки з метою їх елімінавання або мінімізації.

До останнього часу в суспільній свідомості стійким залишається стереотип упевненості в заборонно-репресивних заходах як якнайкращому засобі позбавлення від явищ девіації. Однак світовий досвід свідчить про неефективність жорстких санкцій з боку суспільства.

Тому до основних **механізмів соціального контролю** відносять:

1) *власне контроль*, здійснюваний ззовні шляхом різних санкцій;

2) *внутрішній контроль*, що забезпечується інтеріоризацією соціальних норм і цінностей;

3) *непрямий контроль*, викликаний ідентифікацією з референтною законослухняною групою;

4) «контроль», заснований на широкій доступності різноманітних способів досягнення мети і задоволення потреб, *альтернативних протиправним* або аморальним.

Стратегія соціального контролю в найзагальнішому вигляді охоплює:

- *заміщення, витіснення* найбільш небезпечних форм соціальної патології суспільно корисними і/або нейтральними;

- *соціальну активність* у суспільно схвалюваному або нейтральному руслі;

- *легалізацію* (як відмову від кримінального чи адміністративного переслідування) «злочину без жертв» (гомосексуалізм, проституція, бродяжництво, споживання алкоголю, наркотиків);

- *створення організацій* (служб) соціальної допомоги: суїцидологічної, наркологічної, геронтологічної;

- *реадаптацію і ресоціалізацію* осіб, що опинилися поза суспільними структурами;

- *лібералізацію і демократизацію* режиму утримання у в'язницях і колоніях у разі відмови від примусової праці і ско-

рочення частки цього виду покарання в системі правоохоронної діяльності;

- *безумовну відміну страти.*

У випадку, якщо той або інший вид девіації набуває стійкого характеру, стає нормою поведінки для багатьох людей, суспільство зобов'язане переглянути принципи, які стимулюють «порушення правил», або здійснити переоцінку соціальних норм. В останньому випадку поведінка, яка вважалася девіантною, оцінюється як нова норма.

Для того, щоб деструктивна девіація не набувала широкого поширення, необхідно:

- розширювати доступ до законних способів досягнення успіху і просування «соціальною драбиною»;
- дотримувати соціальної рівності перед законом;
- постійно удосконалювати законодавство, приводити його у відповідність із новими соціальними реаліями;
- забезпечити адекватність покарання злочину.

Все це в сукупності дозволить понизити соціальну напругу в суспільстві, зменшити його криміналізацію, зробити суспільство правовим і демократичним.

Контрольні питання

1. *Що розуміють під девіантною поведінкою? Аргументуйте свою відповідь.*
2. *Яка залежність існує між девіантною поведінкою і нормою?*
3. *Назвіть причини девіацій.*
4. *Які ознаки характерні соціальним відхиленням?*
5. *Згрупуйте поведінкові девіації за певними критеріями.*
6. *У чому полягає різниця між антисоціальною і асоціальною поведінкою?*
7. *Що таке делінквентна поведінка? Чим вона відрізняється від девіантної?*
8. *Охарактеризуйте алкоголізм як соціальне явище.*

9. Проаналізуйте наркоманію як соціальне явище і вид девіантної поведінки.

10. У чому полягає девіація суїциду?

11. Прокоментуйте результати дослідження Е. Дюркгейма, викладені у його праці «Самогубство».

12. У чому полягає різниця між девіацією і адикцією? Які соціальні наслідки адитивної поведінки?

13. Назвіть заходи соціальної дії стосовно профілактики девіантної поведінки.

Інформаційні джерела

1. Гіденс Е. Соціологія. Гл. 8. Девіантна поведінка і злочинність / Е. Гіденс. – К.: Основи, 1999. – С. 210–250.

2. Гишинский Я. Социология девиантного (отклоняющегося) поведения: учеб. пособие / Я. Гишинский, В. Афанасьев. – СПб., 1993. – 278 с.

3. Соціологія права: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів / [М.І. Панов, Н.П. Осипова, Л.М. Герасіна та ін.]; за ред. Н.П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2003. – 276 с.

4. Добренъков В.И. Социология: в 3-х т. – Т. 3. Гл. 9. Отклоняющееся поведение / В.И. Добренъков, Л.И. Кравченко. – М.: ИНФРА-М, 2000. – С. 469–483.

5. Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.В. Змановская. – 2-е изд., испр. – М.: Академия, 2004. – 288 с.

6. Гишинский Я. Девиантология / Я. Гишинский. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2007. – 528 с.

7. Иванов В.Н. Девиантное поведение: причины и масштабы / В.Н. Иванов // Социально-политический журнал. – 1995. – № 2. – С. 17–24.

8. Кудрявцев В.Н. Преступность и нравы переходного общества / В.Н. Кудрявцев. – М.: Гардарики, 2002. – 238 с.

9. Молодёжь и наркотики (социология наркотизма) / под ред. В.А. Соболева, И.П. Рущенко. – Харьков: Торсинг, 2000. – 432 с.

10. Шереги Ф. Социология девиации: прикладные исследования / Ф. Шереги. – М.: Центр «Соц. прогноз», 2004. – 344 с.

11. Виничук Н.В. Психология аномального поведения / Н.В. Виничук. – Владивосток, 2004. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/130534/>

12. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / Э. Дюркгейм. – М., 1994. – 399 с.
13. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: учеб. пособие для вузов / Ю.А. Клейберг. – М.: ТЦ Сфера, 2001. – 160 с.
14. Короленко Ц.П. Семь путей к катастрофе (деструктивное поведение в современном мире) / Ц.П. Короленко, Т.А. Донских. – Новосибирск, 1990. – 222 с.
15. Козн А. Отклоняющееся поведение и контроль над ним / А. Козн // Американская социология: Перспективы, проблемы, методы. – М., 1972. – С. 282–296.
16. Хомич А.В. Психология девиантного поведения: учеб. пособие / А.В. Хомич. – Ростов-на-Дону, 2006. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://khomich.narod.ru/Deviantnoe-posobie.html>

Тема 7. СОЦІОЛОГІЯ ЗЛОЧИННОСТІ

7.1. Соціологія злочинності як галузева дисципліна

Злочинність як соціальне явище завжди залишалась об'єктом дослідження наукового співтовариства, передовсім кримінології. У зв'язку з тим, що кримінологія як наука про злочинність та методи її профілактики має юридичний статус, її предметне поле і методологічна база не дозволяють вивчати злочинність у повному обсязі. Соціальну складову злочинності вивчає соціологія злочинності як підгалузь вітчизняної соціології права. Специфічними засобами соціологія вивчає феномен злочинності та її наслідки у вигляді сукупності соціальних явищ, тенденцій і закономірностей.

Соціологія злочинності тісно взаємодіє з юридичними дисциплінами кримінально-правового циклу (кримінальне право, кримінальний процес, кримінологія та ін.), неюридичними дисциплінами (кримінальною психологією, юридичною психологією, кримінальною антропологією), окремими галузями соціології: соціологією права, юридичною соціологією, соціологією девіантної поведінки.

На думку відомого соціолога І.П. Руценка, соціологія злочинності виконує чотири основні функції: дослідницьку, методологічну, інструментальну та інформаційно-просвітницьку.

Внутрішня структура дисципліни охоплює три напрями досліджень:

а) теоретико-соціологічні розвідки, конструювання моделей злочинності;

б) вивчення різних підвидів злочинності та їх проявів у суспільстві: «білокомірцева злочинність», соціологія наркотизму, соціологія організованої злочинності, соціологія насильства у сім'ї;

в) адаптація відомих соціологічних методів до потреб кримінології, проведення польових, емпіричних досліджень, організація різноманітних моніторингів для відстежування тенденцій злочинності та супутніх явищ [14].

Соціологічний сенс категорії «злочинність» полягає в тому, що цим терміном позначається вагомий соціальний факт, пов'язаний функціональними і причинно-наслідковими зв'язками із суспільством і різноманітними соціальними фактами та інститутами: рівнем життя, розміром безробіття, народними традиціями, кримінальною політикою держави, інститутами релігії та освіти, правоохоронною і пенітенціарною системами тощо.

Ще Е. Дюркгейм визначив головні ознаки соціальних фактів:

1) *об'єктивність* існування (незалежність від свідомості й волі окремих індивідів);

2) *масовість однотипних проявів*, усталеність форм та кількісних характеристик, що відображає статистика;

3) *вплив соціальних фактів на соціальну поведінку й спосіб життя індивідів*.

7.2. Основні підходи соціології права до вивчення проблем злочинності

У соціології окреслилися напрями дослідження причин протиправної поведінки.

Згідно з *антропологічним напрямом* злочинність породжена антропологічними та біологічними особливостями людини. Засновник напрямку – італійський антрополог і тюремний лікар **Чезаре Ломброзо** (1836–1909). Він висунув гіпотезу існування так званого вродженого злочинця (*Homo delinquente*) – типу людини, приреченої стати небезпечним злочинцем, убивцею, насильником через свою спадковість і психофізіологічні особливості.

На підставі спостережень він дійшов висновку, що типовий злочинець має атавістичні або дегенеративні анатомічні ознаки: скошене чоло, подовжені мочки вух, надмірну або притуплену чутливість до болю, надмірну волохатість або облісіння, висунуту нижню щелепу.

Ч. Ломброзо вважав, що «кримінальний тип» – результат деградації людини на ранніх стадіях еволюції. Він розробив класифікацію злочинців, згідно з якою існують природні, душевнохворі та випадкові злочинці, й запропонував своєчасно виявляти всіх «вроджених» злочинців (за допомогою розроблених ним таблиць) ще до скоєння ними злочинів, проводити профілактичну та лікувальну роботу з ними; довічно ув'язнювати або фізично знищувати тих, хто не піддається впливові. На його думку, застосовувати до природжених злочинців ті ж самі кримінальні закони й методи превенції, як і до інших людей, нерационально, їх треба або ув'язнювати на невизначений термін, або тримати в тюрмах довічно, або робити спеціальні хірургічні операції (лоботомія, кастрація) тощо. За таких умов ключовою фігурою у кримінальному процесі повинні стати медики, біологи, різні експерти, а не власне юристи. Довкола гіпотези Ломброзо точилися гострі дискусії кілька десятиліть. Однак, незважаючи на окремі помилкові судження, Ч. Ломброзо першим розробив методику вивчення індивідуальних рис злочинця, тому його вважають засновником криміналістичної ідентифікації.

Представники *психологічного напрямку* причину протиправної поведінки вбачають у психічному стані особистості. В основі цього підходу лежить психоаналітична теорія **Зигмунда Фрейда**, який вважав, що першопричиною дій людини є біологічно зумовлений інтенсивний потяг та породжені ним мотиваційні конфлікти особистості. Ця теорія була розвинута у працях К. Хорні, Е. Фрома, які вивчали найтипівіші деформації характеру та їх форми. На думку останнього, найбільш тяжкі злочини спричиняються психозами, а менш тяжкі – неврозами.

Учень З. Фрейда **Альфред Адлер** дещо видозмінив учення свого вчителя. Замість «інстинкту агресії» Адлер на перше місце поставив «комплекс переваги». Базовим положенням теорії Адлера є його вчення про *комплекс неповноцінності* як особливу форму світовідчуття і поведінки окремих індивідів. Для особи, яка страждає від відчуття своєї неповноцінності, характерним є те, що вона на початкових етапах свого життя погано адаптується, соціально не може пристосуватися, не впевнена в собі, у своїх діях, схильна звинувачувати у своїх невдачах інших. Адлер дійшов висновку, що злочинці завжди звинувачують інших, при цьому виправдовуючи

себе. Парадоксальність цього феномена полягає в тому, що комплекс неповноцінності переходить у комплекс переваги. Таке протиприродне перетворення одного комплексу в іншій особливо характерний для людей з такими нахилами, як жорсткість, злість, агресивність. Відчуття протесту, прагнення позбавитися своєї неповноцінності штовхає деяких індивідів на антисоціальні вчинки і злочини. Їхні установки і цілі, що були соціальними, перетворюються на антисоціальні. Соціальна непристосованість, невпевненість у собі змінювалися спотвореним прагненням стати сильним, перевершити інших, за всяку ціну самоутвердитися.

Головним джерелом поведінкової мотивації стає інстинкт переваги і прагнення піднятися над іншими. *Комплекс переваги* – це своєрідна компенсація того відчуття неповноцінності, яке пригнічувало індивіда в дитячі роки. Чим більше індивід був пригнічений і принижений, тим сильнішими ставали його протест і озлобленість проти людей і всього суспільства. Якщо порівняти ідеї Фрейда і Адлера, то видно, що вони розходилися в розумінні першопричини поведінки. Фрейд вважав, що це жага до протилежної статі, Адлер – що це прагнення до влади.

Дослідження у цьому напрямі продовжив американський психолог **Джон Доллард**. Він уважав, що агресія виникає не тільки на базі природного інстинкту самозбереження, а й на основі фрустрації, що виникає в процесі міжособистісного спілкування, коли зовнішні обставини блокують внутрішні прагнення людини, перешкоджають їй здійснити своє бажання. *Фрустрація* – це внутрішня психологічна напруга, яка виникає у разі невдалої спроби реалізувати свої бажання і прагнення; своєрідний крах надій, психологічний стрес, психологічний зрив. Результатом фрустрації можуть бути прояви емоційного стану: відчуття злості, акумуляція граничної напруженості, агресивності («паровий казан»), депресія, відчуття безвиході, занепад сил, алкоголізм, вживання наркотиків, самогубство, а також злочинні дії.

Загалом представники психологічного напрямку вважають, що протиправна поведінка залежить від психічних або психофізичних аномалій, а соціальний аспект поведінки є вторинним стосовно психічних процесів.

Обидва підходи до аналізу кримінального індивіда – антропологічний і психологічний – мають свою «обмеженість». Вони

слабо співвідносять внутрішні спонукальні мотиви дій кримінальної особи із соціальними чинниками, комплексом потреб і соціальною орієнтацією особистості.

Соціологічний напрям, зорієнтований на пошуки причин протиправної поведінки у соціальній реальності, вперше детально був викладений у працях бельгійсько-французького соціолога **Адольфа Кетле**. Аналізуючи закономірності виникнення та поширення злочинності, він встановив, що на цей процес впливають стать, вік, професія, рівень освіти, пора року, ціни на хліб та інше. На його думку, всі злочини породжуються суспільством, оскільки в ньому зосереджуються умови їх розвитку. Згідно із соціологічним підходом протиправну поведінку зумовлюють такі соціальні чинники:

- *неоднорідність і мінливість нормативно-ціннісної системи* суспільства (теорія аномії Е. Дюркгейма, теорія субкультур, теорія контролю тощо);

- *соціальна нерівність та стратифікація суспільства* (теорія аномії Р. Мертона, теорія конфлікту соціальних груп, теорія конфлікту влади);

- *стигматизація*, тобто результат соціальної оцінки дії, яку суспільство визначає як протиправну (теорії Ф. Танненбаума, вторинної девіації Е. Лемерта, девіантної кар'єри Г. Беккера, соціальної ідентичності Е. Гоффмана); соціальна дезорганізація і дестабілізація суспільства (теорія соціальної дезорганізації, теорія дестабілізації В. Реклесса, Е. Берджесса).

Розвиток соціології злочинності у ХХ ст. відбувався в межах соціологічного напрямку в кримінології, який абсолютно домінував у США, де кримінологія розглядається як соціологія злочинності. Саме в американських університетах були створені майже всі відомі соціологічні пояснення злочинності. Їх можна звести до трьох груп: (1) трансмісійні концепції; (2) теорії соціальної напруги; (3) теорії контролю.

Трансмісійні теорії постали на методологічному фундаменті теорії наслідування, запропонованої видатним французьким соціологом, кримінологом, статистиком **Габрієлем Тардом** (1843–1904). Він висунув гіпотезу, що головним чинником суспільного життя є наслідування ідей, винаходів, способу життя, тобто «інтеріндивідуальні» відносини. Інновації розходяться в соціумі, як промені, від одних людей до інших. Люди схильні мавпувати більш

авторитетних, високопоставлених і освічених осіб, отже, «промені» наслідування йдуть від вищих до нижчих прошарків, від міста до села, від освічених прошарків до неписьмених тощо. Ці загальні тези дозволили Тарду стверджувати, що злочин є актом пристосування і наслідування, який через свою простоту і невибагливість знаходить поширення у суспільстві.

Найбільш відому концепцію цього типу – *теорію диференційної асоціації (зв'язку)* – запропонував класик кримінології **Едвін Сазерленд**. Він розглядає поширення злочинності як процес навчання й передачі кримінального досвіду, як культурну трансмісію, як інтеракцію (міжособовий зв'язок, контакт). Ця теорія непогано пояснює існування професійної злочинності, а особливо злочинність у неблагополучних кварталах великих міст, де діють молодіжні банди, що вербують собі нових членів із середовища емігрантів, кольорових і подібних груп населення, які скупчуються в цих підозрілих місцях. Теорія заснована на тому факті сучасного життя, що вибір контактів, суб'єктів спілкування, референтних груп не вільним, фактично він обмежується місцем проживання і соціальним станом сім'ї.

Отже, злочинність поширюється на кшталт інфекційної хвороби від одних носіїв вірусу до інших, якщо вони контактують між собою.

Фактично доповнює цю теорію *концепція конфлікту культур* також відомого американського кримінолога **Торстена Селліна**, згідно з якою суспільство поділено на достатньо ворожі соціальні кола, де чинні власні соціальні норми. Представники цих кіл не переходять заборонних меж групи, до якої належать, а порушують норми інших груп. Поняття «злочинець» і «девіант» є звичайнісіньким яриком, що навішує одна група на представників іншої.

Теорії соціальної напруги ґрунтуються на ідеях **Дюркгейма** стосовно аномії в суспільстві і пов'язують злочин із класовим становищем індивіда та певними соціально-психологічними явищами сучасного життя.

Класичною теорією цього напрямку є концепція **Роберта Мертона**, який прийшов до пояснення злочинності в Америці шляхом аналізу форм соціальної поведінки та способу пристосування різних індивідів до вимог культури. Він звернув увагу на те, що значні прошарки сучасного суспільства не мають змоги викори-

стовувати оптимальні засоби для підтримки матеріального стандарту життя, тож вимушено порушують закони, вдаючись до злочинної діяльності.

Теорії контролю використовують ідеї теорії управління і поділяються на два типи:

1) теорії соціального контролю, що пояснюють злочинність як результат діяльності державних установ і офіційних зовнішніх чинників контролю;

2) теорії саморегуляції.

Теоретичними підвалинами багатьох сучасних концепцій, які пояснюють злочин як порушення саморегуляції індивідів, є психо-аналітичні ідеї **З. Фрейда** і теорія соціальної дії **Т. Парсонса**.

Саме їхні класичні теорії здатні інтегрувати різні концепції, оскільки ґрунтуються на ідеї ієрархічної структури особистості, де кожний наступний (більш високий) рівень контролює попередні елементи. У структурі особистості вони виділили як біологічні (організм) та індивідуальні (особистість) компоненти, так і соціальні (норми, що засвоює індивід) і культурні (цінності, притаманні суспільству).

Сучасні американські кримінологи **М. Готтфредсон** і **Т. Герші** запропонували власну загальну теорію злочину, яка відстоює погляд на злочинність як недоліки саморегуляції певних прошарків населення. Заперечуючи аргументи окремих дослідників, що злочин сприяє кращій соціальній адаптації і може бути надійною формою зайнятості, вони ставлять під сумнів раціональні аспекти злочину і сприймають його як миттєву втрату розуму, зрив, емоційну й ірраціональну дію. Вони вбачають у злочині проблему саморегуляції, недоліки виховання й соціалізації, особливо наголошуючи на значенні сімейного виховання і манері поведінки батьків з дітьми.

Обов'язковими умовами процесу формування надійної саморегуляції вони вважають: 1) любов батьків до дитини; 2) батьківський нагляд; 3) розпізнавання девіантної поведінки; 4) покарання за девіантні вчинки.

Учені аргументовано пояснили криву розподілу злочинців за віком: саме в молодіжному, ювенальному віці виникають найбільші проблеми із саморегуляцією, а в подальшому більшість людей набуває сталої системи саморегуляції, отже крива різко падає [5].

7.3. Соціологічні дослідження злочинності: кримінологоло-статистичний аналіз

Соціологічні дослідження злочинності і її причин беруть початок у роботах російського статистика **К.Ф. Германа** й математика-статистика **А. Кетле** «Соціальна фізика». Кетле зробив злочинність об'єктом емпірико-соціологічного спостереження, використовуючи дані статистики. З 1827 р. у Франції щорічно оприлюднюються звіти судової статистики, які містять дані щодо рівня злочинності в країні і в окремих департаментах, абсолютні дані за видами злочинів і способами їх скоєння. Така практика в XIX ст. поширилася на більшість країн Європи. Щорічні звіти кримінальної статистики містили підрахунки злочинів за соціально-демографічними групами, за віком, статтю, а також соціальним станом особи, професією, сімейним становищем та ін. Це давало цінний матеріал для соціологічного аналізу і виявлення відповідних закономірностей. Кетле майже першим з європейських учених скористався даними звітів і започаткував напрямок кримінологоло-статистичного аналізу злочинності. Таким чином, статистичний метод був історично першим науковим методом соціології злочинності. Кетле на основі статистичних спостережень сформулював кілька закономірностей злочинності.

По-перше, закономірністю було вже те, що рівні злочинності в різних країнах і окремих регіонах держав з року в рік є сталими величинами. У XIX ст. це отримало назву «залізного закону злочинності», тобто сам факт злочинності почав розглядатися не як випадкове явище, а як об'єктивна суспільна закономірність. У 1829 році засновник соціології злочинності оприлюднив перший в історії кримінологічний прогноз на наступний рік, базуючись на висновках щодо закономірної природи злочинності. Його попередні підрахунки за країнами й окремими департаментами Франції підтвердилися через рік, коли з'явився черговий звіт кримінальної статистики, і це справило велике враження на громадськість.

По-друге, Кетле й інші дослідники злочинності, зокрема Андре Геррі, сформулювали різноманітні структурні й динамічні закономірності, яким «підкорялася» злочинність. Так, учені підрахували співвідношення між чоловіками й жінками, що скоїли

злочини. Статевий розподіл злочинності виявився доволі сталим: на 80% чоловіків з року в рік припадало близько 20% жінок. Співвідношення злочинців чоловічої і жіночої статі в сучасній Україні є трохи іншим. У 2002 р. правоохоронними органами було виявлено 270307 злочинців, серед яких 33725 (12,5%) жінок і 236582 (87,5%) чоловіків. Подібні структурні закономірності є вельми стабільними для певної країни і культури.

Було простежено також зв'язок між віком і злочинністю. «Схильність до злочину, – писав Кетле, – зростає достатньо швидко під час досягнення зрілого віку. І далі, сягнувши максимуму, вона зменшується до кінця життя. Вочевидь, це є постійним законом... У Франції, для злочину взагалі, максимум настає у 24-річному віці; в Бельгії – двома роками пізніше...» [6, с. 89].

Безумовно, цікавим є те, що соціально-демографічні закономірності зберегли свою актуальність і сьогодні, хоча і з певними корективами. Сьогодні злочинність значно помолодшала: якщо брати статистику арештів і вироків у розвинутих країнах, свого піку вона сягає у групі молодих людей, яким не виповнилося 20-ти років.

А. Кетле був математиком і намагався застосовувати «числовий метод», тобто арсенал математичних методів, у процесі вивчення суспільства. Зокрема, він послуговувався теорією ймовірностей для того, щоб у формі числового індексу визначити схильність різних соціальних груп до скоєння злочину. Так, за його підрахунками, у Франції між 1826 і 1844 рр. ймовірність бути засудженим за злочин дорівнювала 0,0001366; для чоловіків – 0,0002243, жінок – 0,0000449. Практичного значення подібні математичні викладки не мали, але вони окреслили важливу тенденцію *поєднання математики з емпіричною соціологією*. І, нарешті, Кетле заснував тенденцію пояснювати злочинність та її коливання *соціальними причинами*.

Суспільство він вважав головним винуватцем злочинності, воно нібито готує всі злочини, а злочинець є лише випадковим знаряддям для виконання того, що має відбутися через недосконалість соціальної системи. У ній, ґрунтуючись на статистичному аналізі, Кетле приходять до висновку про те, що всякий соціальний лад допускає певну кількість і певний порядок злочинів, спричинених його організацією.

У процесі вивчення проблем злочинності в поле зору дослідників потрапляла все більша кількість чинників, які впливали на її динаміку, а саме: соціальне становище, рід занять, освіта, бідність як самостійний чинник тощо. Було виявлено також особливе значення руйнування або ослаблення зв'язків між індивідом і соціальною групою.

7.4. Специфіка сучасного підходу до розуміння злочинності. Особливості загальнокримінальної та організованої злочинності

Злочини поділяються за територіальними *рівнями*: транснаціональні, національні, регіональні, локальні, корпоративні, групові, міжособистісні, особистісні; а також за *сферами*: політичні, економічні, правоохоронні та інші.

Загалом злочинність поділяють на організовану і загальнокримінальну. Причини й механізми організованої і загальнокримінальної злочинності далеко не однакові і неоднозначні. Основою загальнокримінальної злочинності є криміногенне спілкування.

Зростання злочинності завжди пов'язане з кризою у сфері моралі: чим нижча моральність, тим вища злочинність. Про таку кризу можна говорити тоді, коли аморальне сприймається як моральне. Найстрашніші «звична» аморальність і «звична» злочинність, коли зникає внутрішньоособистісний конфлікт щодо вибору засобів для досягнення мети.

Кризю моральності не можна уявити без «ерозії» базових цінностей: відбувається знецінення людського життя, праці, освіти. У цих умовах людина перестає бути метою, вищою цінністю – вона стає засобом; праця не є джерелом чесних доходів, а освіта – чинником, що визначає статус. Усе це призводить до заміни нормальних суспільних цінностей цінностями злочинного світу, де життя – копійка, праця не цінується, статус залежить не від освіти і знань, а від дотримання злочинських законів.

Зазвичай під механізмом злочинності розуміють насамперед процес асоціалізації особистості. На ранньому етапі це засвоєння антигромадських норм і цінностей, що відбувається на основі наслідування, коли діти або підлітки, неусвідомлено або частково усвідомлюючи, переймають у дорослих, які ведуть асоціальний спосіб життя, негативні зразки поведінки, певну субкультуру. Основним мотивом є бажання бути дорослими, отримати схвалення в даному мікросередовищі. Негативне мікросередовище, своєю чергою, стимулює закріплення таких зразків поведінки і, навпаки, засуджує інші, позитивні з точки зору суспільства зразки поведінки. Наприклад, можуть висміюватися доброта, милосердя, працьовитість і, навпаки, схвалюватися жорстокість, презирство до чесної праці. Хоча процес асоціалізації особистості загалом здійснюється стихійно, неусвідомлено, проте можна говорити, що як і в процесі соціалізації, він може проходити і на усвідомленому, цілеспрямованому рівні. У цьому випадку механізм асоціалізації полягає в тому, що батьки або лідери злочинних угруповань навчають злочинної поведінки цілком свідомо, поступово, цілеспрямовано залучаючи підлітка до злочинної діяльності, задіюючи відомий механізм заохочень і покарань.

Враховуючи вплив широкого соціального середовища, інших соціальних інститутів соціалізації, такий «вчитель» певний час може мотивувати злочинну поведінку «учня» позитивними, схвалюваними суспільством цінностями, наприклад такими, як чесність, справедливість, турбота про ближнього, приховуючи справжні мотиви.

Проте механізм злочинності не зводиться тільки до асоціалізації особистості. Він стосується й асоціалізації товариств, організацій та інститутів. Механізм скоєння злочину залежить від криміногенного спілкування. Це особливий вид спілкування, який використовується для підготовки, конспірації і здійснення злочинів. За своєю структурою криміногенне спілкування аналогічне звичайному, але за метою, змістом і функціями протилежне йому. Криміногенне спілкування виконує низку специфічних функцій:

1. *Комунікативно-атрибутивна функція* дозволяє проводити прийом і передачу повідомлень, необхідних для підготовки, здійснення і конспірації злочинів на основі взаємної домовленості певного кола учасників спілкування про систему кодування, деко-

дування і технологію маскуванню знаків та способу передачі інформації.

Криміногенне спілкування виконує цю функцію під час:

- конспірації приготування і здійснення злочинів;
- перехоплення, прослуховування повідомлень і виявлення апаратури, що записує і передає інформацію;
- контргри – дезінформації (у разі витоку інформації);
- несанкціонованого доступу до інформаційних мереж;
- «зламу» інформаційних мереж, застосовуючи криптографію.

В рамках цієї функції здійснюються також корупційні контакти.

2. *Перцептивно-діагностична* функція дозволяє:

- виявляти зовнішнє спостереження;
- виявляти агентів, упроваджених у злочинні групи.

3. *Інтерактивна* функція сприяє:

- асоціалізації особистості й групи за допомогою зараження, навіювання, наслідування, погроз, шантажу та ін.;
- шахрайству за допомогою маніпулятивних прийомів і технологій;
- психологічному насильству.

4. *Організуюча* функція поєднує комунікативну, перцептивну й інтерактивну.

Організована злочинність ґрунтується на державних, економічних та суспільних інститутах. Це *шахрайство, маніпуляції, брудні передвиборні технології, корупція, використання з кримінально-пропагандистською і рекламною метою ЗМІ, науковий і методичний супровід злочинності* (залучення учених, експертів, аналітиків, правоохоронців, випуск спеціальних навчальних посібників), *наслідки неефективного виконання кримінального покарання*, коли замість ресоціалізації відбувається вторинна асоціалізація шляхом підвищення кримінальної кваліфікації в місцях позбавлення волі.

Залежно від функцій злочинного співтовариства виокремлюють наступні **види організованої злочинності**:

- 1) *політико-соціальний*, метою якого є не стільки пряма матеріальна вигода, скільки підтримка або руйнування політичної системи;

2) *груповий* (приналежність до організації надає специфічного престижу);

3) *корисливий*, мета якого – отримання матеріальної вигоди (грабіж, крадіжки, рекет, шахрайство тощо);

4) *синдикалізована мафіозна організована злочинність* (злочинний синдикат). Основна її мета – перманентне отримання максимального прибутку шляхом незаконного виробництва товарів і послуг з використанням насилля під прикриттям корумпованих владних структур.

З огляду на це суттєвими причинами сучасної організованої злочинності є деформації:

1) *інституту влади*, яка виражається у невиконанні в повному обсязі функцій щодо забезпечення законності, залежності влади від кримінальних структур, що не дозволяє їй повною мірою здійснювати свої функції у сфері правопорядку. Водночас влада не може ефективно боротися зі злочинністю через відсутність необхідної правової бази, передовсім закону про організовану злочинність;

2) *соціальних інститутів*, котра виникла в результаті помилок під час проведення певних реформ: соціальні наслідки (безробіття, хвороби й ін.); процес і результати приватизації; зрощення кримінальних і комерційних структур;

3) *правоохоронних органів*, яка виражається в незадовільному виконанні ними своїх функцій;

4) *суспільства*: «ерозія» культури, соціальних цінностей; правовий нігілізм; конфліктогенна стратифікація через значну різницю між матеріальним становищем різних соціальних прошарків; безробіття; втрата етичних і духовних цінностей, виникнення стереотипів, які виправдовують будь-які засоби досягнення мети, зокрема аморальні та протиправні.

Одним із видів злочинності в деяких країнах вважають і специфічні передвиборчі технології.

Кримінальне маніпулювання здійснюється в комунікативному процесі при взаємодії шахрай–жертва.

Вирізняють три основні етапи шахрайської діяльності: 1) встановлення психологічного контакту; 2) конструювання й ініціація ситуації відповідно до цілей і завдань злочинного задуму; 3) вплив на процес ухвалення рішення. Маніпулятивний вплив здійснюється з використанням комплексу методів і прийомів, запо-

зичених, зокрема, в сучасних психотехнологіях. На відміну від традиційного маніпулювання, у загальнокримінальному шахрайстві процес маніпулювання є системою пов'язаних та організаційно підготовлених методів і прийомів впливу на жертву протягом трьох основних етапів:

1) *підготовчий період* (відбір потенційних вкладників, запрошення на семінар, мотиваційне посилення інтересу);

2) *вплив під час семінару-презентації* (через форму, зміст інформації, емоційну дію і груповий тиск);

3) *навчання нових членів* організації прийомам агітації стосовно участі в добродійній діяльності та ін.

Злочинною вважають і своерідну кадрову політику, яка є безвідмовним інструментом організованої злочинності. Під впливом страху особа, на яку є компромат, виконує всі команди. Іноді компромат створюється спеціально.

Стан кримінально-виконавчої системи також певною мірою сприяє дисфункціональним проявам, а саме:

- є джерелом розповсюдження інфекційних захворювань, у т. ч. туберкульозу й ін.;

- стає місцем вторинної асоціалізації засудженого, тобто є «факультетом підвищення злочинної кваліфікації»;

- спільно з іншими інститутами юстиції виконує стратифікаційні функції, про що говорить соціально-демографічна характеристика засуджених;

- фактично не займається соціальною адаптацією засуджених після звільнення;

- «фізично» не має змоги ізолювати засуджених.

Дисфункції кримінально-виконавчої системи часто пов'язані з наступними соціальними умовами і чинниками:

- *недофінансуванням*;

- *відсутністю безпеки засуджених* унаслідок реальних умов відбування покарання;

- *зниженням позитивного впливу персоналу* на ресоціалізацію засуджених, неprestижністю, складністю матеріально-побутових умов співробітників установ виконання покарань;

- *зниженням ефективності ресоціалізації засуджених* внаслідок неможливості протистояти культивуванню кримінальної субкультури в суспільстві через ЗМІ й ін.;

- *недостатньою відповідальністю з боку державних інститутів*, у тому числі й самої кримінально-виконавчої системи, за результативність соціальної адаптації засуджених;

- *відсутністю механізмів інновацій;*
- *руйнуванням виробничої бази виправних закладів.*

Таким чином, дисфункції безпосередньо пов'язані з фактично кризовим станом кримінально-виконавчої системи, її перебуванням в «режимі виживання». Тож доцільно кримінально-виконавчу систему розглядати не тільки як правовий, але і як соціальний інститут, що значно розширює рамки співпраці і координації, створює можливість удосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи, а саме: інтегруватися у міжнародну практику, інвестувати ресурси суспільних організацій, фондів, асоціацій у діяльність владних структур, легітимізувати соціальну допомогу кримінально-виконавчої системи.

Наукове обґрунтування кримінально-виконавчої системи як соціального інституту дозволяє розширити практику використання таких інститутів, як «альтернативне покарання», «примирливе правосуддя», відкриває можливості для застосування у практиці установ виконання покарань приватних в'язниць. Усе це загалом сприяє науковому обґрунтуванню поетапного реформування кримінально-виконавчої системи і в підсумку виключення її з механізму злочинності. Цей процес розпочався з прийняттям в Україні нового Кримінального процесуального кодексу, який вступив у дію з 20.11.2012 року.

Формулюючи суть організованої злочинності, вітчизняні й зарубіжні кримінологи одноставно підкреслюють такі її характеристики, як стійкість, систематичність і довготривалість; ретельне планування злочинної діяльності; розподіл праці, поділ на керівників і виконавців, фахівців різного профілю; створення грошових страхових запасів («обצаків»), які використовуються для потреб злочинної організації.

Всі ці ознаки повністю копіюють характерні особливості легального капіталістичного підприємництва. Тому організовану злочинність слід розглядати насамперед як особливу галузь бізнесу, специфічну сферу економічної діяльності. На думку американського кримінолога Р. Кларка, в основі діяльності організованої злочинності лежить соціальне замовлення [7].

Оснoву сучасної кримінальної ситуації складає групова злочинність. Найбільші розбіжності викликають поняття «злочинна організація» та «організована злочинність». Об'єднання злочинців за кількістю учасників, метою, структурою, ступенем зв'язків, згуртованістю, організованістю, розподілом ролей можуть бути доволі різними. Розмаїття злочинних груп за критеріями, які пропонує сьогодні кримінологія, характеризується низкою специфічних ознак, що визначають і закономірності, і найбільш характерні особливості освіти, соціалізації тощо.

Злочинні групи – це різні види злочинних товариств: злочинні організації, банди, злочинні угруповання в місцях позбавлення волі, кожне з яких відрізняється не тільки цілями, але і конструктивними особливостями.

Злочинна організація – об'єднання з двох або більше осіб, заздалегідь організованих для здійснення одного або декількох небезпечних злочинів проти держави. *Бандою* називають згуртовану озброєну групу з двох або більше осіб, заздалегідь організованих для здійснення нападів на державні, суспільні установи і підприємства або на окремих осіб. Обов'язковими ознаками банди є спосіб дії (напад), її стійкість і озброєність.

Злочинне угруповання – це об'єднання з двох або більше осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, де тероризують засуджених, що стали на шлях виправлення, здійснюють напади на адміністрацію. Кваліфікаційною ознакою здійснення таких дій є наявність в угрупованні особливо небезпечних рецидивістів або засуджених за тяжкі злочини. Кримінальному праву відоме також поняття «*натовп*» під час масових безладів, що порушують громадський порядок. Така група не вимагає ні попередньої змови, ні стійкості. Основна її ознака – спільні одночасні дії винних.

Однак усім злочинним групам характерні певні спільні ознаки.

1. Самостійно, без зв'язку з іншими структурами («дахами»), і перш за все державними інститутами, вони не існують.

2. Кримінальні групи, що входять у систему організованої злочинності, є на всіх рівнях: транснаціональному, національному, регіональному і корпоративному.

3. Структура злочинних груп, що входять у систему організованої злочинності, складається з: «даху» представників відомств,

виконавчої і законодавчої влади; мозкового центру; ЗМІ; банківських структур; розвідки, контррозвідки; території, підконтрольної їй; мережі угруповань.

Таким чином, структура кримінальних груп, що входять в систему організованої злочинності, кардинально відрізняється від структури груп загальнокримінальної злочинності. Ознаки злочинних груп слід формувати в рамках соціології та соціальної психології про структуру, динаміку і класифікацію груп.

До типових *напрямів кримінальної діяльності злочинних організацій* відносять:

- *кримінально-комерційну діяльність* (фінансово-банківські шахрайства, комерційно-виробнича діяльність, кримінальна приватизація, порушення податкового законодавства);
- *рекет* у більш прихованих, замаскованих формах, ніж це було в злочинних угрупованнях, що здійснюють самостійну злочинну діяльність;
- *викрадення людей* (кіднеппінг) з наступним одержанням великого викупу;
- окремі випадки розбійних бандитських нападів, *замовні ббивства*;
- *міжнародну злочинну діяльність*, основною частиною якої є контрабанда, фінансові махінації;
- *протидію правоохоронним органам*, а також кримінальним конкурентам з використанням різних способів і методів від корупційних зв'язків до кримінального екстремізму;
- *збір коштів для «общака»* як зі злочинців-професіоналів, так і з окремих комерсантів та інших осіб.

Організована злочинність найбільш характерна для кланів «зłodіїв у законі», які потім використовують їх для нарощування злочинної діяльності, підтримки спільників, що перебувають у місцях позбавлення волі, а також легалізують ці кошти через комерційні банки, приватизацію; фальшивомонетництва.

Існують різні визначення поняття «організована злочинність». На думку деяких учених, це діяльність стійких злочинних співтовариств (організацій), що відрізняються ієрархічною організаційною побудовою, згуртованістю на конкретній злочинній платформі, відпрацьованою системою конспірації та захисту правоохоронних органів, корумпованістю, масштабністю зло-

чинної діяльності (вихід за кордон і зв'язок з міжнародною мафією).

Чимало вчених підкреслюють, що організована злочинність – якісно новий рівень групової професійної злочинності. Під організованою злочинністю розуміють особливий вид діяльності, здійснюваний певною категорією суб'єктів, об'єднаних у злочинні співтовариства, з метою протиправного досягнення прибутку (надприбутку). Водночас організована злочинність є надзвичайно небезпечним соціальним явищем, складною системно-структурною спільністю злочинців, організованих злочинних формувань і їхньої діяльності з метою одержання незаконних доходів та інших вигідних речей.

Організована злочинність як соціально-правове явище характеризується:

- *системністю* організованої злочинності й *неоднорідністю* її проявів як у правовому, так і в організаційному аспектах;
- *груповим характером* діяльності суб'єктів організованої злочинності;
- *стабільністю злочинних груп* і тривалим існуванням багатьох із них;
- *наявністю вищих рівнів організованості* у формі злочинних організацій і злочинних співтовариств;
- *наявністю корумпованих зв'язків* серед чиновників державного апарату й комерційних підприємств;
- *високим рівнем конспіративності* в діяльності злочинних груп, організацій співтовариств;
- *ієрархічністю* як універсальним принципом побудови злочинних формувань;
- *найтіснішим зв'язком* кримінальної злочинності з економічною і професійною;
- *взаємозв'язком* вітчизняної організованої злочинності із зарубіжною;
- *жорстокістю, насильницьким характером* діяльності багатьох формувань;
- *високим рівнем технічної оснащеності* й озброєності злочинних формувань;
- *наявністю значних грошових і матеріальних коштів*, певних норм поведження й системи підпорядкованості цим нормам;

- *створенням системи безпеки*, що охоплює розвідувальну й контррозвідувальну діяльність, підкуп посадових осіб; погрози й інші заходи нейтралізації зусиль державних органів, спрямовані на викриття, припинення організованої злочинної діяльності;
- *міжрегіональним характером* діяльності;
- *розмежуванням функцій* між учасниками злочинної діяльності.

Злочинні організації являють собою симбіоз злочинних угруповань, інших організованих груп, комерційних організацій, установ і підприємств. Ватажок злочинної організації здійснює загальне керівництво і проводить свою лінію через своїх помічників, які очолюють окремі структури.

Наприклад, члени злочинних угруповань, які входять до кримінальної організації, легалізуючи кошти, нажиті протиправним шляхом, за дорученням ватажка злочинної організації створюють розшукові агентства або охоронні бюро. Зазначені комерційні структури офіційно надають допомогу громадянам, наприклад, у розшуку автомашин, в охороні, стягненні боргів тощо. Причому все робиться швидко, оперативно, на противагу правоохоронним органам.

Як показує практика підрозділів боротьби з організованою злочинністю, охоронно-розшукові бюро є легальними філіями злочинних організацій, за допомогою яких здійснюється контррозвідувальна діяльність проти правоохоронних органів. Одночасно це й озброєний загін, готовий до дії за вказівкою верхівки злочинного клану.

Не менш популярною для організаційної злочинності залишається і фінансово-кредитна система, де в найкоротші терміни можна одержати «чисті гроші». Непоодинокими є факти замовних убивств комерсантів, банкірів, лідерів злочинних формувань.

Прогнозуючи стан організованої злочинності у сучасних суспільствах і їхньої сфери впливу, необхідно врахувати мімікрії даного виду злочинної діяльності. На сьогоднішній день існує загроза інформаційної інтервенції в незахищені системи електронних урядів і в інші системи.

Так, організовані злочинні групи поповнюються молодими талановитими «білокомірцевими» фахівцями. Це пояснюється тим, що попит на висококваліфікованих програмістів у світі

дуже високий. Річна зарплата програміста середнього класу в США становить 50–60 тисяч доларів, у той час як у країнах СНД 2–4 тисячі доларів. Більш високий рівень зарплати може забезпечити тільки кримінальна структура за рахунок збагачення шляхом проникнення й використання, наприклад, банківської або іншої інформації. Безперечно, від'їзд кращих фахівців з України за кордон або перехід у кримінальні структури негативно відображається на процесах інформатизації та загрожує національній безпеці держави.

Досвід свідчить, що інтелектуальний центр організованої злочинності у сфері комп'ютерних технологій складається з осіб, які відрізняються за рівнем професійної підготовки, соціальним статусом.

Злочинці нерідко володіють навичками не тільки у сфері управління ЕОМ, але й спеціальними знаннями щодо обробки інформації в інформаційних системах загалом.

Серед них вирізняють наступні групи злочинців:

- «хакери» – особи, які зламують інформаційні системи з метою одержання контролю за інформацією незалежно від її цінності;

- «шпигуни» – особи, що зламують захист інформаційних систем для одержання інформації, яку можна використовувати з метою політичних впливів;

- «терористи» – особи, які зламують інформаційні системи для створення ефекту небезпеки, який можна використовувати з метою політичного впливу;

- «корпоративні грабіжники» – особи, що служать компанії й зламують комп'ютери конкурентів для економічного впливу;

- «професійні злочинці» – особи, які проникають в інформаційні системи для одержання особистих фінансових благ;

- «вандали» – особи, що зламують інформаційні системи з метою їх руйнування;

- порушники правил користування ЕОМ, що скоюють протиправні дії через недостатнє знання техніки й порядку користування інформаційними ресурсами;

- особи із психічними аномаліями, що страждають новим видом захворювань інформаційними хворобами або комп'ютерними фобіями.

Контрольні питання

1. Дайте визначення поняття «злочин» із соціологічної точки зору.
2. У чому полягає соціологічний сенс категорії «злочинність»?
3. Назвіть основні види злочинів в українській системі кримінальної юстиції.
4. Які особливості «вроджених» злочинців за Ч. Ломброзо?
5. Від чого залежить протиправна поведінка за теорією представників психологічного напрямку?
6. Які соціальні чинники зумовлюють протиправну поведінку згідно з соціологічним підходом?
7. У чому полягає механізм асоціалізації особистості?
8. Назвіть види організованої злочинності залежно від функцій злочинних угруповань.
9. Які види деформації спричиняють сучасну організовану злочинність?
10. Як стан кримінально-виконавчої системи впливає на процес відтворення злочинності?
11. У чому полягає різниця між поняттями «злочинна організація» і «організована злочинність»?
12. Назвіть основні напрями кримінальної діяльності злочинних організацій.
13. Дайте визначення поняття «злодії в законі».
14. Якими ознаками характеризується організована злочинність як соціально-правове явище?
15. Дайте соціально-правову характеристику стану організованої злочинності в Україні.

Інформаційні джерела

1. Александров Ю.К. Очерки криминальной субкультуры / Ю.К. Александров. – М., 2002. – 152 с.
2. Антонян Ю.М. Криминальная сексология / Ю.М. Антонян, А.А. Ткаченко, Б.В. Шостакович; под ред. Ю.М. Антоняна. – М., 1999. – 464 с.

3. Гилинский Я. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль / Я. Гилинский. – СПб., 2009. – 504 с.
4. Гіденс Е. Соціологія. Гл. 8. Девіантна поведінка і злочинність / Е. Гіденс. – К.: Основи, 1999. – С. 210–250.
5. Готтфредсон М. Загальна теорія злочину / М. Готтфредсон, Т. Герші; пер. з англ. – Харків: Акта, 2000. – 323 с.
6. Кеттле А. Социальная система и законы, ею управляющие / А. Кеттле; пер. с фр. Л. Шаховской. – СПб.: Либроком, 2012. – 316 с.
7. Кларк Р. Преступность в США. Замечания по поводу ее природы, причин, предупреждения и контроля: пер. с англ. / Р. Кларк. – М., 2002. – 480 с.
8. Ли Д.А. Преступность как социальное явление / Д.А. Ли. – М., 1997. – 175 с.
9. Ломброзо Ч. Женщина: преступница и проститутка / Ч. Ломброзо // Гениальность и помешательство: пер. с итальян. – Ростов н/Д., 2004. – 608 с.
10. Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции / В.В. Лунеев; ред. акад. В.Н. Кудрявцева. – М., 2005. – 912 с.
11. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Р.К. Мертон. – М.: АСТ, 2000. – 880 с.
12. Молодежь и наркотики (социология наркотизма) / под ред. проф. В.А. Соболева и доц. И.П. Рущенко. – Харьков, 2000. – 432 с.
13. Организованные преступные группы в Украине: традиционное и типичное (социологический очерк): монография / под. общ. ред. А.Н. Ярьмыша. – Харьков: Нац. ун-т внутр. дел, 2002. – 336 с.
14. Рущенко І.П. Соціологія злочинності / І.П. Рущенко. – Харків, 2001. – 370 с.
15. Тард Г. Преступник и преступление. Сравнительная преступность. Преступления толпы / Г. Тард. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 397 с.

Тема 8. СОЦІОЛОГІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

8.1. Предмет соціології кримінального права

Соціологія кримінального права як спеціальна соціологічна теорія розглядає кримінально-правові явища крізь призму законів соціології та в системі її категорій. Таким чином, у межах соціології кримінального права досліджують *соціальну обумовленість кримінально-правових інститутів*, чинники та показники їх відповідності потребам суспільства.

До предмета соціології кримінального права належить і процес *функціонування кримінально-правових норм* у суспільстві, соціальний механізм їх дії.

З огляду на це соціологи у праві досліджують ступінь виконання кримінально-правових вимог індивідами та соціальними групами у соціальних системах: виробництві, політиці, культурі, освіті, побуті, споживанні та інших.

Водночас характеристика соціального механізму дії кримінально-правової норми охоплює і *структуру особистості*. Адже суспільно значущі якості соціальних груп інтегруються в особі у систему конкретних соціальних властивостей, особливостей, які вступають у складну взаємодію з природними задатками, формуючи індивідуальну поведінку, у тому числі й злочинну.

Дослідження соціальних факторів, які певним чином впливають на виконання кримінально-правових норм, дає можливість отримати інформацію, необхідну для розробки профілактичних заходів загальносоціальної політики держави.

Не менш важливою складовою предмета соціології кримінального права є і соціальні наслідки дії норм кримінального права, їх ефективність. Ідеться про ефективність превентивної діяльності

держави, з одного боку, та ефективність кримінального покарання – з другого.

Дані, одержані в процесі вивчення рівня функціонування кримінально-правових норм, сприяють досягненню визначених соціальних цілей, дозволяють робити висновки про достатність чи недостатність юридичних засобів, обраних для протидії злочинності. Такі дослідження є своєрідним засобом зворотного зв'язку між ефективністю закону та правотворчою діяльністю держави.

8.2. Суспільна небезпека злочинів та соціальна обумовленість кримінально-правових заборон

Норми кримінального права є найважливішими серед усіх юридичних норм, що містять перелік найбільш небезпечних для суспільства злочинних діянь. У системі кримінального права норма як правило поведінки є реакцією суспільства на порушення заборон. У цьому сенсі поняття «злочин» передуює поняттю «норма».

Соціологія кримінального права поділяє злочини на три великих групи:

– *злочини, які посягають на життя, здоров'я, недоторканість особи, її свободи, середовищ існування та інше;*

– *злочини проти власності, які посягають на економічну основу колективного буття людей;*

– *злочини, які посягають на політичну основу суспільства, принципи державного управління і правопорядок.*

Саме з огляду на соціальну обумовленість основ кримінальної відповідальності, закріплену в законі як необхідну передумову, особу проголошують злочинцем і призначають покарання.

Формулюючи склади злочинів, кримінальне право відтворює у специфічній формі певні моделі поведінки, які безпосередньо відображають соціальний зміст злочинності. Таким чином, у суспільстві існують два типи соціальних норм: *норми-цілі*, які закріплюють та стимулюють зразки поведінки, та *норми-межі*, що намагаються за допомогою різних санкцій виключити із суспільного життя

поведінкові акти, які перешкоджають нормальному функціонуванню соціального організму.

Таким чином, кожен індивід як член суспільства повинен погоджувати результати своїх дій з потребами соціального цілого. Лише в цьому разі його поведінка є правомірною. Водночас він стає суб'єктом права і відповідальності відповідно до своїх знань та волі, усвідомлюючи, що його вчинки мають суспільне значення та соціальну значущість. В іншому випадку він не може бути суб'єктом кримінальної відповідальності.

З іншого боку, відповідальність, що реалізується у кримінальному процесі, передбачає, що покарання розглядається суспільством та законодавцем як засіб пропорційної відплати за скоєне відповідно до тяжкості вчиненого злочину.

Виходячи з викладеного вище, можна констатувати, що:

- трансформація соціального у правове здійснюється шляхом визначення і закріплення у нормі права найсуттєвіших для нормального функціонування конкретного суспільства норм;
- реальна діяльність суспільства та його законодавчих органів забезпечує умови життєдіяльності соціального організму;
- загальні умови існування, функціонування та розвитку суспільних відносин, відображаючись у праві, трансформуються у форму юридичних принципів, які конкретизуються та втілюються у правових нормах, що доводяться до відома населення у формі закону.

8.3. Соціальний механізм дії кримінально-правових норм та забезпечення їх ефективності

Вивчення соціального механізму дії кримінально-правових норм передбачає дослідження соціальних умов, які перебувають поза правовим механізмом, тобто середовище його функціонування та соціальні фактори й процеси, що включені у цей механізм. Елементами соціального механізму дії кримінально-правових норм є: *суто кримінально-правова норма*, що містить юридичну заборону

і санкції за можливе її порушення та висловлює з певним ступенем точності закономірності суспільного розвитку, потреби соціальних груп та особистостей; *індивід* як член суспільства з його ставленням до кримінально-правової норми відповідно до його особистісних якостей і сукупності соціально значущих факторів.

Каналами впливу кримінального закону на функціонування системи кримінальної юстиції та правосвідомість громадян є тлумачення злочину, встановлення покарання й умов звільнення від покарання, а також практика притягнення до кримінальної відповідальності, призначення покарання та звільнення від нього.

Це дозволяє говорити про шість основних варіантів поведінки, яка є значущою з огляду на кримінально-правову норму:

- *знає – приймає – дотримується;*
- *знає – не приймає – не дотримується;*
- *не знає – не дотримується;*
- *знає – не приймає – дотримується;*
- *не знає – дотримується;*
- *знає – приймає – не дотримується.*

Тож механізм соціальної дії кримінально-правової норми визначається насамперед тим, чи відповідає інструмент завданням, тобто чи потрібна суспільству кримінально-правова норма, і якщо потрібна, то яка.

Таким чином, механізм дії соціально-правової норми є однією ланкою функціонування соціального механізму кримінально-правового впливу.

Загалом забезпечення ефективності кримінально-правової норми проходить три етапи: *обумовлення, формулювання, реалізації*. Кожен з них є фактичною основою для виокремлення трьох рівнів ефективності кримінально-правової норми та соціального механізму кримінально-правового впливу.

Рівень обумовленості визначається тим, що окрема кримінально-правова норма і кримінальне право взагалі є лише засобом для досягнення певної мети. Проектуючи, змінюючи або скасовуючи ту чи іншу норму, вирішується питання про те, відповідає вона певній меті чи ні, а якщо відповідає, то якою мірою.

Рівень формулювання визначається тим, що окрема кримінально-правова норма (як і кримінальне право загалом) являє собою специфічний вираз панівного суспільного інтересу. Розкрит-

тя цієї специфіки, похідної від закономірностей юридичної форми, демонструє, що вона посилює цей інтерес і водночас певною мірою його обмежує.

Рівень реалізації визначається тим, що, отримавши кримінально-правове вираження, панівний інтерес не зникає, залишаючи поле дії правовій пропаганді та професійній діяльності юристів. Цей інтерес продовжує виявлятися через посередництво кримінально-процесуального права, організації кримінальної юстиції та в інших формах, вступаючи таким чином у взаємодію не тільки із суперечними інтересами, але й зі своїм власним вираженням у кримінальному законі.

Елементами соціального механізму кримінально-правового впливу є моральний зміст кримінально-правових норм, діяльність кримінальної юстиції та несприятливі наслідки для правопорушника. Кожен з цих елементів пов'язаний із певними факторами зовнішнього середовища, які або посилюють його, або послаблюють. Послаблення кожного з трьох елементів, незалежно від його причин, потребує посилення інших, виявляючи цілісність усього механізму.

Враховуючи соціальну обумовленість кримінального права та соціальний механізм його дії, питання про соціальну ефективність кримінально-правової норми не може бути обмежене проблемою дотримання індивідом окремої юридичної заборони. Якщо б можна було обмежити завдання таким чином, то проблема ефективності закону виявилася б тотожною проблемі ефективності правової санкції, оскільки покарання – єдиний засіб кримінального закону для підтримання авторитету своїх вимог.

Спрямовуючи поведінку людей, норма права приводить до того, що вчинки людей, які відповідають закону, служать суспільним цілям, які містяться у відтворенні суспільних відносин і можуть бути досягнуті не усілякими, а лише правомірними засобами. За таких умов ефективність є не що інше, як кількісна характеристика ступеня відповідності реальних учинків та відносин типової міри, яка міститься у правовій нормі. Соціологи постійно шукають конкретних шляхів підвищення ефективності права, визначаючи умови, від яких вона залежить. Так були зроблені певні висновки щодо обов'язкових передумов дієвості кримінально-правових норм.

До цих передумов належать:

- своєчасність, правильність та повнота відображення в законі властивостей суспільно небезпечного діяння, визнаного злочином;
- відповідність норм моралі та рівня правосвідомості змісту кримінального закону;
- відповідність юридичних вимог соціально-економічним та політичним закономірностям розвитку суспільства;
- урахування того, що процес регулювання поведінки людей засобами кримінального права пов'язаний із соціально-економічними чинниками, які впливають на людські вчинки;
- стабільність кримінального законодавства та його застосування;
- поєднання застосування кримінально-правових санкцій із заходами суспільного впливу;
- інформованість населення про зміст кримінально-правової норми, зокрема про кримінальні санкції;
- усвідомлення людьми неминучості покарання;
- стабільність кримінальної політики.

8.4. Кримінально-правова політика, забезпечення її ефективності

Протидія злочинності передбачає знання соціальних причин та наслідків, які лежать в основі покарання. Наукова кримінально-правова політика ґрунтується на знанні соціології, оскільки правила кримінальної політики неможливо виробити, не дослідивши глибини соціальної природи людини, соціальних причин походження злочину, які найчастіше полягають у недоліках інститутів громадянського суспільства, членами якого є злочинці.

Кримінально-правову політику можна визначити як систематичну сукупність заходів держави, спрямованих на подолання злочинності, її причин та впливу наслідків покарання.

На вищих рівнях соціального управління повинні бути передбачені стратегічні напрями запобігання та протидії вчиненню

злочинів і надійного забезпечення захисту як окремого громадянина, так і в цілому суспільства від злочинних посягань.

Статистика показала, що у порівнянні зі щорічним зростанням кількості населення в Україні на півтора відсотки злочинність зростає на три відсотки. Тому центральним напрямом кримінально-правової політики держави є обґрунтування соціальної обумовленості проєктованих і чинних кримінально-правових норм. Так, деякі з прийнятих кримінально-правових норм недостатньо повно відображають потреби суспільства у кримінально-правовому регулюванні.

Такі дефекти норм найчастіше полягають у відсутності чіткості та визначеності правових приписів. Звідси їх низька ефективність навіть в умовах бездоганної роботи правозастосовних органів, що підтверджується певною нестабільністю сучасного кримінального законодавства.

Науково-практичний інтерес щодо формування кримінальної та кримінально-виконавчої політики останнім часом в Україні зростає, а його реалізація в концептуальних розробках має дати суттєвий поштовх у становленні та оптимізації діяльності державних і суспільних інститутів, зокрема кримінальної юстиції, що працюють у сфері боротьби зі злочинністю. Реалізація розроблених і закріплених у законах і підзаконних нормативно-правових актах цілей і завдань повинна здійснюватись через діяльність судових, правоохоронних та інших органів державної влади, до компетенції яких входить боротьба зі злочинністю.

Кримінальна політика – загальнооб'єднувальний державно-владний феномен, який акумулює в собі стратегічні й тактичні напрями державної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю. Кримінально-правова політика повинна ґрунтуватися на більш чіткій державній доктрині щодо протидії злочинам, тобто законодавчій і підзаконній нормативній базі, яка також потребує подальшого удосконалення.

Кримінально-правова політика є багатокомпонентним феноменом, який реалізується на таких основних рівнях:

1) *концептуальному*, що потребує розробки теоретичних основ і наукових досліджень, які б дали змогу сформулювати й обґрунтувати ідеї соціальної та правової відповідності закону загальнолюдським цінностям і принципам моралі;

2) *законодавчому*, який стосується розробки нових і вдосконалення чинних правових основ діяльності кримінально-виконавчої системи відповідно до державної кримінальної політики;

3) *нормативному*, який передбачає формування й удосконалення на основі Конституції та чинних законів відомчої і міжвідомчої нормативної бази, що регламентує діяльність державних органів у цій сфері;

4) *управлінському* щодо організації та здійснення керівництва у системі виконання покарань, її підрозділах та забезпечення належного й ефективного застосування сил, засобів, форм і методів впливу;

5) *правозастосовному*, що являє собою безпосередньо правозастосовну діяльність посадових осіб системи кримінальних покарань у сфері виконання запобіжних заходів та забезпечення режиму тримання.

Таким чином, кримінально-правова політика полягає у майстерності управління складною системою заходів запобіжного впливу на злочинність, заснованого на глибокому вивченні злочинності та її причин, соціальних можливостей щодо зниження ступеня активності їх прояву, розробці науково обґрунтованої стратегії і тактики у боротьбі зі злочинністю і розглядається як основоположна частина кримінальної політики, виконує провідну роль в загальнодержавному процесі протидії правопорушенням.

Контрольні питання

1. *Обґрунтуйте предмет соціології кримінального права як спеціальної соціологічної теорії.*

2. *У чому полягає суспільна небезпека злочинів та соціальна обумовленість кримінально-правових заборон?*

3. *Які варіанти поведінки є значущими з точки зору кримінально-правової норми?*

4. *Назвіть основні групи злочинів та охарактеризуйте їх.*

5. *У чому полягає соціальна обумовленість основ кримінальної відповідальності?*

6. *Які етапи забезпечують ефективність кримінально-правової норми?*

7. *Розкрийте сутність поняття «кримінальна політика», «кримінально-правова політика».*

8. *На яких рівнях реалізується кримінально-правова політика?*

Інформаційні джерела

1. Кудрявцев В.Н. Современная социология права / В.Н. Кудрявцев, В.П. Казимирчук. – М., 1995. – 234 с.

2. Курганов С.И. Социология для юристов: учебное пособие для вузов / С.И. Курганов, А.И. Кравченко. – М., 1999. – 255 с.

3. Лапаева В.В. Социология права: краткий учеб. курс / В.В. Лапаева; под. ред. В.С. Нерсесянц. – М.: НОРМА, 2000. – С. 123–139.

4. Макаров Н.Н. Социальное лицо преступности / Н.Н. Макаров // Законность. – 1998. – № 1. – С. 3–5.

5. Поклад В.І. Експертні опитування в кримінологічних дослідженнях: навч. посібник / В.І. Поклад; Луганськ. держ. ун-т внутр. справ. – Луганськ: ЛДУВС, 2007. – 47 с.

6. Соціологія права: навч. посібник / [В.Д. Воднік, Ю.І. Золотарьова, Г.П. Клімова, Н.П. Осипова, О.В. Сердюк]; за ред. Н.П. Осипової. – Х.: Право, 2007. – 232 с.

7. Соціологія права: підручник для студентів юрид. спец. вищих навчальних закладів / [М.І. Панов, Н.П. Осипова, Л.М. Герасіна та ін.]; за ред. Н.П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2003. – 276 с.

8. Спиридонов Л.И. Социология уголовного права / Л.И. Спиридонов. – М., 1986. – 223 с.

Тема 9. СОЦІОЛОГІЯ ЗАКОНОДАВСТВА

9.1. Соціологія правотворчого процесу: предмет, основні завдання і функції

Соціологія законодавства виникла як результат численних помилок законодавців різних країн і часів. Приймаючи закон, законодавці можуть помилитися, про що свідчить практика скасування, внесення змін до вже прийнятих законів і наявність «мертвих» законів, тобто таких, які прийняті, але не працюють. Створювати закони для цілого народу – це наука і мистецтво одночасно, якими потрібно володіти.

Законодавець не має права приступати до роботи за відсутності знань про ті соціальні процеси, в які він втручається. Він мусить розуміти структуру суспільства, його функціонування, постійно вивчати причинно-наслідкові зв'язки між людьми, знати, що кожний закон, спрямований на зміну людської поведінки, поступово змінює і саму природу людини. Мета соціологічних досліджень у цій галузі полягає в тому, щоб на концептуальному рівні знайти оптимальне поєднання соціального і правового, вписати правову норму в соціальний контекст, забезпечити відповідність правової норми соціальним реаліям. У кінцевому підсумку йдеться про необхідність закласти в закон передумови його визнання суспільством.

Соціологія законодавства – один з розділів соціології права, галузь соціологічного знання, яка досліджує проблеми законодавчих норм та їх впровадження у соціальну практику. Авторами законодавчої соціології вважають Г. Спенсера («Гріхи законодавців») і Ж. Карбоньє («Юридична соціологія»), які вважали, що соціологи можуть сприяти покращенню функціонування законодавчих норм. Г. Спенсер підкреслював, що бід, завданих невігласами-законодавцями, набагато більше, ніж їх завдали невігласи-лікарі.

У широкому сенсі соціологи законодавства вивчають соціологічне забезпечення законотворчого процесу, а саме:

- розробляють соціальні прогнози розвитку суспільних потреб у створенні тих або інших правових норм;
- здійснюють науково-практичне дослідження змісту законопроектів;
- організують і проводять опитування й анкетування, що дозволяють зробити обґрунтовані висновки про ставлення громадської думки до тих або інших законодавчих інновацій.

Соціологія законодавства являє собою комплекс теоретичних і емпіричних соціологічних досліджень законотворчості. В рамках соціології законодавства виокремлюють передзаконодавчу, власне законодавчу і постзаконодавчу соціологію.

До сфери вивчення *передзаконодавчої соціології* належать питання, пов'язані зі станом громадської думки перед ухваленням того або іншого законодавчого акта, а також з підготовкою населення до неминучих змін у законодавстві.

Постзаконодавча соціологія досліджує ставлення громадської думки до законодавчих актів, що вже вступили в силу, а також ефективність дії останніх. У її предметному полі знаходиться і виявлення причин недостатньої ефективності законів, пошук соціальних перешкод нормальному виконанню їх функцій. Ці завдання постзаконодавча соціологія вирішує шляхом систематичного проведення соціологічних досліджень і опитувань. Отримана інформація дозволяє виявити масштаби незастосування законів і звернути на них увагу суспільства й правоохоронних органів. Таким чином, соціологія законодавства вивчає ставлення громадськості до конкретних законопроектів, соціальну і правову ефективність уже прийнятих законів, соціальні причини їх неефективності, створення емпіричної бази правотворчого процесу.

Правотворчий процес – це державна і суспільна діяльність, спрямована на формування, розвиток і вдосконалення правових норм. Процес законодавчої діяльності охоплює дві стадії: підготовчий етап розробки правового документа, протягом якого формується законодавча воля; етап перетворення законопроекту в закон, а також правові наслідки нормативного акта.

Соціальні корені законодавчого процесу полягають в тому, що закон зазвичай розробляється, щоб юридично санкціонувати

уже фактично сформовані норми, які використовуються в «живому праві».

Водночас у багатьох випадках законодавчі органи розробляють нові норми і правила, зумовлені існуючими суспільними потребами.

Фахівці соціології права представляють правотворчий процес у вигляді послідовності низки етапів:

1. *Попередній етап:*

- усвідомлення й осмислення існування об'єктивних соціальних, економічних, політичних, ідеологічних, психологічних чинників, що вимагають розробки цього закону;
- кристалізація та усвідомлення інтересів соціальних класів, шарів і груп, яким належить виразитися й оформитися юридично в даному правовому документі;
- осмислення можливих соціальних перспектив, пов'язаних з ухваленням закону і його майбутньою дією, а також розподіл політичних сил, які виступатимуть на підтримку або проти того, що обумовлено цим законопроектом.

2. *Етап підготовки тексту*, що полягає в безпосередній роботі над ним, внесенні поправок, уточненні формулювань.

3. *Етап обговорення проекту*, впродовж якого проект публікують у пресі, тиражують засобами масової інформації і доводять до відома громадян.

4. *Етап винесення проекту на розгляд* законодавчого органу, в процесі якого до законопроекту вносяться істотні зміни і правки, що повинні адаптувати його зміст до вимог та інтересів різних соціальних груп.

5. *Етап обговорення проекту* в законодавчому органі, під час якого законопроект набуває кінцевої форми і проходить через процедуру голосування.

6. *Етап вступу законодавчого акта в силу*. З моменту вступу в силу він стає законом, обов'язковим для виконання всіма членами суспільства.

На всіх етапах правотворчий процес відповідає соціологічним вимірам, оскільки реалізує певні інтереси соціальних груп і прошарків, а також визначає, які соціальні чинники впливають на зміст правотворчості, які соціальні норми одержують законодавчу форму і підкріплення.

Крім того, слід брати до уваги, які саме групи безпосередньо беруть участь в обговоренні законопроекту, в чому полягає зміст поправок, що вносяться при обговоренні, та які з них входять в остаточну редакцію закону.

На думку К. Кульчара, соціологічні дослідження у сфері правотворчості здійснюють переважно за такими трьома напрямками: вивчення зв'язку, що існує між суспільством як соціальною структурою і правом, що діє в ньому; вивчення динаміки розвитку суспільства і правових норм, що генеруються ним; соціологічна корекція практики нормотворчості.

Критична функція соціології права часто викликає незадоволення у представників догматичного правознавства, оскільки вони бачать у ній потенційну небезпеку підриву існуючого законодавства й ослаблення довіри до нього з боку населення. Однак практика показує, що без участі соціології в правотворчому процесі великою є вірогідність того, що прийняті закони виявляться неефективними, «мертвими» і ляжуть на полицю. Крім того, надзвичайно небезпечна для суспільства практика негласного введення і використання директив і підзаконних актів, фактично протирічить духу існуючого законодавства й обмежує права індивідів, здійснюючись в обхід положень Конституції.

Соціологічне вивчення права необхідне також і для того, щоб забезпечити гласність здійснюваної в суспільстві правотворчості й наявних соціальних проблем, що вимагають законодавчого вирішення. Сучасна дійсність, з одного боку, характеризується більшою відкритістю і відвертістю щодо існування такого роду соціальних проблем і роботи з ними. Однак, з іншого боку, процеси, що відбуваються в даний час, і тенденції, які виникають в законотворчості, вимагають безпосереднього і широкого соціологічного вивчення і пошуків шляхів подолання недоліків, які виникають у процесі прийняття законів.

Серед основних істотних проблем передовсім слід назвати *лобізм* утворення тіньових груп, які об'єднуються за загальними політичними й економічними інтересами і здійснюють спрямований тиск на законотворчий процес за допомогою прямого підкупу.

Крім того, значною мірою виявляється бездіяльність існуючих законів стосовно осіб, які володіють капіталами, мають

соціальний вплив і близькі до влади. Соціологія законодавства повинна досліджувати причини цього явища і фіксувати факти подібних «виключень з правил».

Важливим завданням соціології законодавства в Україні є також виявлення типових форм порушення діючих законів, аналіз їх соціальних причин і чинників, що їх детермінують. Такими типовими порушеннями законодавства може бути незастосування норм, зафіксованих у Конституції України, порушення сенсу конституційних положень, недотримання встановлених Конституцією процедур ухвалення рішень та ін.

Особливо вразливою є законодавча практика, пов'язана з розвитком ринкової економіки. В процесі економічних реформ було видано безліч законів, які регулювали ті або інші аспекти підприємницької діяльності, ринкових відносин, приватизації та охорони приватної власності громадян. На практиці склалося так, що більшість цих законів були створені і діяли часто навіть всупереч один одному.

Соціологічний аналіз повинен виявляти низку різномірних чинників, що формують стійку тенденцію до девіантної поведінки, наприклад, у сфері оподаткування.

До таких чинників належать економічні, політичні, правові, організаційні та світоглядні або психологічні.

До *економічної групи чинників* відносять непомірну кількість податків, слабку зацікавленість держави в розвитку приватного підприємництва, особливо в малих формах; до *організаційної* – недоліки в організації та роботі податкових органів, їх слабе забезпечення ресурсами; до *правової* – нестабільність і невизначеність податкового законодавства; до *світоглядної* – насадження ідеології неправомірного збагачення і формування на цій основі у частини населення ситуації внутрішнього конфлікту, обумовленого неможливістю правовими засобами досягти потрібного матеріального благополуччя і соціального успіху.

Такі факторні комплекси взаємозв'язані між собою і тому для їх нейтралізації потрібна система заходів, об'єднаних в рамках спеціальної програми, коли загальні заходи соціального порядку, організаційні, правові та спеціальні заходи зможуть забезпечити соціальне попередження податкових правопорушень.

9.2. Соціальний механізм законотворчості

Основою характеристики соціального механізму законотворчості є виокремлення визначальних стадій законотворчого процесу.

У вітчизняній літературі вирізняють такі стадії:

1) *пізнання об'єктивної необхідності врегулювання певної групи суспільних відносин*, а також аналіз правосвідомості з метою вивчення закономірностей відображення цієї необхідності на рівні індивідуальної та групової свідомості саме як завдання законодавчого врегулювання;

2) *виявлення й оцінка об'єктивних та суб'єктивних факторів, що обумовлюють необхідність законодавчого регулювання*, а також прогнозування розвитку процесів за різних варіантів (моделей) регулювання;

3) *визначення конкретних цілей правового регулювання*, виявлення можливостей використання позитивних та обмеження негативних факторів для досягнення конкретної мети, що визначається суспільними потребами і можливостями впливу на цей процес;

4) *формування ідеальних моделей поведінки*, результатом яких є досягнення поставленої мети, зіставлення цих варіантів поведінки з метою, включення цієї мети в загальну систему цілей правового регулювання;

5) *використання адекватних правових методів (засобів)*, що інституалізують отримані нормативні моделі поведінки.

Цій концепції законотворчого процесу характерний техніко-юридичний підхід. На противагу йому А. Подгурецький розглядає його передовсім як соціальний. Законотворчу діяльність у процедурному аспекті можна поділяти на сім стадій, що відтворюють логіку формування закону.

1. *Порівняльний аналіз законодавства різних країн з метою виявлення правових стандартів вирішення проблем, узагальнення досвіду втілення нових норм життя, визначення можливих наслідків.*

2. *Аналіз можливості використання правових засобів регулювання певної сфери соціального життя, тобто визначення обмежень дії закону.*

3. *Адекватний аналіз (діагностика) ситуації*, що має бути врегульована законом. Такий аналіз має проводитись на основі методів соціальних наук, надавати комплексне уявлення про ситуацію. Саме це мав на увазі Л. Уорд, коли стверджував, що «законодавець має бути соціологом».

4. *Дослідження цінностей*, причому не тільки ціннісних доміант пересічних громадян чи еліт, але й тих верств населення, чії орієнтації будуть інновативними чи консервативними щодо нового закону.

5. *Визначення гіпотез* стосовно регуляторів обраної сфери.

Саме на цій стадії, наголошує А. Подгурецький, виявляється рівень теоретичної обґрунтованості законотворчого процесу. Адже якщо відсутні теоретичні узагальнення стосовно оптимальних методів (моделі) правового регулювання, вони беруться зі сфери професійного досвіду, а досить часто й виходячи зі здорового глузду, ідеології й т. ін.

6. *Об'єднання всього накопиченого* на попередніх стадіях і створення плану законотворчої діяльності, а також концепції законодавчого акта.

7. *Безпосередня законопроектна діяльність*, що має суто технічний характер і частіше досить детально регламентована як одна із базових процедур діяльності законодавчого органу.

В основі формування закону лежить оцінка соціальних умов та факторів, які впливають на певний соціальний процес. Особливістю соціальних чиновників є те, що вони діють системно. Однією з типових помилок у законодавчому процесі є орієнтація на один із них.

Наприклад, не може мати нормативних наслідків реформа податкового законодавства, яка відбувається під впливом одного фактора (необхідність поповнення держбюджету) без урахування інших (мотивація економічної поведінки, стимулювання нововведень і т. ін.). Саме системний характер дії соціальних чинників є інтегративним для соціального механізму законотворчості в цілому.

Стосовно кожної проблемної ситуації можна виявити велику кількість соціальних умов, які стають факторами законотворчого процесу. Досить умовно їх можна поділяти на два класи: основні (правоформувальні) та допоміжні (процесуальні). Щодо законо-

творчої діяльності основні фактори є зовнішніми, а допоміжні – внутрішніми.

Основні (правоформувальні) соціальні чинники законотворчого процесу поділяються на об'єктивні та суб'єктивні. Під об'єктивними розуміють усе те, що існує поза і незалежно від свідомості, під суб'єктивними – те, що від них залежить: стан суспільної чи групової свідомості, соціальна диференціація, соціальні орієнтації тощо. Від понять «об'єктивне» і «суб'єктивне» похідними є категорії «об'єктивний фактор» та «суб'єктивний фактор», які вказують на зв'язок об'єктивного і суб'єктивного.

До **об'єктивних соціальних факторів** законотворчості належать: економічний, що фіксує стан та можливості розвитку виробництва, обігу, фінансової системи країни; природний, що характеризує загальноприродні умови (географічні, кліматичні, ресурсні тощо), демографічний, який визначають статеві та вікові структури народонаселення, рівень урбанізації, інші явища та процеси. Ці чинники є об'єктивними, оскільки формуються як зовнішнє середовище конкретної ситуації законотворення.

До **суб'єктивних факторів** належать: *політико-правовий*, тобто вихідні принципи конституційного устрою країни, *принципи правової системи*, а також, що надзвичайно важливо у політично та соціально диференційованому суспільстві, *певний набір політичних орієнтацій та програм основних інституційованих суб'єктів політичних відносин* (партій, рухів, блоків); *ідеологічний* – світоглядні основи поведінки суб'єктів законодавчої діяльності, рівень правової та політичної культури суспільства в цілому й окремих соціальних груп; *національний* – національні звичаї, особливості національної психології, звичаї; *соціокультурний* – культурний та освітній рівень населення, рівень розвитку засобів масової інформації, права інформованість населення; *ціннісно-психологічний* – орієнтації основних соціальних груп у політико-правових відносинах, особливості правосвідомості суб'єктів законотворчого процесу.

На відміну від основних, перелік **допоміжних (процесуальних) факторів** є вичерпним і охоплює: *організаційно-процедурний, інформаційний, науковий, програмувальний*. Ці чинники є характерними для будь-якої управлінської діяльності. Тому оптимізація в законодавчому процесі постає і як оптимізація управлінських технологій та процедур.

До **факторів, які забезпечують адекватне законотворче вирішення** проблемної ситуації, відносять такі:

програмувальний – планування та прогнозування розвитку законодавства, яке є функцією відповідних державних органів у взаємодії з іншими суб'єктами політико-правового життя;

організаційно-процедурний – поєднання матеріальних і процесуальних аспектів демократичної процедури законотворчої діяльності, що зафіксована у нормативних актах (Конституція України, Регламент Верховної Ради і т. ін.);

інформаційний – типи та інтенсивність інформаційних потоків, ступінь і форма врахування громадської думки, ступінь розвитку довідково-інформаційної служби і засобів масової інформації у правовій сфері, наявність чи відсутність автоматизованих систем пошуку правової інформації;

науковий – забезпеченість необхідного наукового рівня законопроектних робіт, наукова підготовка та юридична кваліфікація працівників організацій – суб'єктів законотворчого процесу, ступінь участі науковців у законопроектній діяльності, наявність системи експертизи законопроектів.

У процесі законотворчості, крім аналізу факторів, важливе значення має виявлення **мети закону** як усвідомленого та бажаного результату регульовального впливу права на суспільні відносини.

Мета закону (законопроекту) виявляється двома основними шляхами: по-перше, *дослідженням громадської думки* як на стадії підготовки концепції закону, так і обговорення законопроекту; по-друге, *проведенням наукової експертизи законопроекту*. Обидва ці шляхи, на жаль, у практиці законотворчості в нашій країні використовуються досить рідко, що є однією з причин низької ефективності законотворчої діяльності.

Важливим структурним елементом соціального механізму законотворчості є **суб'єкти цього процесу**. Якщо розглядати техніко-юридичну процедуру законотворчості, то до таких суб'єктів можна віднести лише ті, що або безпосередньо виконують функцію законотворення (*Верховна Рада*), або наділені правом законодавчої ініціативи.

Наявність можливості прийняття законів шляхом референдуму дозволяє умовно до суб'єктів віднести «народ України» як цілісного суб'єкта.

З метою соціального аналізу така характеристика суб'єктів є недостатньою, оскільки вона не дає можливості показати суб'єктивну (а точніше, суб'єкту) природу соціальних факторів. Тому доцільно виходити з такої характеристики суб'єктів соціального механізму законотворчості. Вони поділяються на первинні та вторинні (похідні).

До первинних належать соціальні спільноти (групи, верстви), тобто всі потенційно можливі або реальні елементи соціальних структур. Їх первинність обумовлена тим, що саме на рівні диференціації соціальних умов та їх закріплення у соціальних групах відбувається формування соціальних інтересів, і саме не як «загальних», абстрактних за своєю сутністю, а конкретних, що можуть бути виражені й зафіксовані.

До вторинних належать ті інституційні утворення, які виражають та реалізують соціальні інтереси: державні органи, політичні та неполітичні об'єднання громадян тощо.

9.3. Соціологічна експертиза і соціологічне тлумачення закону

Соціологічна експертиза – оцінка соціальної обґрунтованості пропонованих норм, прогнозування їх соціальних наслідків та ефективності дії. *Соціологічне тлумачення законів* – це роз'яснення глибинної суті правових норм, їх ролі в системі соціальних зв'язків, надання допомоги суддям у розумінні цього.

Тлумачення законів – важлива місія судів. Водночас суддя не єдиний інтерпретатор закону. Наприклад, італійська преса повідомила, що у 1977 році один із прокурорів Мілану попросив Інститут громадської думки вивчити шляхом опитування поняття «загально-визнане уявлення про соромливість», яке існує в кримінальному законодавстві.

Існує декілька концепцій соціологічного тлумачення. Одна з них трактує *соціологічне як соціальне*, і тоді суспільство вважають основним, відсторонюючи індивіда. Цю техніку застосовували головним чином у перехідні періоди, коли зберігали дію закони, без змін успадковані від капіталістичного режиму. У цьому випадку

особливе правило тлумачення дозволяло пристосувати ці закони до нових вимог суспільства, що змінюється в очікуванні радикального законодавчого перегляду.

Зміст методу *історичного* або *еволюційного* тлумачення полягав у тому, що тлумач повинен адаптувати закон до соціальних змін. На даний час існують *розширювальне* (реформістське) тлумачення, коли стара норма співвідноситься з новими явищами, з фактичним станом справ, із практикою, та *обмежувальне* (консервативне), коли суддя бере за основу старе тлумачення норми.

Складність полягає у практичному здійсненні такого тлумачення. Юрист позбавлений можливості провести широке опитування з єдиною метою прояснити щось незрозуміле для себе. Не може цього зробити перед винесенням рішення і суд. Тож назрів час і потреба розробити більш швидку й дешеву процедуру (тест, опитування та ін.).

Отже, проблема праворозуміння, тлумачення законів є дуже складною. Норми права можна тлумачити часом навіть у неймовірний спосіб. Не випадково серед юристів існує каламбур: «Два юристи – три думки». Соціологічний підхід і погляд на норму закону характеризується тим, що соціолог у праві повинен наповнювати загальні, певною мірою абстрактні юридичні формули реальним змістом, враховуючи нові тенденції, зрушення і процеси, визначальні для суспільного життя. Однією з форм соціологічної експертизи є методика проведення антикорупційної експертизи законодавства.

Методика проведення антикорупційної експертизи законодавства

Ця методика спрямована на виявлення в текстах нормативних актів норм права, що створюють потенціал для корупції. Методика призначена для державних службовців органів виконавчої влади, співробітників апаратів комітетів Верховної Ради, державних службовців органів місцевої влади, у чій обов'язки входить підготовка проектів нормативних актів і проведення їх експертизи, а також для організацій некомерційного сектора, що протидіють корупції.

Для чіткості й однозначності в розумінні термінів розглянемо їх значення (див. табл. 9.1).

Значення термінів, використовуваних у методиці

Корупція	Зловживання службовими повноваженнями в корисливих цілях у будь-якій формі
Бланкетна норма (відсилання)	Норма з відсиланням називає в загальній формі, які правила необхідно виконувати, а конкретний зміст цих правил дається в інших нормативних актах
Дискреційні повноваження	Повноваження, які посадовець може здійснювати за власним розсудом. Персональна неконкретність норми права визначає необхідність існування «люфтва», розсуду в його поведінці, без якої застосувати норму неможливо
Корупціогенність норми права	Сукупність недосконалості норм права, які підвищують вірогідність укладення корупційних оборудок
Процесуальні норми права	Визначають, в якому порядку необхідно реалізовувати матеріальні норми права
Матеріальні норми права	Встановлюють, що потрібно робити для здійснення норми права
Диспозитивність	Принцип правового регулювання, згідно з яким суспільні відносини повинні бути врегульовані за угодою сторін. Правило встановлюється лише на випадок відсутності такої угоди
Норма права	Загальнообов'язкове правило соціальної поведінки, що встановлене або санкціоноване державою і виражене публічно у певних розпорядженнях та охороняється державою
Помилка в праві	Помилкова точка зору, згідно з якою нормотворчий орган вважає певні відносини такими, що не підлягають юридичній дії; що можна конкретизувати право в процесі його застосування тощо
Пропуск в праві	Відсутність норм щодо фактів і соціальних зв'язків, які знаходяться у сфері правового регулювання
Юридичний дефект	Поняття, що поєднує помилку в праві і правовий пропуск
Етатизм	Теорії і погляди, що надають вирішальну роль державі в регулюванні суспільних процесів

Основний зміст методики виявлення корупціогенних норм права

Методика визначає три основні випадки, коли норма права створює потенціал для корупції. Вона містить *інструменти*, які

допоможуть виявити норми такого типу в текстах нормативних актів; розбиває процес аналізу законодавства на *окремі стадії* і пропонує *покрокове* виявлення корупціогенних норм права; пропонує можливі *форми аналізу і складання підсумкового документа*, що готується за наслідками аналізу; визначає основні *кваліфікаційні вимоги* до особи, в обов'язки якої входить проведення експертизи нормативних актів на корупціогенність.

Пошук корупціогенності – *завдання евристичне*. Фахівець, що займається експертизою нормативних актів на корупціогенність, може виявити додаткові до встановлених у цій методиці корупціогенні чинники. Тому цю методику не можна розглядати як сталу. Слід бути готовим до витрат часу і праці, оскільки вони залежать від сфери регулювання, величини і складності нормативного акта.

Корупціогенні чинники норм права

1. *Завищені вимоги норми права*. Для виконання таких норм її адресат вимушений витратити дуже багато ресурсів, що викликає у нього бажання «відкупитися» від виконання. До даної категорії належать як матеріальні норми права, які вимагають від суб'єкта права дуже великих витрат (наприклад, непомірний розмір штрафу), так і процесуальні норми, які через складність процедури припускають численні втрати часу і сил.

2. *Дискреційні повноваження чиновника*. Такі норми права дають посадовцю можливість вибрати між різними варіантами поведінки на свій розсуд, не наказуючи, в яких випадках посадовець зобов'язаний вибрати той або інший варіант поведінки.

3. *Бланкетні норми*, які наділяють посадовця або відомство правом розробляти і приймати нормативні акти або посилають його для вирішення якого-небудь питання до інших діючих правових документів. Такі нормативні акти називають відсиланнями, або бланкетними нормами. В даному випадку виникає небезпека того, що корумповані державні службовці навмисно прийматимуть (і будуть лобіювати у своєму відомстві) такі підзаконні нормативні акти, які максимізували б їх можливості для корупції.

Корупціогенність може виникати як з недоліків механізму законодавчого процесу, юридичної техніки, так і з самої суті

суспільних відносин, які регулює та або інша норма права, або на створення яких вона націлена. Іншими словами, необхідно відрізнити корупціогенність як наслідок змісту норми права від корупції як наслідку юридичного дефекту («помилка в праві», пропуск права і т. д.).

Слід зазначити, що перший тип корупціогенності деякою мірою виходить за рамки власне права. У даному випадку корупціогенність є атрибутом концепції закону, тих або інших суспільних відносин, а не правовим явищем. Тож як аналітичний метод виявлення корупціогенності повинні застосовуватися швидше економічні і соціологічні методики, а не юридичний аналіз. З відмінностей двох основних типів корупціогенності можна зробити важливий висновок: якщо корупціогенність обумовлена змістом норми, концепцією закону або іншого нормативного акта, необхідно міняти саму концепцію; якщо ж вона є результатом юридичної помилки, помилки в юридичній техніці, зменшити корупціогенність набагато легше, оскільки буде потрібна лише «тонка надбудова» закону (законопроекту).

Відбір нормативних актів для аналізу

Експертиза актів на корупціогенність пов'язана з тимчасовими і матеріальними витратами. Через свою неоднорідність (за предметом, методом регулювання, ступенем зобов'язання тощо) помилково було б шукати витоки корупції в нормах права будь-якої галузі. Тому справжня методика містить критерії визначення того, в яких актах знайти корупціогенні норми права більш імовірно. Це дозволить сконцентрувати зусилля і не витратити даремно час і засоби.

За ступенем можливого корупціогенного потенціалу можна виокремити:

1. Норми права, що мають переважно *конституційно-правове забарвлення* і регулюють права та свободи людини і громадянина.

2. Норми права, що переважно належать *публічним галузям* (адміністративне, фінансове, митне і т.д.), які регулюють взаємини членів громадянського суспільства і представників державного апарату. Мета регулювання в даному випадку – узгодження інте-

ресу окремого суб'єкта і певного інтересу населення (наприклад, щодо безпеки).

3. Норми права, які регулюють взаємини всередині громадянського суспільства. Мета регулювання – погоджувати інтереси приватних суб'єктів. Принцип регулювання – диспозитивність.

Норми, що входять до першої групи, мають переважно антикорупційну спрямованість. Вони накладають обов'язки на громадян, а не на посадовців. Експертиза норм права третьої групи також не приведе до істотних результатів. Вони не регулюють діяльність державного службовця, без якого корупція, за рідкісним виключенням, неможлива. Відтак безглуздо аналізувати корупціогенність, наприклад, Цивільного кодексу або Конституції.

За ступенем потенційної корупціогенності норми другої категорії істотно відрізняються від решти, оскільки саме тут одним із суб'єктів публічно-правових відносин є посадовець, без якого корупція неможлива.

В економічній сфері найбільш вірогідними джерелами корупції є:

1. Антимонопольне законодавство (широкі повноваження антимонопольного відомства щодо ряду господарюючих суб'єктів).

2. Податкове законодавство (надмірний податковий тягар, що встановлюється законом, недосконалість процедури контролю за платником податків, процедури залучення його до відповідальності, суперечність норм податкового права і висока динаміка їх зміни).

3. Законодавство про банкрутство (інституційний конфлікт функцій регулюючого органу, недосконалість процедури банкрутства, широкі повноваження регулюючого органу).

4. Законодавство про рекламу (прагнення подолати завищені обмеження, що накладаються на господарюючого суб'єкта-рекламодавця).

5. Законодавство, яке регулює імпортно-експортні операції (прагнення подолати завищені вимоги нормативних актів).

6. Митне законодавство (недосконалість митних процедур, процедури залучення правопорушника до відповідальності, надмірні митні збори).

7. Законодавство про валютний контроль (прагнення подолати завищені вимоги нормативних актів).

Додаткові джерела інформації для відбору нормативних актів

1. *Рішення Конституційного Суду.* Корупціогенна норма права, накладаючи на індивіда дуже великі правові обмеження або надаючи державному службовцю можливість вибору, порушує конституційні права громадян, закріплені в Конституції України, оскільки антиконституційність і корупціогенність взаємопов'язані, рішення Конституційного Суду можуть бути важливим джерелом інформації про корупціогенні норми права.

2. *Повідомлення у ЗМІ.* Разом з моніторингом рішень Конституційного Суду необхідно проводити моніторинг публікацій у ЗМІ стосовно законопроектів, а також нормативних актів, які розглядаються у Верховній Раді України, оскільки іноді вони містять аналіз вказаних нормативних актів, опис їх недоліків, зокрема щодо їх корупціогенності.

3. *Моніторинг статей та інших публікацій у наукових виданнях.*

Завищені вимоги норми права як корупціогенний чинник

Порівняння декількох законопроектів

Для застосування даного способу необхідно, щоб конкретний закон або законопроект було з чим порівнювати. Іншими словами, принаймні два нормативні документи (незалежно від того, вступили вони в силу чи ні) повинні регулювати схожі суспільні відносини. Одним з джерел інформації є тексти законів, законопроектів (як вітчизняних, так і іноземних), які регулюють схожі суспільні відносини.

Можна порівнювати один з одним в будь-якій комбінації наступні види актів, що регулюють схожі суспільні відносини:

- законопроекти (проекти нормативних актів);
- законопроекти різних стадій законодавчого процесу (першого, другого, третього читань);
- діючі закони (інші нормативні акти);
- нормативний (і акт зарубіжної країни).

Основна проблема оцінки корупціогенності завищених вимог, обумовленої змістом норми права, концепцією закону, полягає в жорсткій залежності законодавчого процесу від ідеологічних орієнтацій депутатів.

Залежно від своїх намірів (які так або інакше розташовуються на осі «сильний державний контроль і регулювання – слабкий держконтроль, переважне використання економічних заходів примусу до реалізації норми права й опора на саморегулювання») вони вибирають корупціогенні шляхи регулювання.

Порівнюючи останні, що об'єктивувалися в конкретних законах або законопроектах, можна визначити, який спосіб регуляції породжує найменшу (або найбільшу) вірогідність укладення корупційної оборудки.

Завищені вимоги можуть бути обумовлені не тільки ідеологією закону, але і помилками в юридичній техніці. В даному випадку зайве правове обмеження накладається в результаті помилки нормотворчого органу.

Однією з форм прояву такої помилки є колізія норм права одного і того ж правового акта або норм права, що належать до різних правових актів.

Наприклад, нормативний акт може містити однакові склади правопорушень з різними санкціями за здійснення правопорушення. В даному випадку правопорушника можна притягати до відповідальності відразу на підставі двох обвинувачень, що істотно збільшує його втрати, пов'язані з підпорядкуванням нормі права.

Отже, підставами надмірних правових обмежень є:

1. «Етатистська» ідеологія закону, яка веде до накладення надмірних правових обмежень.
2. Помилки юридичної техніки, які передбачають зайвий контроль з боку державних органів.
3. Колізії норм права.

Оцінка ступеня корупціогенності надмірних вимог норми права

Критерієм ступеня корупціогенності є ступінь «вимогливості» норми права відносно юридичної (фізичної) особи. Чим

більшим є правове обмеження, яке накладає правова норма на юридичну (фізичну) особу, тим більше вона корупціогенна. Отже, аналізуючи ступінь корупціогенності, необхідно порівняти правові обмеження, які накладаються різними нормативними актами (проектами нормативних актів).

Оцінка ступеня корупціогенності правових обмежень

Інструмент аналізу № 1.

1. Визначити, чи входить у сферу дії закону (законопроекту) регламентація відносин між державним органом і фізичними (юридичними) особами.

2. Виписати всі повноваження державного органу, які стосуються юридичних (фізичних) осіб і можуть бути пов'язані з накладенням на них деяких обмежень, вимог (контрольними процедурами, вимогою подати інформацію тощо).

3. Виконати процедуру п. 2 щодо кількох законів (законопроектів) зі схожою сферою дії.

4. Порівняти ступінь правових обмежень в різних нормативних актах (проектах нормативних актів).

5. Виявити причину корупціогенності норми права (чи викликана вона юридичним дефектом (якщо так, то яким саме) або концепцією закону).

6. Заповнити оцінний лист № 1 (див. табл. 9.2) за кожною позицією, що пов'язано з накладенням на громадян і юридичних осіб обмежень і обтяжень.

Таблиця 9.2

Оцінний лист № 1. Надмірні обмеження

Джерело	Обмеження, заборони і обов'язки у сфері: (вказіть конкретне повноваження)	У чому можлива корупція?	Ступінь правового обмеження	Причина корупціогенності	Ступінь корупціогенності. Оцініть за шкалою; наприклад, «висока, середня, низька»
1					
2					
n					

Дискреційні повноваження чиновника як корупціогенний чинник

Дискреційні повноваження містять потенціал для корупції. Норма права має загальний характер. Це означає, що вона розрахована не на якийсь конкретний випадок або обставину, а на той чи інший вид випадків і обставин.

У теорії це називається «дискреційні повноваження» (або адміністративний розсуд).

Якщо чиновник наділений дуже широкими дискреційними повноваженнями (особливо у сфері розпорядження ресурсами), виникає велика вірогідність шантажу і примушення до корупційної операції.

Норми права, що наділяють чиновників необґрунтованими дискреційними повноваженнями, становлять основну масу корупціогенних норм права.

Якщо завищені вимоги закону прямо сприяють вступу до корупційних відносин, то дискреційні повноваження створюють живильне середовище для того, щоб виявилася корупційна дія завищених вимог. Іншими словами, відмінність між цими чинниками корупціогенності полягає в тому, що завищені вимоги закону самі викликають корупцію, а дискреційні повноваження є корупціогенним чинником лише тоді, коли вони передбачають можливість вибору між застосуванням завищених вимог закону і відмови від їх застосування.

Так, надаючи можливість вибору між санкціями різного ступеня тяжкості за відсутності чітких критеріїв того, коли потрібно накладати конкретну санкцію, норма права дозволяє правопорушнику заплатити правозастосувачу за менш тяжку для нього санкцію, а правозастосувачу шантажувати порушника можливістю накладення більш суворої кари.

У випадку, коли завищені вимоги поєднуються з можливістю розсуду, виявити корупцію набагато складніше, оскільки «купується» цілком законне рішення, тобто рішення, яке міг би прийняти і чесний чиновник.

У разі, коли завищені вимоги повинні накладатися безумовно і закон чітко закріплює це, хабар платиться за здійснення чиновником вже нелегальних дій.

Таким чином, різні чинники корупціогенності породжують різні типи корупції.

Як і у випадку із завищеними вимогами закону, дискреційні повноваження можуть бути обумовлені *суперечністю норм* у самому законі та норм різних актів. У цьому випадку колізія призводить до відсутності чітких критеріїв вибору того, якої з норм, що суперечать одна одній, дотримуватись. Отже, підставами корупціогенного потенціалу дискреційних повноважень є:

- *прогалина*, яка, залишаючи ситуацію взагалі не врегульованою, не обмежує можливостей чиновника «порушувати інтереси патрона»;

- *«етатистська» ідеологія закону*, яка веде до легалізації такої конфігурації органу влади, яка породжує суперечність між основними функціями і конфлікт інтересів;

- *законодавець*, який, маючи різні цілі (наприклад, задля справедливості), надає правозастосувачу надмірні дискреційні повноваження;

- *«помилка у праві»*, яка наділяє чиновника корупціогенними дискреційними повноваженнями;

- *суперечність норм*.

Для оцінки корупційного потенціалу дискреційних повноважень потрібно скористатися *інструментом аналізу № 2* (див. табл. 9.3).

1. Визначити, чи входить у сферу дії закону (законопроекту) регламентація відносин між державним органом і фізичними (юридичними) особами.

2. Виписати всі повноваження державного органу, які стосуються юридичних (фізичних) осіб.

3. Визначити, які повноваження диктують державному службовцю **єдиний** варіант, а які надають йому можливість вибору **різних** варіантів поведінки.

4. Для тих повноважень, які надають державному службовцю можливість вибору різних варіантів поведінки, визначити, чи є чіткі критерії вибору того або іншого варіанта.

5. Стосовно повноважень, які наділяють державного службовця можливістю вибору, заповнити наступний оцінний лист щодо кожного повноваження, пов'язаного з накладенням на громадян і юридичних осіб обмежень і обтяжень.

Оцінний лист № 2. Дискреційні повноваження

Джерело	Нормативно закріплена можливість вибору	Чи є чіткі критерії вибору?	Причина дискреційних повноважень	У чому можлива корупція? (форми можливого прояву корупції)	Ступінь корупційності

Етапи антикорупційної експертизи

Підготовча стадія

Крок № 1. Збір інформації

Провести моніторинг:

- законопроектів, що готуються відомствами або знаходяться на розгляді в Верховній Раді;
- рішень Конституційного Суду України;
- прийнятих нормативних актів;
- ЗМІ та наукових публікацій.

Крок № 2. Вибір нормативного акта

Керуватися пунктами «Відбір нормативних актів для аналізу» і «Додаткові джерела інформації для відбору нормативних актів».

Крок № 3. Аналіз соціальних (економічних) відносин, які регулюються вибраним нормативним актом

- Визначити, чи входить у сферу дії закону (законопроекту) регламентація відносин між державним органом і фізичними (юридичними) особами.
- На основі аналізу повідомлень у ЗМІ, публікацій у наукових виданнях розглянути: можливі форми корисливих інтересів чиновників (що саме вони роблять для того, щоб отримати додатковий дохід); корупційні стратегії поведінки чиновників.
- Скласти список тих конкретних дій, до яких державний службовець може вдаватися для отримання власної вигоди у сфері відносин, які регулюються нормативним актом.

Стадії проведення експертизи

1. Виписати всі повноваження державного органу, які стосуються юридичних (фізичних) осіб. Іншими словами, провести функціональний аналіз діяльності органу влади, виходячи з нормативного акта і обмежуючись ним.

2. Визначити, які повноваження диктують державному службовцю єдиний варіант, а які надають державному службовцю можливість вибору різних варіантів поведінки. Для тих повноважень, які надають державному службовцю можливість вибору різних варіантів поведінки, визначити, чи є чіткі критерії вибору того чи іншого варіанта.

3. Визначити всі повноваження державного органу, які стосуються юридичних (фізичних) осіб і можуть бути пов'язані з накладенням на них деяких обмежень, вимог (контрольними процедурами, вимогою представити інформацію тощо).

4. Виконати процедуру п. 3 стосовно декількох законів (законопроектів) зі схожою сферою дії.

5. Заповнити оцінний лист № 1 щодо кожного повноваження, яке пов'язане з накладенням на громадян і юридичних осіб обмежень і обтяжень.

6. Заповнити оцінний лист № 2 щодо кожного повноваження, яке надає державному службовцю можливість вибору і пов'язане з накладенням на громадян і юридичних осіб обмежень і обтяжень.

7. Виписати всі бланкетні норми.

8. Заповнити оцінний лист № 3.

9. Заповнити зведену таблицю корупціогенності нормативного акта (див. табл. 9.4).

Таблиця 9.4

Зведена таблиця корупціогенності нормативного акта

Джерело	Зміст норми	У чому саме можливі прояви корупції?	Випадки корупціогенності	Причина корупціогенності	Ступінь корупціогенності

Завершується експертиза корупціогенності нормативного акта викладом змісту норми та пропозиціями щодо змін у його редакції.

9.4. Соціологічні дослідження законодавства

Соціологічні дослідження законодавства розрізняються за ступенем складності, будучи або просто інформаційними, або заснованими на застосуванні складних дослідницьких технологій, таких, як моделювання, опитування, інтерв'ю.

Моделювання полягає у розробці соціологом умовної моделі законопроекту і гіпотетичному відтворенні ситуації, коли цей законопроект прийнятий як закон. Моделювання такої ситуації дає можливість передбачити можливі наслідки прийняття відповідного закону, як найближчі, так і віддалені, а також можливі зустрічні впливи, намагання протидіяти його ухваленню, накладення і взаємодію всіх цих чинників у комплексі. Перевага моделювання полягає у можливому використанні прикладних математичних методів, що підвищує рівень точності й достовірності прогнозів. Проте застосовуючи цю технологію до соціології законодавства, необхідно пам'ятати про складність і багатоплановість предмета дослідження, про властиву цій сфері дію чинника невизначеності.

Метод опитування у сфері соціології законодавства є традиційним і широко застосовується. В його основі лежить визнання того факту, що якщо законопроект задовольняє громадську думку, то це свідчить про його відповідність реальним потребам соціальної практики, тож він має більше шансів стати ефективним. Перевага опитування як методу дослідження соціології законодавства полягає в тому, що він дозволяє з'ясувати думку з приводу конкретного законопроекту різних соціальних, вікових, статевих і етнічних груп населення.

Дані, одержані в результаті опитування, можуть істотно вплинути на ухвалення тих або інших законопроектів, зрозуміло, за умови, що законодавець візьме їх до уваги. Результати ігнорування громадської думки часто бувають невтішними. Так, більше 40% респондентів негативно оцінили перспективи ухвалення акта про амністію, який, проте, у 1994 році був прийнятий. Своє негативне ставлення опитані мотивували тим, що вихід на свободу такого великого числа ув'язнених приведе до зростання злочинності. Ці побоювання справдилися: після амністії показники злочинності в українському суспільстві дійсно зросли.

На думку Є.В. Тадевосяна, «оволодіння хоч би частиною фахівців основами соціології права має велике наукове, практичне політичне і виховне значення. Це пов'язано насамперед із тим, що країна переживає складний і болісний період переходу від тоталітарного безправ'я до демократії і гуманізму, період формування громадянського суспільства і правової держави, де право являтиме не засіб, інструмент влади вузької групи лідерів, що дозволяє пригнічувати особистість і суспільство, маскувати і легітимізувати волю цих лідерів, а непорушну основу всього суспільного життя і державної політики, що втілює загальні права людини, ідеали демократії і гуманізму. В таких умовах вивчення соціології права повинно внести вагомий внесок в утвердження високої правозастосовної і політичної культури суспільства і держави» [10].

Контрольні питання

1. *Що таке соціологія законодавства? У чому полягають її завдання як соціологічної дисципліни?*
2. *Охарактеризуйте основні категорії соціології законодавства.*
3. *Назвіть етапи правотворчого процесу.*
4. *Проведіть аналіз чинників девіантної поведінки у сфері оподаткування, виходячи з норм чинного законодавства.*
5. *У чому полягає соціальний механізм законотворчості? Охарактеризуйте основні стадії законотворчого процесу.*
6. *Поясніть логіку законотворчого процесу за А. Подгурецьким.*
7. *Назвіть основні фактори (соціальні умови) законотворчого процесу.*
8. *Що таке мета закону? У чому полягає її суспільне значення?*
9. *Дайте визначення понять «соціологічна експертиза» та «соціологічне тлумачення закону».*
10. *У чому полягає методика проведення антикорупційної експертизи законодавства?*
11. *Які методи соціологічних досліджень застосовують у соціології законодавства?*

Інформаційні джерела

1. Гаврилов О.А. Стратегия правотворчества и социальное прогнозирование / О.А. Гаврилов. – М., 1993. – 127 с.
2. Карбонье Ж. Юридическая социология / Ж. Карбонье. – М.: Прогресс, 1986. – 350 с.
3. Керимов Д.А. Культура и техника законотворчества / Д.А. Керимов. – М., 1991. – 160 с.
4. Козловський А. Систематизація законодавства як гносеологічний процес / А. Козловський // Право України. – 2000. – № 2. – С. 49–52.
5. Кудрявцев В.Н. Современная социология права / В.Н. Кудрявцев, В.П. Казимирчук. – М., 1995. – 234 с.
6. Кульчар К. Основы социологии права / К. Кульчар. – М., 1981. – 256 с.
7. Лапаева В.В. Социология права: краткий учеб. курс / В.В. Лапаева. – М.: НОРМА, 2000. – 304 с.
8. Нерсесянц В.С. Философия права / В.С. Нерсесянц. – М., 2009. – 848 с.
9. Спенсер Г. Грехи законодателей / Г. Спенсер // Социологические исследования. – 1992. – № 2. – С. 19–26.
10. Тадевосян Э.В. Социология права как специфическая отрасль социологии / Э.В. Тадевосян // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – № 2. – С. 117.
11. Юридическая социология: учебник для вузов. – М., 2000. – 368 с.

Тема 10. СОЦІОЛОГІЯ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

10.1. Соціальна природа правосуддя

Соціологія судової діяльності – напрям соціології права, який аналізує реальні процеси правозастосування. Судова влада як одна з гілок державної влади реалізується через здійснення правосуддя та судово-конституційний контроль.

Правосуддя – це самостійний вид державної діяльності, яка полягає в тому, що особливий незалежний орган держави, суд, розглядає в запроваджених законом процесуальних формах і вирішує на основі закону, своєї правосвідомості та внутрішнього переконання справи, ухвалюючи від імені держави рішення (вироки, постанови, ухвали) про захист і поновлення права, що порушене, а за необхідності – про застосування санкцій до винного або відсутність правопорушення і незастосування санкцій, а також про наявність (відсутність) юридично значущих фактів (із цивільних справ); при цьому виконання зазначених рішень після набуття ними чинності забезпечується можливістю державного примусу.

Суд і судова система в їх конкретності завжди породжуються певною суспільною системою. Вони були створені для охорони та зміцнення правопорядку, тобто певної системи суспільних відносин, які врегульовані, закріплені, а іноді й породжені нормами права. Суспільний сенс діяльності суду як специфічного соціального інституту полягає у захисті й регулюванні правових відносин шляхом неухильного дотримання законності. Відповідно до цього правосуддя має таку вертикальну і горизонтальну структуру, такі повноваження на кожному рівні, що дозволяють реалізувати правове і соціальне призначення цієї системи.

Застосовуючи норми права, суд здійснює функцію соціального контролю, забезпечуючи необхідний ступінь однакової

поведінки громадян відповідно до правових приписів. Він захищає такі індивідуальні потреби, задоволення яких не завдає шкоди суспільству. Обумовлені цими потребами індивідуальні інтереси і суб'єктивні цілі заохочуються і захищаються судом.

Соціальний контроль, що здійснюється судом, розповсюджується на поведінку не тільки громадян, але й службовців, які вирішують правові питання щодо позбавлення громадян певних соціальних благ або надання останніх громадянам (незаконне звільнення з роботи, помилки у списках виборців, які заважають громадянам взяти участь у виборах, тощо).

Таким чином, функція соціального контролю, що здійснюється судом, поширюється також і на державні органи (крім органів державної влади) та в ряді випадків набуває характеру функції справедливого розподілу соціальних благ. Особливе місце відводиться дослідженню судового захисту прав людини і ролі судової влади у розв'язанні конфліктів, які виникають між людиною і державою.

Правосуддя як особливий вид діяльності щодо застосування права характеризується органічним поєднанням державного і суспільного начал. Потреба у здійсненні функції правосуддя зумовлена насамперед наявністю конфліктів у суспільстві та прагненням держави захистити від будь-яких посягань установлений правопорядок. Відтак правосуддя – це свідома, цілеспрямована діяльність людей (суддів), які правомочні вирішувати долі інших людей (обвинувачених, позивачів, відповідачів тощо), вступати при цьому в складні взаємини з численними учасниками судочинства, нерідко зацікавленими у результатах справи, отримувати від них необхідну інформацію та розв'язувати соціальні конфлікти, здійснюючи при цьому виховний вплив на громадян. Виховна роль правосуддя полягає в тому, що судова система значною мірою формує повагу до права й обумовлює можливість подолання таких форм деформації індивідуальної правосвідомості, як правовий інфантилізм, правовий нігілізм.

Саме судова система, що функціонує на принципах законності й справедливості, здатна внести в суспільство громадську злагоду, активне співробітництво суспільних груп населення, забезпечити гарантії прав і свобод особистості, моральних начал у громадському та індивідуальному житті. Ця роль суду не завжди

виконується, але без соціально ефективної судової системи нормальні правові відносини і відповідна їм правова свідомість ані існувати, ані розвиватися не можуть.

Однією із сучасних світових тенденцій такого підходу до розвитку судових систем є розширення поняття гуманізації правосуддя, яке стосується всіх аспектів судової діяльності. Передовсім нові акценти вносяться в розуміння самого правосуддя. Воно дедалі більше розглядається як засіб змінити існуючий соціальний і правовий стан, а сам злочин дедалі частіше трактується не тільки як виконання закону, а як насильство над людьми. Ці підходи є значущими з точки зору соціології правосуддя, оскільки виявляють тенденції його розвитку в умовах гуманізації суспільних відносин загалом.

Із розвитком правової соціальної держави судова система у своїй діяльності дедалі більше зважає на життєві потреби соціуму (соціальних груп, прошарків, інших спільнот) і окремих особистостей. Аналіз правосуддя, дотримання його головного принципу – рівності громадян перед законом – є одним із напрямів соціології судової діяльності й охоплює дослідження *відповідності* між складом злочину і мірою покарання; виявлення порушень принципу *індивідуальності покарання*, які відображаються як у надмірно суворих, так і в необгрунтовано м'яких рішеннях суду; *аналіз причин* цих порушень (або результат некомпетентності чи соціальних тисків на суди, інші причини).

На думку Н.П. Осипової, суть соціологічного підходу до застосування права виявляється насамперед у тому, що застосування права починає розглядатися і як соціальний процес, суб'єкти якого є водночас учасниками суспільних відносин. Окрім місця у посадовій структурі правозастосовних органів, вони займають ряд інших соціальних позицій. Оскільки соціальна поведінка людини є реалізацією однієї з її суспільних функцій, на прийняття нею рішення у конкретній справі впливає не тільки безпосередньо правова норма, але й сукупність соціальних зв'язків людини, що відображають особисту правосвідомість, правосвідомість класу або соціальної групи, до якої вона належить, вплив громадської думки про право тощо [6, с. 155–157].

Соціологічний підхід поглиблює розуміння сутності правозастосовної діяльності й дає можливість побачити, який соціальний

зміст ховається за логічною операцією підведення окремих випадків під дію загальної норми. Комплекс людських стосунків, що виникають в процесі здійснення правосуддя, у психологічному аспекті можна розуміти як дуже складну систему взаємодії психічних процесів, властивостей і настроїв окремих осіб і соціальних груп. Значення органів судової влади виходить далеко за межі здійснення ними правосуддя. Організаційно оформлені соціальні групи взаємодіють в умовах громадянського суспільства дедалі частіше і формують свої стосунки на основі угод, договорів. Це дає можливість оформити суспільні конфлікти як судові справи з цілком мирними процедурами їх розв'язання. Таким чином, суд є й органом запобігання соціальним катаклізмам.

Суб'єктом, що здійснює судову владу, є не будь-який державний орган, а лише суд із притаманними тільки йому можливостями впливу на поведінку людей та соціальні процеси. Суди, правосуддя та його гарантії можуть розглядатися як різновид соціальних систем, а судовий процес – як соціальна взаємодія.

10.2. Судовий процес у контексті соціальної взаємодії

Основоположним сучасним критерієм соціально значущої судової діяльності є втілення в життя прав людини. Відповідно, реалізація суспільного призначення судів переважно залежить від того, як суди всіх рівнів здійснюють захист прав і свобод громадян, як вимагають забезпечення цих прав і свобод органами державної влади та місцевого самоврядування, посадовими і службовими особами у взаємовідносинах громадян.

Абсолютний пріоритет прав людини у здійсненні правосуддя означає, що судовий процес, з одного боку, є регульованою правом формою соціальної взаємодії безпосередніх учасників судового процесу, а з другого – судової системи і суспільства.

Розглянемо деякі **аспекти** судового процесу як соціальної взаємодії:

1. *В основі судового процесу лежить соціальний за змістом конфлікт, що набув юридичної форми.* Набуваючи юридичного

статусу, соціальний конфлікт все ж зберігає свою соціальну природу, а тому юридичні факти, які підлягають судовому розгляду, мають подвійну природу як оцінюване правом явище і як певна сторона соціального конфлікту. Лише розкривши соціальну природу конфлікту і надавши йому юридичної оцінки, суд може прийняти по-справжньому правове і соціально значуще рішення.

2. *Суб'єкти судових правовідносин мають двояку природу.* В них органічно поєднуються процесуальні й соціальні характеристики, що відбивають, з одного боку, їх роль у судовому процесі, а з другого – їх місце в суспільній системі. Взаємодія цих характеристик може стати основою суспільних за своєю природою суперечностей, починаючи від статусних і закінчуючи психологічними. Отже, враховуючи й подолання цих суперечностей з метою досягнення правового і соціально ефективного рішення, це є одним із найбільш складних, але неминучих суспільних вимог до суду.

3. *Наявність соціально-психологічної взаємодії суб'єктів судового процесу.* При винесенні колегіального судового рішення, наприклад судом присяжних, соціально-психологічні закономірності «працюють» у чистому вигляді. Крім того, за будь-якої форми винесення судового рішення суддя діє на підставі власної переконаності. Але і на групове спілкування в процесі колегіального рішення, і на індивідуальну переконаність судді завжди впливають певні соціальні фактори. І щоб судочинство було правовим і справедливим, не можна ці фактори ігнорувати і відкидати такі питання: хто засідає в суді присяжних (або хто є народними засідателями), якими соціальними й особистісними якостями володіє суддя, як склад суду може відобразитися на характері розгляду певної конкретної справи. В американській соціології права, наприклад, ці питання вважаються ключовими для справедливого судочинства.

4. *Наявність процесуальних конфліктів, які є соціальними за своєю природою.* (Наприклад: Яким чином і чому саме так слідчий наполегливо добивається свідчень? Чим пояснюється неявка до суду? З якої причини даються неправдиві свідчення? Ці питання мають глибокий соціальний контекст, і суддя, аби успішно керувати соціальною взаємодією учасників судового процесу, має розуміти соціальний підтекст цих і подібних питань у процесі розгляду конкретних судових справ. Ігнорування цього може негативно

вплинути на правовий характер перебігу судового процесу і самого судового рішення).

5. *Однією з фундаментальних засад соціальної взаємодії у судовому процесі є презумпція знання права.* В реальному житті рівень цих знань може бути різним. Це один із проявів фактичної соціальної нерівності учасників судового процесу. Щоб подолати її, існують призначені судом захисники, офіційні експерти тощо. Таке подолання є однією з передумов оптимальності не тільки процесуальної, але й соціальної взаємодії учасників судового процесу, без чого взагалі справжнє правосуддя неможливе.

6. *Взаємодія є формою спілкування у судовому процесі.* Суд ніколи не є ізольованим від суспільства та його локальних проблем. На рішення суддів неминуче тією чи іншою мірою впливають традиції, громадська думка, конкретна соціальна ситуація, стан системи державної влади тощо. Нереально абсолютно відкидати і не враховувати цей вплив. Але при цьому існує однозначна вимога: ніщо зовнішнє не повинно впливати на правовий і справедливий характер суду і його рішень.

7. *Важливою формою соціальної взаємодії в процесі судочинства є взаємний вплив суддів, що найбільш повно виявляє себе у судовому прецеденті.* Судовий прецедент у тій або іншій формі існує завжди, а в деяких правових системах, як відомо, посідає основоположне місце (наприклад, в англосаксонській системі) [6, с. 155–157]. Якщо підходити до механізму судового процесу як до соціальної взаємодії, то суспільна значущість судового рішення залежить не лише від його юридичного рівня, а й від того, чи внутрішньо сприймають це рішення учасники судового процесу і громадська думка взагалі.

10.3. Судові помилки та їх соціальні наслідки

Одним із найважливіших негативних аспектів судової діяльності є судові помилки. Їх джерелом є передовсім об'єктивні причини, зокрема *обвинувальний ухил правосуддя*, що зберігся з часів радянського законодавства. Принцип презумпції невинуватості до сьогодні не в пошані.

До суб'єктивних чинників відносять особистісні та ділові якості посадових осіб суду, зокрема недостатню юридичну кваліфікацію. Часто помилки полягають у кваліфікації злочинів, у результаті чого не досліджуються всі фактичні обставини справи, неправильно обирається і тлумачиться норма матеріального або процесуального права, рішення не відповідають фактичній або правовій основі справи та інше.

Опосередковано пов'язані з помилками й обставини, що сприяють їх виникненню. Вони ніби створюють загальний фон, обстановку, в якій можна припуститися помилки під час кваліфікації злочинів.

До таких факторів слід віднести: рівень професійної підготовки суб'єктів правозастосування, специфічні умови роботи працівників правозастосовних органів тощо. Їх можна назвати зовнішніми причинами помилок у кваліфікації злочинів.

Причини й умови помилок тісно взаємопов'язані й можуть переходити одна в одну.

Так, відсутність стабільної юридичної практики може виявитися причиною помилок особи, що кваліфікує злочин: неправильна оцінка доказів; неправильне оформлення постанови, ухвали, вироку, в яких кваліфікують злочин, тощо.

Проведені соціологами дослідження виявили такі *причини та умови помилок* у діяльності посадових осіб під час кваліфікації злочинів, що найчастіше трапляються в практиці: неясність, суперечливість законодавства; відсутність стабільної юридичної практики; недостатність юридичних знань в особи, що кваліфікує злочини; протидія зацікавлених осіб; несприятливі умови діяльності; недоліки в доборі й розстановці кадрів; однобічність і неповнота доказів; складність процесуальних вимог до вчинення окремих юридичних дій; значна посадова обтяженість; відсутність спеціалізації в роботі; несумлінне ставлення посадових осіб суду, насамперед суддів, до виконання службових обов'язків у процесі розгляду конкретної справи; здійснення ними неправомірних дій [6, с. 162].

Усім відомо, що судова помилка – це трагедія, особливо якщо справа стосується життя підсудного.

На жаль, у практиці судочинства завжди є певний відсоток судових помилок.

10.4. Вивчення ефективності правосуддя соціологічними методами

Ефективність правосуддя знаходиться в центрі уваги судової соціології та розглядається як система заходів.

1. Розробка *загальної концепції ефективності правосуддя*: мета правосуддя та соціальні потреби, які задовольняються завдяки їх досягненню; зміст поняття ефективності правосуддя; співвідношення оптимальності й ефективності правосуддя; правосуддя як система умов (гарантій) ефективності правосуддя, їх зв'язок і взаємодія, інформаційна забезпеченість судової системи; методи дослідження ефективності правосуддя тощо.

2. *Розробка системи критеріїв і показників ефективності правосуддя* в цілому і за окремими судовими стадіями процесу; визначення «вагомих» (ціннісних) співвідношень між різними критеріями і показниками ефективності; виокремлення критеріїв організації та якості судової праці; співвідношення критеріїв ефективності правосуддя та ефективності інших видів судової діяльності (наприклад, правова пропаганда); ефективності правосуддя та процесуальної діяльності інших (крім суду) учасників судочинства; розробка критеріїв для порівняльної оцінки якості роботи судів у різних регіонах і різні періоди.

3. Вивчення на теоретичному рівні *складної системи чинників (гарантій)*, які впливають на ефективність правосуддя; ранжування цих чинників за ступенем значущості, виявлення ієрархічних і координаційних зв'язків між ними; розгляд усіх чинників як складної системи «управління» правосуддям, де кожна структурна ланка і кожний її елемент виконує певну функцію; вивчення цих функцій на підставі знання «сили впливу» чинників тепер і в майбутньому; створення структурно-функціональної, яка «працює на управління», моделі чинників і умов (гарантій) ефективності правосуддя.

4. *Обчислення ступеня ефективності правосуддя* за допомогою логіко-математичного апарату на основі інформації, що регулярно надходить, про стан судової діяльності (статистика, дані соціологічних та інших досліджень); удосконалення методів обробки й аналізу інформації з використанням сучасної обчислювальної техніки.

5. *Виявлення дисфункцій, «слабких місць» у системі гарантії правосуддя, розробка науково обгрунтованих заходів підвищення ефективності правосуддя.*

Визначають *три рівні вивчення ефективності правосуддя* [6, с. 163–164]. На першому рівні аналізуються чинники, пов'язані з застосуванням судом інститутів окремих норм права, вивчаються характеристики ефективності процесуальної діяльності (правовий аспект). На цьому рівні досліджуються: повнота встановлення предмета доказування, взаємовідносини суду з учасниками процесу, вплив останніх на внутрішнє переконання суду, помилки у проведенні окремих процесуальних дій та їх вплив на вирішення справи, а також інші питання застосування судом норм права.

Другий рівень вивчення ефективності правосуддя – вивчення особи суддів із соціальної, психологічної, етичної точки зору, а також аналіз об'єктивних умов службової діяльності й життя судді. Ця друга ланка в системі гарантій правосуддя теоретично виявилася практично не дослідженою, хоча саме вона значною мірою визначає ефективність застосування права.

Третій рівень вивчення ефективності правосуддя – виявлення залежностей між якістю судової діяльності та соціально-економічними, політичними, ідеологічними, науковими гарантіями, спільними для всіх видів державної діяльності. Цей глибинний рівень переважно визначає характер соціальних чинників, які аналізуються на першому та другому рівнях.

Ефективність правосуддя залежить від умов, у яких здійснюється судова діяльність. Вивчення та свідомо зміна цих умов сприяють підвищенню якості судочинства. Результати досліджень ефективності правосуддя дозволили виокремити чинники, які впливають на якість правозастосовної діяльності. Це:

а) *ступінь оптимальності правової норми* (практично тут ідеться про якість норми);

б) *стан управління* (організаційна структура установ, що застосовують право, порядок їх діяльності, чіткість розподілу функцій, компетенції, злагодженість та узгодженість усіх ланок системи, установ, що застосовують право);

в) *мікроклімат*, у якому відбувається застосування права (діловитість, творча критика і самокритика, відсутність проявів бюрократизму, байдужості до людини);

г) *суб'єктивні якості* того, хто застосовує право (його соціальна зрілість, знання права, рівень правосвідомості, професійна етика, авторитет, досвід, високі моральні якості, загальний культурний рівень).

Ефективність українського правосуддя вивчають соціологічними методами у таких напрямках:

- соціальна обумовленість правосуддя як особливого виду державної і громадської діяльності;
- соціальні потреби, які задовольняються здійсненням правосуддя, соціальні цілі й соціальні функції правосуддя. Визначення місця і значення правосуддя у більш широкій державній і соціальній системі;
- розробка шляхів побудови моделей судової влади, необхідної для реального забезпечення справедливості й ефективного захисту законних прав та інтересів особистості;
- використання кількісних методів визначення рівня ефективності правосуддя;
- вивчення системи і структури умов ефективності правосуддя, у т. ч. норми права, визначення їх функцій;
- оптимізація правосуддя: практична перевірка ефективності заходів, що мають забезпечити підвищення рівня організації, функціонування судової системи.

Наприклад, у 2006 році Радою Європи під егідою Делегації Європейської комісії в Україні було профінансовано та підтримано дослідження «Корупція та надання послуг у судовій системі в Україні». Це дослідження проводилося Київським міжнародним інститутом соціології у співпраці з Міністерством юстиції України. Метою дослідження було вивчення думок пересічних громадян України та юристів, що мають досвід роботи у системі судочинства, щодо корупції та надання послуг в системі правосуддя, акцентуючи увагу на системі судочинства. Методологічно й організаційно це дослідження складалося з трьох опитувань: опитування населення (1028 респондентів), опитування у судах (2047 респондентів) та опитування юристів (966 респондентів).

Результати дослідження засвідчили проблеми судової влади, які потребують вирішення. *Найбільшими* проблемами, які були оцінені «радше, велика» та «дуже велика» й переважали над низькими оцінками проблемності, були визнані:

- недостатня забезпеченість приміщеннями для судових засідань (див. рис. 10.4; A16) – 68,8% опитаних;
- неефективність системи виконання судових рішень (A12) – 66,9%;
- низький рівень матеріальної забезпеченості адвокатів, прокурорів і суддів (A15) – 60,9%;
- недосконале процесуальне законодавство (A8) – 50,2%;
- відсутність ефективної системи правової допомоги громадянам (A9) – 44,6%;
- відсутність чіткого механізму відповідальності суддів за некваліфіковане здійснення судових функцій (A11) – 44,2%;
- непрозорість процедури добору та призначення суддів (A7) – 40,3%.

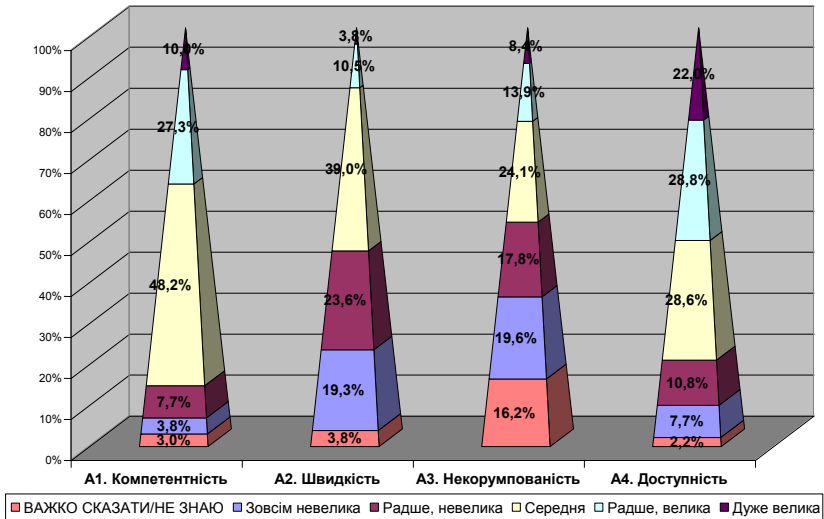

Рис. 10.1. Оцінка різних аспектів судочинства в Україні (за результатами опитування)

В оцінці зазначених проблем спостерігаються значні відмінності між різними професійними групами юристів: майже дві третини суддів, але практично вдвічі менший відсоток прокурорів, скаржаться на «дуже велику» проблемність у забезпеченості

приміщеннями для судових засідань; більше половини адвокатів нарікають на «дуже велику» неефективність системи виконання судових рішень; більше за інших вбачають проблему у низькому рівні матеріальної забезпеченості адвокатів, прокурорів і суддів саме прокурори; адвокати практично у півтора рази частіше за суддів фіксують «дуже великі» проблеми через недосконалість процесуального законодавства; натомість судді частіше зауважують достатньо великі труднощі, спричинені відсутністю ефективної системи правової допомоги громадянам; більш як третина і адвокатів, і прокурорів відзначають «дуже велику проблему», а також кожен п'ятий з них зазначає «радше, велику» проблему у відсутності чіткого механізму відповідальності суддів за некваліфіковане здійснення судових функцій; і адвокати, і прокурори вдвічі частіше за суддів скаржаться на непрозорість процедури добору та призначення суддів.

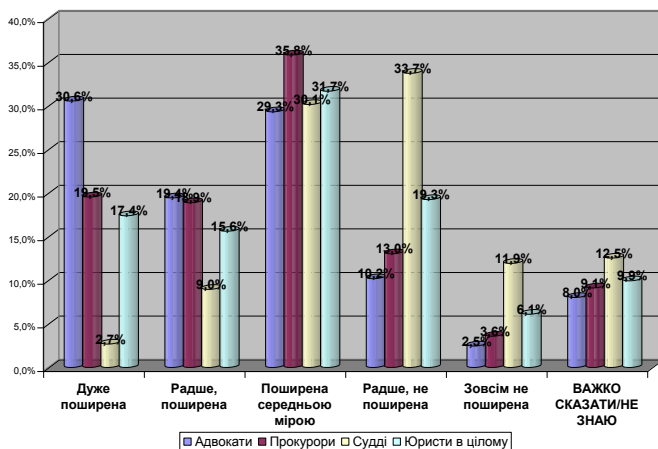

Рис. 10.2. Поширеність корупції в судовій системі України (за результатами опитування)

Серед опитаних юристів 64,7% вважають, що корупція *тією чи іншою мірою* таки поширена у судовій системі, водночас що корупція у судовій системі «зовсім не поширена» стверджували лише 6,1% респондентів.

У відповіді на це запитання думки представників трьох досліджених професійних груп відчутно відрізняються: значно більша, у порівнянні з суддями (11,7%), частина прокурорів (38,4%) і ще більша частина адвокатів (50%) вважає, що корупція або «радше, поширена», або «дуже поширена»; натомість серед суддів (45,6%) більш поширене переконання, що корупція у судовій системі або «радше, не поширена», або «зовсім не поширена».

Найпоширенішою формою корупційних дій вважається «підкуп прокурорів і суддів громадянами України». Цей варіант обрали 21,5% опитаних, однак найбільше такої думки притримуються адвокати.

Ще однією вельми значущою формою корупції назвали «вплив на прокурорів і суддів представників політичних кіл» – 15,5% опитаних; значно частіше за адвокатів на цьому наголошували судді та прокурори.

Розглядаючи можливі заходи боротьби з корупцією в судовій системі України, лише скасування недоторканності суддів було визнано більшою мірою недоцільним. Усі інші заходи були здебільшого оцінені як «радше, доцільні» чи як «дуже доцільні»:

- введення обов'язкового декларування доходів суддів – 46% юристів;
- запровадження виборності посади судді – 50%;
- створення окремої Дисциплінарної комісії суддів – 53,5%;
- забезпечення прозорості судового процесу – 62,1%;
- підвищення відповідальності посадових осіб за хабарництво – 65,7%;
- посилення контролю за виконанням вже ухвалених законів – 77,2%;
- пошук і боротьба з корупцією у вищих ешелонах влади – 82,9%.

Контрольні питання

1. *Визначте основні напрями соціології судової діяльності.*
2. *Що таке правосуддя?*

3. *У чому полягає соціальна природа правосуддя?*
4. *Визначте рівні вивчення ефективності правосуддя.*
5. *Проаналізуйте порядок здійснення судом соціального контролю.*
6. *Як правосуддям забезпечується головний принцип – рівності громадян перед законом?*
7. *У чому полягає суть соціологічного підходу до застосування права за Н.П. Осиповою?*
8. *Назвіть основні аспекти судового процесу в контексті соціальної взаємодії.*
9. *Які причини й умови судових помилок?*

Інформаційні джерела

1. Бринцев В. Шляхи підвищення ефективності професійної підготовки суддів і апарату судів / В. Бринцев // Право України. – 2001. – № 1. – С. 55–60.
2. Кононенко О. Створення модельного суду – вимога часу / О. Кононенко // Право України. – 2005. – № 4. – С. 29–31.
3. Марітчак Т. Причини помилок у кваліфікації злочинів: результати соціологічного дослідження / Т. Марітчак // Право України. – 2001. – № 7. – С. 48–51.
4. Соціологія права. – Ростов-н/Д: Феникс, 2001. – 480 с.
5. Соціологія права: навч. посібник / [О.М. Джужа, І.Г. Кириченко, В.С. Ковальський, С.М. Корецький та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужа. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
6. Соціологія права: навч. посібник / [В.Д. Воднік, Ю.І. Золотарьова, Г.П. Клімова, Н.П. Осипова, О.В.Сердюк]; за ред. Н.П. Осипової. – Х.: Право, 2007. – 232 с.
7. Соціологія права: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [М.І. Панов, Н.П. Осипова, Л.М. Герасіна та ін.]; за ред. Н.П. Осипової. – К.: Ін Юре, 2003. – 276 с.

Тема 11. ПЕНІТЕНЦІАРНА СОЦІОЛОГІЯ

11.1. Покарання і соціальна практика

Найважливішою проблемою пенітенціарної соціології є дослідження практики кримінального покарання, яка аналізує:

- підстави покарання;
- мету покарання;
- засоби покарання;
- результати каральної діяльності держави;
- відповідність між складом злочину і мірою покарання.

На основі порівняльного аналізу, соціологічних підходів до теорії та практики покарання сформувалася спеціальна наука про покарання – **пенелогія**.

Італійський соціолог і правник Чезаре Беккарія у праці «Про злочини і покарання» наголосив на необхідності відповідності між злочинами і покараннями, заклав основу нового погляду на покарання, метою якого є не катування і мука людини, а перешкоджання винному знов завдати шкоди суспільству й утримати інших від того ж. Значний внесок в науку про кримінальне покарання вніс Е. Дюркгейм. У роботі «Про розподіл суспільної праці» він сформулював закони еволюції покарання:

1) жорстокість і суворість покарання вище тоді і там, де суспільство менш розвинене і де влада має абсолютний, авторитарний характер (четвертування, колесування, спалювання були буденними в епоху середньовіччя, коли панувало свавілля влади);

2) з розвитком цивілізації відбувається гуманізація покарання: кара, відплата стають не такими суворими і болісними.

Правопорядок підтримується завдяки постійним зусиллям суспільства і держави щодо запобігання спробам порушити його. Соціальний контроль за злочинністю здійснюється за трьома основними напрямками: профілактичний (етично-правове виховання

і профілактичні заходи), репресивно-каральний (практика виконання кримінальних покарань) і реабілітаційний (практика заходів з ресоціалізації осіб, які відбули покарання).

Покарання є реактивною формою соціальної поведінки індивіда, групи, суспільства, держави у відповідь на порушення норм релігійного, етичного і правового характеру і виражається у вигляді відповідних регулятивно-репресивних санкцій. В умовах, коли релігійних і етичних санкцій виявляється недостатньо, суспільство і держава звертаються до кримінально-правових засобів, щоб з їх допомогою відновити справедливість.

Історично покарання за кримінальні злочини здійснювалося в декількох формах:

- *помста*, коли злочинець ніс покарання від імені жертви або його родичів;
- *засудження*, яке передбачало активну роль держави, і в першу чергу спеціального апарату правосуддя, у покаранні злочинця;
- *відплата*, що полягала в метафізичній карі з боку вищих сил.

У сучасному природно-правовому трактуванні покарання слугує не тільки торжеству права і справедливості загалом, але і самому злочинцеві як правовому суб'єкту, зацікавленому в існуванні справедливості не менше, ніж його судді. Процедура судочинства і виголошення вироку, а також практика цивілізованого виконання покарання свідчать, що суспільство і держава продовжують сприймати злочинця як розумну соціальну істоту, яка залишається для них цінністю.

У позитивно-правових концепціях покарання переважають мотиви необхідного соціального захисту і практичної доцільності, якими керується держава, що прагне вберегти себе від свавілля окремих громадян і тому готова припинити будь-які спроби злочинця порушувати закон.

Для держави прийнятною є така функція кримінальних покарань, як залякування, а для громадянського суспільства – виправна функція покарання. Не випадково ініціатива щодо відміни страти як вищої міри покарання найчастіше виходить від громадянських суспільств, аніж від представників органів державної влади.

Історично соціальні практики покарання реалізувались через три основні підходи:

1) *природно-правовий*, що розглядає покарання як відновлення порушеної справедливості й засіб виправлення злочинця;

2) *позитивно-правовий*, який трактує покарання як засіб помсти і страху. Держава перетворює приватне право кровної помсти в публічне, переймаючи його і трансформуючи у функцію помсти. У кожному посяганні на чию-небудь безпеку ідеться про замах на владу й авторитет держави;

3) *неправовий*. Цей підхід відрізняється тим, що в ньому порушена природна, законодавча, справедлива міра віддяки за скоєне. Його особливостями є: а) абсолютизація функції страху; б) невідповідність покарань злочинам у бік їх посилення; в) порушення принципу справедливості призначення і виконання покарань.

Усі три підходи до покарання практикувалися і практикуються в сучасних державах у тому чи іншому співвідношенні.

Залежно від того, хто карає і що це покарання має на меті, визначаються його функції.

Віокремлюють чотири функції покарання: відплати, попередження, відновлення соціальної справедливості й виправлення.

1. Функція відплати.

У вітчизняному кримінальному законодавстві мета відплати не передбачається. Проте деякі провідні юристи країни вважають, що відплата є основним призначенням покарання. Відомий юрист І.І. Карпец стверджує, що страта найпереконливіше демонструє мету покарання – кару. На думку його опонентів, основною функцією виняткової міри покарання є утримувальне попередження потенційних злочинців.

2. Функція попередження.

Прихильники цієї теорії вважають, що головна мета покарання – попередження. Відрізняють два його види:

1) спеціальне або приватне попередження, коли злочинець фізично ізолюється, щоб його знешкодувати, не дати йому можливості повторити небезпечно для суспільства діяння. Крім фізичного утримання злочинця, спеціальне попередження має функцію психологічної протидії рецидиву. Це своєрідне утримання страхом від повторення небезпечних дій;

2) загальне покарання як своєрідна профілактика кримінології, спрямована на закладання в свідомість нестійких членів суспільства, здатних до правопорушень, думки про кримінальну

відповідальність за можливе порушення закону. Соціальне значення загального попередження, закладеного в системі покарання, має велике значення: воно несе в собі функцію соціального контролю і сприяє збереженню стабільності й порядку в суспільстві.

3. Функція відновлення соціальної справедливості.

У теорії покарання закріплена і така найважливіша його мета, як відновлення соціальної справедливості, порушеної тим або іншим кримінальним злочином, особливо проти особи. Адже будь-який кримінальний злочин – це внесення розладу, порушення соціального порядку, нехтування нормами суспільного життя, системою соціальних цінностей, прав особи. Коли соціальний порядок виходить з-під контролю держави, то соціальна структура суспільства деформується, руйнується.

4. Функція виправлення.

Найбільш оптимальна мета покарання – це виправлення засудженого. Дані соціологічних і психологічних досліджень показують, що в індивідів, позбавлених волі, деформується внутрішня психологічна структура особистості. Ці результати підтверджують наукові дослідження. Є певний «поріг» можливості існування людини в протиприродних умовах позбавлення волі, який зазвичай визначається 5–8 роками. Опісля настає руйнування адекватних установок особистості, її природних орієнтацій.

Вимірювання ефективності функції покарання в сучасній науці проводяться засобами соціології. Так, життя помилованих убивць після відбування покарання вкладається у таку статистику: 52% з них скоюють новий злочин протягом року після помилування, причому 11% – нове вбивство.

Водночас певна кількість звільнених повністю адаптуються до нормального життя.

Активізація соціологічних і психологічних досліджень проблем пенології в другій половині ХХ ст. дала право зробити ряд невтішних висновків.

1. Найбільш поширена форма покарання за кримінальні злочини – тюремне ув'язнення – не виконує свого призначення щодо виправлення злочинців, а навпаки деморалізує і розбещує тих, хто відбуває покарання.

2. Стратегія посилення каральних дій не завершується виправленням засуджених.

3. Заходи з розвитку професійної пенітенціарної освіти, практика психолого-виховних і медичних заходів щодо засуджених не дають істотного зниження рецидивної злочинності.

4. Трудова діяльність ув'язнених в її сучасних формах не дає належного виховного та виправного ефекту.

Висновки фахівців про подальше посилення каральних заходів щодо тих, хто відбуває покарання, недоцільні, а застосування некаральних дій малоєфективне, що породжує відчуття безвиході стосовно проблеми покарання.

Водночас великі зміни, що відбулися і продовжують відбуватися в суспільстві, підказують, що людство знаходиться на порозі відкриття принципово нових шляхів до вирішення проблеми покарання, пов'язаних із новими відкриттями у сфері вивчення людської природи.

11.2. Соціальна роль інституту суду в здійсненні каральної функції

В основі функціонування соціального інституту суду лежить покарання винного. Задовго до створення судового контролю каральна справедливість існувала в інших формах.

Помста – протиправна (самоправна) акція покарання винного за нанесену образу, заподіяну шкоду від імені жертви або її близьких; це одна з найбільш архаїчних форм втілення принципу відплати справедливості.

Цей засіб соціального контролю виник задовго до появи держави і права й був типовим засобом регуляції міжособистісних відносин, характерним для всіх народів, що знаходилися на ранніх, додержавних стадіях історичного розвитку.

Пізніше функцію помсти винним за їх злочини взяли на себе держави. При цьому помста трансформувалася у відплату, що не допускає свавілля і строго унормована існуючим законодавством. Володіючи монополією на покарання злочинців, держава категорично забороняє громадянам самим чинити суд і розправу над ними, не приймаючи навіть піднесено-благородних аргументів і мотивів, які реабілітують приватне право на помсту.

У буденній правосвідомості, яка зберігає зв'язок із традиційними стереотипами стародавнього права, найчастіше відсутнє категоричне заперечення поняття помсти. Тому населення схильне оцінювати соціальні конфлікти і їх наслідки з позицій архаїчного принципу еквівалентної відплати і терпляче ставиться до ініціатив його самостійного втілення в життя, особливо якщо існує вірогідність дуже м'яких судових вироків. Найбільш радикальною формою помсти продовжує залишатися кровна помста. Як реліктовий нормативний засіб звичайного права, вона характерна для малих народів, що до ХХ ст. не мали своєї державності.

Головна функція суду як спеціального державного органу полягає у здійсненні правосуддя. Особлива роль суду зумовлена тим, що він є найбільш авторитетним арбітром у суперечках і конфліктах, що розігруються у сфері правовідносин. П. Рікер визначає суд як регламентовану форму конфлікту, перенесену у вербальну площину і таку, що виключає можливість застосування насильства сторонами одна проти одної. Головним засобом боротьби за свої права стає юридичне аргументування. При цьому суд вирішує дві основні задачі. Перша полягає в тому, щоб покласти край станові невірноваженої невизначеності. Оскільки суперечка сторін, що конфліктують, може продовжуватися довіку або до її трагічного загострення і навіть кровопролиття, то право суду винести зважену ухвалу і тим самим поставити крапку в соціальному розбраті має значну суспільну цінність.

Друге завдання суду має ще гуманніший характер і полягає в тому, щоб сприяти примиренню сторін, що ворогують. Суд як інститут влади повинен сприяти суспільному світу, підтримці цивілізованого правопорядку. Що стосується осіб, які здійснили правопорушення і злочини, суд є соціальним, державним знаряддям, що реалізовує етико-правовий принцип відплатної справедливості.

Особливостями судової влади і механізму її здійснення в цивілізованій державі є гласність, змагальність обвинувача і захисника, незалежність від інших владних структур, колегіальність в її різних формах, у т. ч. суд присяжних засідателів.

Одне з найважливіших завдань суду полягає в тому, щоб довести винність підсудного.

Провина – морально-правова категорія, що оцінює об'єктивний і суб'єктивний стан особи, яка переступила етично-правові

заборони і змушена нести відповідальність за скоєне. Провина є середньою ланкою між злочином і покаранням. Людина, чия провина не доведена і не є об'єктивною реальністю, не повинна бути покарана. Необхідно розрізняти етичні, моральні та юридичні аспекти провини.

Так, *етична провина* передбачає відчуття розкаяння і докори сумління, здатні підштовхнути індивіда до найнесподіваніших учинків, аж до суїцидальних спроб. *Моральна провина* це стан страху перед зовнішнім засудженням з боку інших людей, відчуття сорому перед ними. Її природа переважно екстравертна і примушує надавати зовнішнім оцінкам більше значення, ніж внутрішнім самооцінкам.

Юридична провина є станом того, хто порушив конкретну норму позитивного права і є правопорушником. У кримінальному праві діяння, що порушує юридичні норми, може бути поставлено в провину, оскільки є продуктом свідомих, вольових зусиль суб'єкта, яке вважається осудним. Поняття провини не стосується неживих предметів, тварин і сил природи, що з'явилися причинами небезпечних руйнувань або загибелі людей.

Як суб'єктивний стан, провина далеко не завжди була підставою відповідальності й умовою покарання. Так, її не брали до уваги у випадку кровної помсти за завданий збиток незалежно від того, мав винний свідомий намір завдати шкоди чи ні. Аналогічним чином неправова, тоталітарна держава, караючи тих, кого вважала винним, не цікавилась, усвідомлювали вони себе такими чи ні.

11.3. В'язниця в системі соціального контролю

Згідно з концепцією французького соціолога М. Фуко, про-світителів XVIII ст., держави, що обстоювали раціоналізацію правоохоронної діяльності, кодифікування карно-процесуальних норм і пом'якшення кримінальних покарань, фактично готували підстави для появи ефективнішої, ніж влада монарха, системи соціального контролю. У цій системі влада повинна була втратити риси свавілля і дотримуватись певних правил. Вона змушена була визнавати

в індивіді суб'єкта, наділеного певними правами й свободами і застосовувати покарання тільки в строго окреслених нормою випадках. Складалося нове, дисциплінарне (за М. Фуко) суспільство, що увібрало в себе цілий ряд нормативних моделей: модель машинної організованості, модель військових методів управління і модель тюремної дисципліни, що змушують суспільство підкорятися певній системі директив і наказів. Дисциплінуючи і нормуючи, вони передбачають, по-перше, стратегічне управління масами (соціальна фізика), по-друге, нагляд за ними (соціальна оптика), по-третє, процедури з ізоляції або перегруповування небезпечних соціальних елементів (соціальна механіка), по-четверте, терапію соціальних недугів за допомогою покарань (соціальна фізіологія). Найповнішим втіленням усіх цих функцій влади є пенітенціарна система.

Основне завдання в'язниці як соціального інституту полягає не в обмеженні свободи індивіда, а в трансформації його поведінки. Як елементарний осередок дисциплінарного суспільства, в'язниця пригнічує асоціальні схильності індивідів і моделює бажані. Будучи довершеним дисциплінарним апаратом, що нагадує одночасно казарму і завод, школу і госпіталь, в'язниця охоплює всі аспекти людського життя, контролюючи їх і підпорядковуючи певним стандартам.

Найбільш характерним втіленням ідеї в'язниці як дисциплінарного простору М. Фуко вважав проект англійського правознавця і філософа XVIII ст. І. Бентама «Паноптикум». У ньому дисциплінарний принцип «всепіднаглядності» й тактика соціальної оптики втілилися в тюремній архітектурі особливого типу. Це досить складна споруда, де всі камери освітлені і за ними спостерігають наглядачі. Кожна з них подібна до маленького театру з актором-ув'язненим на сцені. Його поведінка на виду, але він сам нікого не бачить. Людина піддається випробуванню світлом, будучи покараною постійним перебуванням на очах у наглядачів. Це відчуття своєї постійної підконтрольності, піднаглядності становить суть покарання. Більш того, це наочне втілення принципу влади в дисциплінарному суспільстві, де владні механізми гранично могутні й ефективні. Формулюючи ці висновки, М. Фуко простежує динаміку соціально-історичного генезису неправових, тоталітарних режимів, ідей дисциплінарного суспільства.

Досліджуючи механізми європейського правосуддя в їх традиційних і сучасних формах, М. Фуко стверджує, що справжні причини правових реформ XVIII ст. полягали не в тому, що філософів-гуманістів, французьких просвітителів вразила жорстокість існуючих каральних заходів, знущань під час слідства і страт, а в тому, що вони виявили малу ефективність усіх цих засобів. Завдання було викладене у положенні: судові реформи в європейських державах необхідні для того, щоб карати не менше і слабкіше, а раціональніше й ефективніше.

Жорстокі покарання в минулі століття були наслідком необмеженої влади феодалів і монархів. Кожне порушення закону розглядалось як посягання на права самого суверена, і сувора відплата була його привілеєм.

У всьому цьому не було і натяку на рівність прав злочинця і суверена. Тортури й публічні страти були не процедурами відновлення справедливості, а підтвердженням принципу безмежної влади суверена.

Не випадково покарання часто виглядали як театральна дія. М. Фуко наводить приклад того, як служницю, яка зарізала свою господиню, посадили в те ж крісло, де сиділа пані, і зарізали тим самим ножом.

Театральність процедури покарання виявлялася і в тому, що об'єкт покарання, людське тіло, понівечене тортурями, затавроване, часто виставлялося напоказ, щоб його вигляд відобразився в пам'яті інших людей як знак могутності суверена.

Проте у XVIII столітті проявився характерний юридичний парадокс, пов'язаний з процедурою покарання. Він вказав на те, що існування професії ката і публічні страти дискредитують ідею справедливого покарання. Практика традиційного судочинства не виправляла злочинців, не попереджала злочинів і не знижувала рівня злочинності.

Нова система принципів соціального контролю і правопорядку мала на меті покарання не стільки тіла людини, скільки його душі. Навіть до страти працівники пенітенціарної системи почали ставитися не як до радикальної маніпуляції з людським тілом, а як до засобу позбавлення злочинця його головного права – права на життя. Зловісну фігуру ката замінила команда фахівців різного профілю, в т. ч. лікар і священник. Їхнє завдання полягало в тому,

щоб зробити смерть засудженого найменш болісною. З цією ж метою створювалися спеціальні технічні пристосування, починаючи з гільйотини. До них належать і електричний стілець, і смертельна ін'єкція й інші засоби. Зайва жорстокість у суспільній свідомості стала неприпустимою.

Водночас усе це, на думку М. Фуко, не означає, що суспільна свідомість і система правосуддя стали гуманнішими. Прагнучи раціональніше судити і карати, вони продовжували ставитися до злочинця як до антагоніста, який не заслуговує на поблажливість. Традиції європейських теорій суспільного договору залишилися в дії. Згідно з цими теоріями кожен громадянин, що уклав зі всім суспільством договір про дотримання норм і законів права, не повинен його порушувати. І злочинець, що відкинув усі домовленості, стає ворогом суспільства, який не має права розраховувати на поблажливість. І в цьому М. Фуко солідарний з Ж.-Ж. Руссо, що бачив у злочинці зрадника інтересів держави і вважав, що держава в ім'я самозахисту зобов'язана знищити порушника договору.

Створювана державою пенітенціарна система не повинна мати слабкі місця. Їй слід бути максимально ефективною, щоб покарання для злочинця було невідворотним.

Працівники цієї системи повинні уміти точно класифікувати правопорушення за шкалою каральних заходів і точно виконувати покарання-відплату. Покарання повинно відповідати характеру злочину, тобто бути не дуже жорстким і не дуже м'яким, а раціональним.

Крізь призму проблем покарання, в'язниці, страти М. Фуко розглядає логіку метаморфоз, що відбулися в європейській масовій правосвідомості впродовж Нового і Новітнього часу. При цьому він виявив, що стереотипні оцінки цих змін як зростання гуманності, збільшення ступеня цивілізованості виявляються далекими від розуміння дійсної суті того, що відбувалося.

Насправді це була логіка раціоналізації, неухильного підвищення ступеня підконтрольності, нормованості соціального життя, історичним результатом якого стало масове виникнення у ХХ ст. тоталітарних форм соціальності, в яких право і закон, перейшовши міру допустимого, перетворилися на власні протилежності.

11.4. Особливості кримінально-тюремної субцивілізації

В'язниця – державна установа, що здійснює виконання покарань, винесених судом щодо позбавлення засуджених свободи на визначений і передбачений законом термін. Тюремний висновок припускає тимчасове або довічне позбавлення людини, що порушила закони держави, права на свободу.

У місцях позбавлення волі існує своя субкультура, яку точніше було б називати кримінально-тюремною субцивілізацією. Термін «кримінальна субкультура» неточний і навіть недоречний, тому що культура за своєю природою – це світ духовних цінностей, що знаходяться в максимальному віддаленні від кримінальної сфери, де панують зло і бездуховність.

Кримінально-тюремна субцивілізація є системою специфічних норм і цінностей, що мають в основному асоціальну спрямованість. Її відрізняє різко негативне ставлення до офіційних владних структур, правових інститутів, системи охорони правопорядку. Це плід інволюції цивілізаційних форм на певній локальній ділянці соціального простору, що протиставляє себе цивілізації як такій за рахунок того, що відтворює реліктові структури нормативно-ціннісної свідомості.

Виокремлюють три соціонормативні комплекси:

- а) варварські звичаї і норми;
- б) репресивно-деспотичні форми управління і підпорядкування;
- в) зрілі норми, які відповідають сучасному рівню цивілізації.

Зі всіх цих комплексів тюремна субцивілізація базується на першому і другому нормативних комплексах, абсолютно відкидаючи третій.

Тюремна субцивілізація культивує ті форми соціальності, які у відкритому, офіційному житті цивілізованих співтовариств давно вже не відіграють серйозної ролі.

Вона відтворює:

- сферу квазісакрального у вигляді «священних» заборон, абсолютного табу на порушення злочинських законів і повсякденних норм тюремного гуртожитку;

- ритуали й обряди, що регламентують життєдіяльність тюремного контингенту (наприклад, через обряд «прописки», що нагадує ініціацію, зобов'язані пройти всі новачки);
- жорстка кастовість, що поділяє всіх на еліту («блатні»), середній шар («мужики») і дно («опущені»);
- архаїчні форми соціального «маркування» і прикрашення у вигляді татуювань.

Тюремна субцивілізація поетизує кримінально-романтичний образ нігіліста, «надлюдини» як фігури, альтернативної фігури маленького полохливого обивателя («фраєра»).

Тюремна субцивілізація опирається на архаїчні субструктури індивідуальної свідомості, зокрема на архетипи, які перебувають у психічному «підпіллі», що генерує асоціальні, деструктивно-агресивні форми соціальності, ментальності, світобачення. Вона сама є «підпіллям» сучасного цивілізованого суспільства, концентруючи в своїх надрах усе найбільш темне і варварське. Існуючи в соціальному тілі цивілізації, це «підпілля» відтворює в замкнених ареалах соціального простору, ізольованих від решти світу, прості й тому стійкі форми соціальної поведінки.

Контрольні питання

1. *Які основні підходи застосовувались у процесі соціальних практик покарання? Охарактеризуйте їх.*
2. *Яких висновків дійшли науковці в результаті соціологічних і психологічних досліджень проблем пенології в другій половині XX ст.?*
3. *Проаналізуйте соціальну роль інституту суду в здійсненні каральної функції.*
4. *У чому полягають особливості помсти як засобу соціального контролю?*
5. *Що таке провина? Назвіть окремі аспекти провини та особливості прояву.*
6. *Проаналізуйте концепцію системи покарання французького соціолога М. Фуко та просвітителів XVIII ст.*
7. *Охарактеризуйте особливості кримінально-тюремної субцивілізації.*

Інформаційні джерела

1. Антонян Ю.М. Личность преступника / Ю.М. Антонян, В.Н. Кудрявцев, В.Е. Эминов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 366 с.
2. Гальперин И.М. Наказание: социальные функции, практика применения / И.М. Гальперин. – М., 1983. – 206 с.
3. Карпец И.И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы / И.И. Карпец. – М., 1973. – 285 с.
4. Касьянов В.В. Социология права: учеб. пособие / В.В. Касьянов, В. Н. Нечипуренко. – Изд. 2-е. – Ростов-н/Д: Феникс, 2002. – 480 с.
5. Курганов С.И. Социология для юристов: учеб. пособие / С.И. Курганов, А.И. Кравченко. – М., 1999. – 255 с.
6. Лапаева В.В. Социология права: краткий учебный курс / В.В. Лапаева; под ред. В.С. Нерсесянца. – М.: НОРМА, 2000. – 304 с.
7. Полубинская С.В. Цели уголовного наказания / С.В. Полубинская. – М., 1990. – 142 с.
8. Побегайло Э.Ф. Проблема смертной казни в условиях современной криминологической обстановки в России / Э.Ф. Побегайло // Право и образование. – 2003. – № 3. – С. 54–61.

Тема 12. СОЦІОЛОГІЯ ПРАВАЗАСТОСУВАННЯ

12.1. Правозастосування як вид соціальної діяльності

В юридичному механізмі правового регулювання правозастосування постає як владна діяльність державних органів і посадових осіб, що здійснюється з метою прийняття спеціальних рішень, спрямованих на виникнення, зміну та припинення конкретних відносин. Рішення, яке приймають ці особи чи органи, називається актом застосування норм права або правозастосовним актом. Державні органи та посадові особи, які здійснюють правозастосовну діяльність, називаються правозастосувачами. Характерна особливість правозастосування полягає в тому, що його здійснюють не довільно, за суб'єктивним бажанням, а на підставі й відповідно до чинного законодавства.

Соціальної природі правозастосування притаманно те, що на цій стадії правового регулювання здійснюють соціально-правовий контроль.

У випадках, спеціально встановлених законодавством, конкретні органи держави та посадові особи від імені держави повно й всебічно аналізують життєві обставини, покладені в основу справи, і приймають спеціальне рішення про те, які права й обов'язки учасників конкретних відносин породжуються цими життєвими обставинами.

Без такого рішення, яке виносять у формі акта застосування норм права, правозастосування не може ні виникнути, ні існувати. Громадяни, юридичні особи, державні органи, заклади за жодних обставин не правомочні вступати у правовідносини до того, як буде прийнято відповідний акт застосування норм права.

Соціально-правовий контроль на стадії правозастосування характеризується такими ознаками:

1. *Діюча норма права* закріплює лише загальні ознаки, риси відповідних правовідносин. Акт застосування норм права конкретизує її відповідно до життєвих обставин, покладених в основу справи, й містить рішення про те, які конкретні правовідносини породжують ці обставини. Суб'єкт правозастосування від імені держави дає юридичну оцінку відповідним життєвим обставинам і розв'язує протиріччя між учасниками правовідносин стосовно юридичної природи цих обставин і правовідносин, що породжуються ними.

2. *Суб'єкт правозастосування* в акті застосування норм права закріплює конкретні права й обов'язки учасників правовідносин. Приймаючи рішення, він не просто механічно підводить конкретні обставини під загальну норму права, а, здебільшого з огляду на специфіку обставин, самостійно визначає зміст прав і обов'язків учасників правовідносин. У випадках, передбачених законом, правозастосувач може навіть звільнити особу від виконання обов'язку, закріпленого нормою права. Наприклад, суд може винести обвинувальний висновок без призначення покарання, якщо визнає, що на момент розгляду справи в суді особа перестала бути суспільно небезпечною.

3. *Акт правозастосування*, що вступив у законну силу, є загальнообов'язковим і підлягає неухильному та беззастережному виконанню всіма зацікавленими особами. Суб'єктивні права, закріплені цим актом, підлягають беззастережному виконанню зобов'язаною стороною. У випадку невиконання або неналежного виконання цих обов'язків можливе звернення до компетентних державних органів з вимогою застосувати засоби державного примусу до особи, яка не виконала свій обов'язок, закріплений правозастосовним актом.

Таким чином, правозастосування як особлива форма соціально-правового контролю характеризується тим, що правозастосувач ґрунтовно вивчає, перевіряє наявність і реальність усіх життєвих обставин, що породжують відповідні правовідносини, і приймає загальнообов'язкове рішення стосовно змісту й інших істотних елементів цих правовідносин. Завдяки правозастосовній діяльності знімаються будь-які перепони в реалізації норм права,

і суб'єкти виконують свої суб'єктивні права, які вони самі до прийняття правозастосовного акта реалізувати не можуть. В цьому й полягає безпосередня мета правозастосування в соціальному механізмі правового регулювання, і одночасно в цьому полягає його соціальна цінність.

Загальну мету правозастосування конкретизовано в його цілях і реалізовано у функціях. Для того, щоб прийняте рішення органічно доповнювало й повністю відповідало не лише букві, а й духу діючого законодавства, правозастосування повинно: 1) забезпечити достовірне та повне встановлення усіх необхідних у справі життєвих обставин; 2) не допустити порушень вимог закону, прав і свобод громадян, інших осіб; 3) приймати рішення, які задовольняють вимоги законності, доцільності й справедливості.

Досягнення цілей правозастосування є складним процесом пізнання і формування волі у вигляді державного владного рішення в конкретній справі.

У соціальному механізмі правового регулювання правозастосування виконує три функції.

Насамперед це *вид управлінської діяльності*. У формі правозастосовних актів державні органи та посадові особи приймають виконавчо-розпорядчі рішення про здійснення будь-яких дій державних органів, організацій, закладів, органів місцевого самоврядування на користь конкретного громадянина, іншої особи (наприклад, про виплату пенсії, відведення земельної ділянки для будівництва будинку, дачі або виробничого приміщення тощо). Правозастосовний акт підтверджує наявність права в конкретної особи на те чи інше благо, визначає орган, заклад, організацію, які зобов'язані задовольнити інтерес правомочної особи, міру накладеного обов'язку, засоби й строки його виконання.

Форми актів правозастосування набувають також рішення державних органів та органів місцевого самоврядування, що приймаються в процесі управління державним або муніципальним майном, організації, реорганізації та ліквідації органів, організацій, закладів, призначення осіб на певні державні посади, заохочення осіб, які особливо відзначилися перед державою тощо.

Друга функція правозастосування полягає в *здійсненні адміністративної юриспруденції*, тобто діяльності з виявлення адміністративних правопорушень та запобігання їм, а також

розгляду органами виконавчої влади чи органами місцевого самоврядування справ за фактом здійснення адміністративних проступків і притягнення винних осіб до юридичної відповідальності. Сюди ж належить і діяльність державних органів виконавчої влади з розгляду скарг і заяв громадян на дії та рішення державних органів і посадових осіб.

По-третє, у формі правозастосування здійснюються *функції правосуддя*. Як самостійні гілки державної влади, суди здійснюють судову владу через конституційне, цивільне, адміністративне та кримінальне судочинство. Конституції сучасних демократичних держав забороняють створення надзвичайних судів. Соціальне розв'язання цієї форми правозастосування виражається в тому, що суди, розглядаючи кримінальні, адміністративні та цивільні справи, розв'язують юридичні конфлікти, що виникають між учасниками конкретних правовідносин, притягають до відповідальності осіб, які вчинили злочини, адміністративні чи цивільно-правові проступки.

Здатність суду на основі права цивілізованим шляхом розв'язувати правові конфлікти, що виникли в суспільстві, й тим самим робити вагомий внесок у забезпечення стабільного правопорядку в ньому, робить його найважливішим соціально-правовим інститутом цивілізованого суспільства.

Правозастосування має справжню соціальну цінність лише за умови успішної реалізації своїх цілей і належного здійснення функцій. Але такого стану з низки суб'єктивних і об'єктивних причин правозастосування досягає не завжди. Тому найважливішим завданням соціології права є з'ясування умов, за яких правозастосування діє ефективно в повному обсязі, забезпечує своє соціальне призначення як один із найважливіших компонентів соціального механізму правового регулювання.

Найважливішими соціальними та юридичними чинниками, які інтенсивно впливають на правозастосовну діяльність, у сучасній науковій літературі вважають:

- 1) кадровий склад суб'єктів правозастосування;
- 2) конкретно-історичні умови правозастосовної діяльності;
- 3) соціально-психологічний механізм прийняття рішення;
- 4) фактичну діяльність суб'єктів правозастосування;
- 5) якість акта застосування правових норм.

12.2. Суб'єкти правозастосовної діяльності

Суб'єктами, які здійснюють правозастосовну діяльність, є або органи (державні чи місцевого самоврядування), або посадові особи. При цьому посадова особа є первинним правозастосувачем. У випадках, коли правозастосування здійснює державний орган, його матеріальним субстратом все ж таки є певні люди, які виражають волю громадянського утворення і через яких здійснюється діяльність цього утворення як єдиного цілого.

Таким чином, рішення посадової особи та рішення органу держави приймається посадовою особою з тією лише різницею, що в першому випадку його приймають одноособово, а в другому колегіально. Тому успіх правозастосовної діяльності залежить насамперед від людей, які за своїми професійними якостями, ціннісними орієнтаціями та іншими морально-етичними якостями, психологічними характеристиками здатні здійснювати владні повноваження посадової особи, готувати й приймати закони, обґрунтовані та справедливі правозастосовні акти. Сучасна наука й практика сформулювали перелік якостей, наявність яких є необхідною умовою успішної діяльності посадової особи у сфері правозастосування. Серед них найчастіше називають професіоналізм, високу міру відповідальності, захопленість і задоволеність роботою, престиж закону й законності, дисциплінованість і акуратність.

Професіоналізм юриста – це сукупність глибоких спеціальних знань, навичок, умінь, які дозволяють посадовій особі забезпечувати успішну реалізацію всіх цілей правозастосування, тобто достовірно й повно встановлювати потрібні у справі життєві обставини, дотримуватися законності й поважати права і свободи громадян, інших осіб, а також приймати рішення, які відповідають вимогам законності, доцільності, справедливості. У зв'язку з тим, що правозастосування має творчий характер, вимагає оперативного прийняття рішень, іноді в нестандартних, екстремальних умовах правозастосувач повинен володіти відповідними якостями: умінням логічно мислити, інтуїцією, мати хорошу пам'ять.

Вплив професіоналізму на результати роботи найповніше проявляється в поєднанні з такою рисою, як висока відповідальність. Посадова особа під час здійснення державно-владних повно-

важень повинна повною мірою усвідомлювати значущість цих повноважень і втілювати їх у своїх діях, не допускати фактів спрощеного підходу до здійснення тих чи інших передбачених законом процедур, не приймати рішень на основі неповних або не до кінця перевірених фактів.

Не менш важливе значення має вмотивованість правозастосувача щодо професійної діяльності, ступінь задоволення її наслідками. Особливе значення в його роботі має прагнення підтримувати престиж закону й законності, що є вираженням важливої ціннісної орієнтації. Правозастосування конкретизує загальну норму, зважаючи на реальні життєві ситуації, та досягає своєї мети лише у випадку, якщо правозастосовні акти є законними як за формою, так і за змістом, тобто відповідають застосованій у справі нормі права. Посадова особа не лише визнає закон і законність як особливу соціально-юридичну цінність, але й беззастережно керується ними у своїй діяльності. Наприклад, правозастосувач надає особам тільки ті права та пільги, перелік яких передбачено законом, не звільняє винних осіб від юридичної відповідальності, не бере хабарів.

Для того, щоб правозастосувач міг успішно опрацювати велику кількість документів, юридичних справ, що постійно проходять через його руки, він повинен бути дисциплінованим і акуратним. Зрозуміло, що факти тяганини, пропуску встановлених законом строків проведення тих чи інших правозастосовних дій, втрати справ або окремих документів є серйозними дисциплінарними проступками, які негативно впливають на ефективність діяльності правозастосовного органу в цілому. Дисциплінованість також вкрай важлива, оскільки діяльність правозастосувачів суворо регламентована процесуальними нормами кримінального, цивільного й адміністративного судочинства.

На формування кадрового складу посадових осіб, здатних належним чином здійснювати правозастосовну діяльність, спрямовано кадрову політику держави. Основи її закріплено в законах, нормативно-правових актах органів державної виконавчої влади. Серед них особливого значення набуває концепція кадрової політики, яку підтримує президент країни чи уряд і яка визначає наукові засади розв'язання кадрових проблем держави, структуру й принципи державної кадрової політики на тривалий період,

раціональні методи підбору та розстановки кадрів, пріоритетні напрями роботи з ними.

У процесі підбору й розстановки кадрів для органів – суб'єктів правозастосування, підвищення їх кваліфікації та розвитку професійних здібностей застосовують такі методи:

- ускладнений порядок заміщення посад;
- створення відповідних умов для підвищення професійного рівня шляхом самоосвіти, навчання у спеціальних навчальних закладах підвищення кваліфікації;
- установа нормативів правозастосовної діяльності та рівномірний розподіл службового навантаження між окремими працівниками;
- функціональний розподіл праці; правозастосування є формою реалізації норм майже в усіх галузях права: цивільному, кримінальному, адміністративному, фінансовому тощо. Тому в органі, який здійснює правозастосовну діяльність з широкого кола питань, практикується вузька спеціалізація працівників за окремими категоріями справ, що позитивно впливає на результати роботи;
- розподіл роботи між різними органами. Найповніше й послідовно цей принцип втілюється у кримінальному судочинстві;
- забезпечення правозастосувачу додаткових гарантій щодо самостійної й незалежної від стороннього втручання діяльності.

12.3. Умови правозастосовної діяльності

Ефективна правозастосовна діяльність залежить не лише від професійних та інших особистісних якостей правозастосувача, а й від конкретно-історичних умов, за яких вона здійснюється. Загальновідомою є теза про те, що право не може бути вищим за економічний і обумовлений ним культурний рівень розвитку суспільства. Це положення повною мірою поширюється і на правозастосовну діяльність. Остання відчуває на собі вплив усієї системи конкретно-історичних умов, у яких вона функціонує, і в підсумку визначається ними.

Кризовий стан української економіки, політична нестабільність, відсутність у країні сильної влади визначають і кризовий стан кадрового складу апарату державного управління, в тому числі й правозастосувачів. Криза апарату державного управління проявляється в його нестабільності, частих реорганізаціях, прагненні відповідальних працівників лише імітувати бурхливу діяльність.

Конкретно-історичні умови, які безпосередньо впливають на правозастосовну діяльність, за сферою дії можна поділити на три види: *загальні, галузеві, локальні*.

Під *загальними* умовами правозастосовної діяльності мають на увазі ті, які діють на всій території України. В сукупності цих умов особливого значення набувають рівень розвитку економіки, політики, науки, освіти й культури.

Стан економіки, її здатність створити матеріальні блага на рівні, що задовольняє потреби більшої частини членів громадянського суспільства, створює сприятливі умови для правозастосовної діяльності. В цих умовах більша частина населення має можливість самостійно, своєю працею забезпечити потрібний чи високий рівень життя. Відповідно скорочується сфера правозастосовної діяльності, пов'язаної з розподілом соціальних виплат верствам населення з низьким рівнем доходу, скорочується кількість правопорушень, а працівники, які здійснюють правозастосовну діяльність, отримують за свою працю гідну винагороду. В ситуації, що склалася в сучасній Україні, цього, на жаль, не спостерігається, а це, відповідно, породжує корупцію, плінність кадрів і низький професіоналізм державних службовців.

У системі політико-правових чинників, які найінтенсивніше впливають на правозастосовну діяльність, можна виокремити форму правління та політико-правовий режим держави, її здатність керувати справами суспільства, заходи держави й суспільства з удосконалення політико-правової сфери країни, ступінь активності політичних партій і громадських об'єднань, форми і методи їх участі у справах держави.

Особливо впливає на правозастосовну діяльність стан законодавства, здатність чинних норм права повно й послідовно регулювати суспільні відносини, адекватно відображати потреби та інтереси суспільства.

Сфера освіти забезпечує органи правозастосування кваліфікованими кадрами, здатними працювати на високому професійному рівні. Однією з необхідних вимог до працівників правозастосовної сфери є наявність вищої професійної освіти. Але сукупність знань, навичок, умінь, що їх отримують особи в процесі навчання, багато в чому залежить від матеріальних і кадрових можливостей навчальних закладів, їх здатності залучати до викладання висококваліфікованих спеціалістів, які по-сучасному мислять, і гідно оплачувати їхню працю. Якщо в країні навчальні заклади, як і економіка, перебувають у кризовому стані, то й особи, яких залучають у сферу правозастосування, не мають потрібних професійних якостей і змушені набувати їх у процесі роботи або обійняти іншу, менш відповідальну посаду.

Правозастосування, як і будь-який складний комплексний соціальний інститут, у сучасних умовах може з успіхом удосконалюватися й розвиватися лише в тісній взаємодії з наукою та за умови оперативного втілення її розробок у своїй діяльності. При цьому наукові дослідження повинні охоплювати всі сфери правозастосування від кадрової політики до діяльності з виконання правозастосовних рішень. Поглибленому науковому аналізу підлягають і нормативно-правові засади правозастосування, вся система законодавства, що діє в цій сфері законодавства.

Правозастосування неодмінно включає в себе елементи угляду правозастосувача, його право приймати рішення, зважаючи на конкретні обставини, керуючись власною правосвідомістю, нормами моралі, етики, звичаїв. Саме тому рівень моральності та культури правозастосувача прямо й безпосередньо впливає на результати його діяльності. Водночас указані особисті якості, які формуються в процесі життєдіяльності, багато в чому визначаються рівнем, якого досягло в своєму розвитку суспільство в цілому. Недостатньо високий рівень політичної, правової культури, моралі певної частини населення України з усією очевидністю проявляється і в діяльності осіб, які здійснюють правозастосовну діяльність.

Локальні умови – безпосереднє середовище, в якому діє окремий орган правозастосування або посадова особа. Це сукупний результат дії загальних і галузевих умов на певній обмеженій території, на яку поширюється юрисдикція відповідного правозастосовного органу або посадової особи (територія міста, іншого населено-

го пункту, іншої адміністративно-територіальної одиниці). Якщо регіони країни за своїм географічним положенням, рівнем розвитку економіки, культури, національним складом і деякими іншими показниками можуть істотно відрізнятися один від одного, то й локальні умови діяльності правозастосовних органів будуть різними.

Локальні умови діяльності органів правозастосування можна поділити на чотири види:

- *територіально-географічні умови*: географічне розташування регіону, природно-кліматичні умови, вид населеного пункту, в якому діє правозастосовний орган;

- *соціально-демографічні умови*, що характеризують чисельність і кількість населення регіону, його національний склад, структуру, зайнятість населення, рівень злочинності та інших правопорушень, розвиненість засобів комунікації та інших об'єктів інфраструктури;

- *соціально-економічні умови*, що характеризують матеріальну складову діяльності органу правозастосування, в тому числі приміщення, яке він займає, санітарно-гігієнічні умови праці, забезпечення органу транспортними засобами, комп'ютерами та іншими засобами організаційної техніки, рівень заробітної плати працівників, інші соціальні пільги й гарантії;

- *організаційні умови діяльності*: структура та кадровий склад правозастосовного органу, порядок його діяльності, розподіл функцій між його окремими структурними підрозділами й посадовими особами, а також форми та методи координації діяльності цих підрозділів і посадових осіб, інтенсивність роботи.

Таким чином, орган правозастосування, посадова особа в процесі своєї діяльності відчують постійний, а інколи досить інтенсивний вплив конкретно-історичних умов, зовнішнього середовища. Це, зокрема, різні закони, підзаконні акти, оперативно-розпорядчі вказівки органів вищого рівня. Середовище є і джерелом матеріального забезпечення органу (приміщення, оргтехніка, засоби комунікації), а також його кадрового складу (заробітна плата, соціальні пільги). Середовище постачає і предмет діяльності, а інколи й створює екстремальні ситуації. Реагуючи на всі ці зміни зовнішнього середовища, правозастосувач прагне належним чином здійснювати свої функції і зберегти себе як соціально необхідну ланку державного механізму.

12.4. Соціальні критерії оцінки діяльності суб'єктів правозастосування

Під фактичною діяльністю суб'єктів правозастосування мають на увазі конкретні дії, здійснювані правозастосовними органами й посадовими особами в процесі розгляду юридичних справ, винесення рішень щодо них і створення правозастосовних актів.

Фактична діяльність складається з окремих дій, тобто конкретних актів поведінки. У правозастосуванні, як і будь-якій іншій складній творчій діяльності, кінцевого результату досягають шляхом постановки й розв'язання ряду окремих завдань. Перш ніж винести рішення у юридичній справі, правозастосувач повинен зібрати достовірні докази, оцінити їх, дати юридичну кваліфікацію, мотивувати свою позицію тощо. Акти перевірки правозастосувача, спрямовані на розв'язання окремого правозастосовного завдання й досягнення певних розумових чи матеріальних результатів, розуміють як дії.

Залежно від завдань, які вони виконують, правозастосовні дії поділяють на три види:

- *рухові* здійснюють з метою досягнення будь-якого матеріального результату, наприклад, обшук, виїмка документів, конфіскація майна, написання протоколу, допит свідка;

- *пізнавальні, розумові* здійснюють з метою з'ясування обставин справи, їх оцінки і прийняття рішення у справі;

- *соціально-комунікативні дії* спрямовані на встановлення соціальних зв'язків з іншими учасниками юридичної справи, яку розглядають. Серед них основними є зв'язки правозастосувача із заявником, потерпілим, іншою особою, яка є ініціатором розгляду відповідної справи, свідками, експертами, правопорушниками, а також державними органами й посадовими особами, які беруть участь у справі.

Характерна особливість правозастосовної діяльності полягає в тому, що її здійснюють у спеціальній процесуальній формі, закріпленій законами чи іншими нормативно-правовими актами. Найдетальніше регулювання правозастосовної діяльності здійснюють у сфері правосуддя, пов'язаній з розглядом кримінальних, цивільних і адміністративних справ. Процесуальна форма повинна забезпечити прийняття законних і обґрунтованих правозастосовних

актів шляхом покладання на правозастосувача обов'язку здійснити всі передбачені законом дії та процедури. При цьому закріплені законом процедури визначають порядок збору, закріплення й оцінки доказів, строки виконання окремих юридичних дій, права й обов'язки осіб, які беруть участь у справі, процесуальні гарантії, що дозволяють забезпечити використання цих прав і належне виконання обов'язків. Недотримання правозастосувачем процесуальної форми, як правило, негативно впливає на результат розгляду справи. Без проведення потрібних у справі дій правозастосувача найчастіше виявляється нездатним установити повно й всебічно фактичні обставини, оцінити їх, правильно застосувати норму матеріального права, допускає інші помилки. І не випадково законодавець розглядає істотні порушення норм процесуального закону як самостійну підставу відміни винесених рішень з кримінальних і цивільних справ. Залежно від ставлення до встановленої процесуальної форми діяльності, а також і до норм матеріального права, ступеня правової активності соціологи умовно виділяють чотири типи правозастосувачів (див. табл. 12.1):

Таблиця 12.1

Типи правозастосувачів (соціологічний підхід)

	Особливості професійної діяльності	Особливості прийнятих актів та їх результати
1	2	3
<i>Законник</i>	активна й результативна діяльність, неухильне дотримання чинних норм матеріального й процесуального права	відсутність помилок і повна відповідність принципам законності, доцільності та справедливості
<i>Перестраховщик</i>	прагне зняти з себе особисту відповідальність за хід розгляду справи та її результати; більшу частину своїх дій і рішень приймає лише за згодою свого керівництва або вищестоящих органів, а від учасників справи вимагає документи, які навіть не стосуються справи, або виконує зайві дії	тяганина та бюрократизм

<i>Продовження таблиці 12.1</i>		
1	2	3
<i>Юридичний нігіліст</i>	відступає від чинних процесуальних норм з метою спрощення порядку розгляду справи й прискорення провадження	свої дії мотивує тим, що він як професіонал здатен швидко оцінювати суть справи, володіє інтуїцією та не потребує проведення всіх процедур, яких вимагає закон
<i>Корупціонер</i>	за хабар у вигляді грошей, цінних паперів, майна або вигоду майнового характеру свідомо допускає порушення норм матеріального й процесуального права, приймає необгрунтовані законом рішення на користь особи, яка дала хабара	у випадку виявлення фактів корупції винні особи підлягають кримінальній і дисциплінарній відповідальності

У соціології права юридична оцінка фактичних дій суб'єкта правозастосування органічно доповнюється їх соціальною оцінкою. При цьому істотного значення набувають два показники:

- 1) міра відповідності фактичної діяльності й правозастосовного рішення соціальним нормам;
- 2) ступінь соціальної результативності правозастосовної діяльності.

Юридична форма у правозастосовній діяльності відображає лише найголовніше, найнеобхідніше. Тому під час реалізації владних повноважень посадової особи, оцінці її фактичних дій істотну роль відіграють не лише правові, а й етичні, моральні норми. Соціологічні дослідження переконливо показують прямий і безпосередній вплив рівня моральності посадових осіб на суспільну оцінку держави, їх здатність досягати поставленої мети, а також соціальний настрій суспільства.

Серед невід'ємних моральних якостей суб'єкта правозастосування особливе значення мають чесність і гідність, принциповість, добропорядність, чуйність у стосунках з людьми. Одночасно робота посадової особи не повинна суперечити моральності. Моральні якості мають соціальну цінність не самі по собі, а тією мірою, якою вони проявляються в діяльності посадової особи й тих

рішеннях, які вона приймає. Тому завершальна соціальна оцінка правозастосування здійснюється за критерієм, який дозволяє виявити результати цієї діяльності, її здатність впливати на існуючі суспільні відносини. У соціології права таким критерієм найчастіше вважають ефективність правозастосовної діяльності.

Правозастосування визнають ефективним, якщо воно характеризується:

- 1) одночасним досягненням юридичних і соціальних цілей;
- 2) мінімізованими матеріальними витратами;
- 3) досягненням результатів у найкоротші терміни.

Фактичні правозастосовні дії досить рідко задовольняють усі названі параметри ефективності. Нерідко та чи інша мета залишається недосягнутою, до прикладу, недостатня економічність або невинуватено затягнути строки.

Залежно від ступеня відповідності ознакам ефективності правозастосовні дії можуть визнавати недостатньо ефективними, малоефективними або взагалі неефективними.

Ефективна дія правозастосування є актуальною проблемою, розв'язання якої вимагає застосування тривалих і цілеспрямованих зусиль контролю з боку держави, політичних партій та інших компонентів політичної організації суспільства, підвищення рівня професійної підготовки економістів і юристів, правової і політичної культури населення, вдосконалення методів підбору, розстановки й виховання кадрів правозастосовників.

Контрольні питання

1. *Що таке правозастосування?*
2. *У чому полягає соціальна природа правозастосування?*
3. *Назвіть ознаки соціально-правового контролю на стадії правозастосування.*
4. *Охарактеризуйте умови правозастосовної діяльності.*
5. *Назвіть функції правозастосування у соціальному механізмі правового регулювання.*
6. *Які характеристики суб'єктів правозастосування є особливо важливими для правоохоронної діяльності?*

7. *Охарактеризуйте соціальні критерії оцінки діяльності суб'єктів правозастосування.*
8. *Назвіть типи правозастосувачів.*
9. *Які умови ефективності правозастосування Вам відомі?*

Інформаційні джерела

1. Соціологія права: навч. посібник / [В.Д. Воднік, Ю.І. Золотарьова, Г.П. Клімова, Н.П. Осипова, О.В. Сердюк]; за ред. Н.П. Осипової. – Х.: Право, 2007. – 232 с.
2. Нерсесянц В.С. Філософія права: учебник для вузов / В.С. Нерсесянц. – М., 2009. – 848 с.
3. Социология права. – Ростов-н/Д: Феникс, 2001. – 480 с.
4. Соціологія права: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [М.І. Панов, Н.П. Осипова, Л.М. Герасіна та ін.]; за ред. Н.П. Осипової. – К.: Концерн Ін Юре, 2003. – 276 с.

Тема 13. ПРОБЛЕМИ КОНФЛІКТУ В СУЧАСНИХ ПРАВОВИХ ВІДНОСИНАХ

13.1. Підходи до розуміння, типологія і причини юридичних конфліктів

У широкому сенсі юридичним конфліктом слід визнати будь-який конфлікт, у якому суперечка так або інакше пов'язана з правовими відносинами сторін (їх юридично значущими діями або станами) і, отже, суб'єкти, або мотивація їх поведінки, або об'єкт конфлікту володіють правовими ознаками, а сам конфлікт має юридичні наслідки.

Юридичними за своєю природою є трудові, сімейні, побутові й етнонаціональні конфлікти, якщо вони зачіпають конституцію держави, угоди між регіонами або гілками влади, статус націй і етнічних груп, питання найму робочої сили і заробітної платні, права особи.

Юридичний конфлікт – це різновид соціального конфлікту, під яким зазвичай розуміють протиборство двох або декількох суб'єктів, обумовлене протилежністю (несумісністю) їх інтересів, потреб, систем цінностей або знань.

Об'єкт юридичного конфлікту – це суспільні відносини, що підпадають під правове регулювання (загальний об'єкт), і ті матеріальні, нематеріальні, духовні цінності, дефіцитні ресурси, статуси, певні стани, дії (бездіяльність), результати дії (бездіяльності), на які спрямовано протиборство суб'єктів права. Істотною межею об'єкта протиборства у правовій сфері є його неподільність, яка може бути як об'єктивною (наприклад, зайняти місце начальника відділу може тільки одна людина), так і суб'єктивною, коли сама неподільність є наслідком бажань та інтересів обох сторін.

Предметом юридичного конфлікту є правові норми, що визначають правовий статус соціальних суб'єктів – спільнот, інститутів, організацій та індивідів.

Юридичний конфлікт має *об'єктивну* і *суб'єктивну* сторони. *Об'єктивна сторона* юридичного конфлікту – протилежно спрямовані наступальні й оборонні, юридично нейтральні та юридично значущі (правомірні і протиправні) дії суб'єктів права (сторін конфлікту), що заподіюють збиток.

Суб'єктивна сторона полягає в мотиваційному процесі, що формує суперечливі мотиви сторін на основі їх актуальних потреб, інтересів та установок (психологічних і правових), постановку цілей і ухвалення вольових рішень щодо здійснення конфліктних дій та може або повністю мати юридичний характер, або частково.

На практиці юридичний конфлікт відбувається у формі юридичної дискусії, зіставлення різних точок зору та юридичного аргументування.

Вирішення юридичного конфлікту відбувається в судах у процесі:

- *цивільного судочинства* шляхом подачі позовних заяв у суди й отримання виконавчих листів;
- *кримінального судочинства* шляхом цивільних позовів у кримінальних справах;
- *арбітражного судочинства* шляхом оголошення юридичних осіб банкрутами (неплатоспроможними);
- *відшкодування державою збитку*, заподіяного потерпілим від злочинів, і забезпечення потерпілому доступу до правосуддя.

Основними *суб'єктами* юридичного конфлікту є суб'єкти права, які строго індивідуалізовані й тому незамінні, як це, наприклад, може відбутися у разі соціального конфлікту, що не має чітко вираженого юридичного характеру. Більше того, сторони можуть бути нерівнозначними: *фізична особа може вступити в конфлікт із юридичною особою і навпаки.*

Важливу роль в юридичному конфлікті відіграють такі його учасники, як *посередники і судді*. *Посередники* своїми діями прагнуть запобігти, зупинити, вирішити конфлікт за допомогою впливу на сторони своїм авторитетом або іншими засобами. Будучи, як правило, нейтральними особами, вони допомагають сторонам діяти

згоди шляхом переговорів, оскільки не наділені владою виносити яку-небудь судову ухвалу. Судді повинні з'ясувати причини й обставини юридичного конфлікту і винести свій вердикт.

Конфліктна ситуація в юридичному, як і в будь-якому іншому соціальному конфлікті, – це його латентна стадія, його передумова і зародження.

Вирішення конфліктної ситуації можливе в процесі юридичної суперечки, але якщо не беруться до уваги правові норми, ситуація виходить з-під контролю й може призвести до злочинної дії. А це вже утворення нового юридичного конфлікту, причому одним з його суб'єктів обов'язково буде держава.

Інцидент у юридичному конфлікті виникає в тому випадку, якщо одна із сторін ініціює активні дії проти іншої сторони, які виражаються у факті подачі позову, ухвал суду тощо.

Перелічимо основні причини юридичних конфліктів.

По-перше, це порушення правових норм однією чи обома сторонами в процесі вирішення соціально-політичних, економічних, національних, екологічних, ідеологічних та інших протиріч. В результаті ці соціальні конфлікти набувають форми *юридичних*. У них юридична форма конфлікту приховує економічний, політичний, національний та інший зміст, оскільки саме в праві зафіксований в юридичній формі статус (права і обов'язки) державних органів, політичних партій, господарюючих суб'єктів і індивідів.

По-друге, це *суперечність (колізія) юридичних норм*. Такі суперечності є як наслідком недоопрацювання правових актів, так і результатом свідомого їх заплутування зацікавленими в цьому чиновниками, які виражають інтереси певних політичних, економічних, національних груп з метою тиску на законодавців.

По-третє, ця *правова безкультурність населення (правовий нігілізм)*, яка призводить до порушення правових норм в процесі розвитку соціальних конфліктів.

По-четверте, це *відчуження населення й інших суб'єктів* від держави і її інститутів, що є наслідком невідповідності існуючих законів інтересам або можливостям суспільства.

З огляду на предмет, об'єкт і причини юридичного конфлікту можна виокремити і так звані *помилкові юридичні конфлікти*, які є плодом уяви учасників і найчастіше виникають на основі помилки або помилки однієї із сторін, що стосується їх правовідносин або

правового статусу. У помилковому юридичному конфлікті можливий ряд основних ситуацій:

- сторона вважає, що знаходиться з іншою стороною в правовідносинах, хоча насправді цього немає;
- сторона не усвідомлює, що знаходиться з іншою стороною у правовідносинах;
- сторона вважає, що інша сторона діє незаконно, тоді як дії супротивника правомірні;
- сторона вважає, що інша сторона діє правомірно, хоча це не відповідає дійсності.

Іншими словами, помилковість конфлікту, як правило, пов'язана не зі змістом ситуації, а з юридичною формою. Тому найважливішим учасником такого конфлікту стає посередник – фахівець у певній галузі права, здатний з'ясувати ситуацію і дати необхідні поради, що виключають підстави для виникнення або розвитку конфлікту.

Динаміка юридичних конфліктів дає змогу виявити закономірності, які характеризують виникнення та розвиток, зміну юридичних компонентів у конфліктних ситуаціях.

Досвід показує, що іноді конфлікт від самого початку має юридичну основу. Це відбувається в тих випадках, коли сторони пов'язані правовідносинами, і саме ці відносини є об'єктом конфлікту або мотивом поведінки учасників. Найчастіше юридичної форми конфлікт набуває не відразу, а лише у процесі його розвитку.

У динаміці конфлікту, що юридично оформився, велику роль відіграє втручання третьої сторони – державного правозастосовного (правоохоронного) органу, який повинен розв'язати конфлікт і прийняти рішення.

Це може бути суд, арбітраж, адміністративна інстанція або інша державна установа, з якою суб'єкти конфлікту пов'язані відповідними правовідносинами.

У конфліктології існує і така точка зору, що всі правовідносини є тресторонніми: крім прямих учасників, у них бере участь і влада, контролюючи або, у разі потреби, втручаючись у відносини сторін. Ця конструкція, поза сумнівом, має підстави у кримінальному або цивільному судочинстві, де, окрім позивача і відповідача, діє державний орган – суд.

13.2. Динаміка юридичного конфлікту

Сучасні юристи і конфліктологи виокремлюють наступні стадії розвитку юридичного конфлікту:

- виникнення у однієї або в обох сторін мотивів юридичного характеру;
- виникнення правових відносин між сторонами, що знаходяться в конфлікті;
- розвиток (зміна, припинення) правових відносин у зв'язку з розглядом справи юридичною інстанцією (ця стадія може бути вельми тривалою і зазнавати змін, тож навіть за нормального перебігу справи матимуть місце попереднє розслідування того, що трапилося, віддання обвинуваченого під суд, судовий розгляд справи, касаційне, наглядове провадження і т. д.);
- видання правового (правозастосовного) акта, що завершує конфлікт.

Проте можлива й інша динаміка. *По-перше*, послідовність стадій розвитку конфлікту може не збігатися з викладеною (наприклад, до розгортання конфлікту між його суб'єктами вже існують правовідносини, і лише пізніше з'являється юридична мотивація їх поведінки). *По-друге*, деякі стадії взагалі можуть бути відсутніми (наприклад, у кримінальному конфлікті може не бути самостійної стадії виникнення правової мотивації). *По-третє*, можливі вельми складні юридичні конфлікти з чергуванням різних епізодів і стадій.

Динаміка конфлікту, що юридично оформився, коли в ньому беруть участь державні правозастосовні (правоохоронні) органи, завжди спрямована на завершення конфлікту в рамках закону і відповідно до нього. Проте це не означає, що розвиток такого юридичного конфлікту завжди має на меті примирення сторін, пом'якшення їх протистояння. Про таку спрямованість можна говорити тільки щодо сімейних, деяких трудових, цивільно-правових суперечок, але не щодо кримінальних справ, де майже завжди йдеться про покарання винного і часто про насильницьке втручання в конфлікт із метою його припинення.

Таким чином, юридичний конфлікт виникає тоді, коли його суб'єкти наділені нормами права. У своєму розвитку юридичний конфлікт проходить декілька стадій. Перша стадія – поява у сторін

мотивів юридичного характеру. Далі – виникнення правових відносин між сторонами.

Ці правові відносини знаходять розвиток під час розгляду справи юридичною інстанцією. Нарешті, видання завершального правового акта є останньою стадією конфлікту.

13.3. Врегулювання юридичних конфліктів

Вирішення юридичних конфліктів відбувається в різних *формах*: парламентські та інші конституційні процедури; розгляд кримінальних, цивільних і інших справ у суді й арбітражі; ухвалення рішень в організаціях.

За всіх відмінностей між цими організаціями і здійснюваними процедурами вирішення юридичних конфліктів має принаймні чотири спільні ознаки:

- конфлікт розглядається і вирішується органом, уповноваженим на це державою;
- орган, що вирішує конфлікт, діє на підставі й на виконання норм права;
- сторони, що конфліктують, наділяються в період розгляду суперечки визначеними, передбаченими законодавством правами й обов'язками;
- рішення, прийняте щодо конфлікту, обов'язкове для сторін і, як правило, для інших організацій та громадян.

Таким чином, конфлікт набуває чітких контурів, «формалізується», як і сама процедура його розгляду і вирішення.

Для ухвалення ефективного рішення це має важливе значення:

а) оскільки рішення ухвалюється на основі й на виконання права, воно не може бути суб'єктивним, довільним (в усякому разі, суб'єктивізм зведений до мінімуму);

б) можливі помилки в процесі ухвалення рішення можуть бути в більшості випадків виправлені подальшою юридичною процедурою (затвердження рішення вищестоящим органом; оскарження рішення; перегляд його і т.д.);

в) юридичні процедури розгляду конфліктів забезпечують необхідну гласність і тим самим суспільний контроль за розглядом справи, а, отже, підвищують авторитет ужитих заходів.

Засоби вирішення юридичного конфлікту поділяють на три основні групи: *конституційні процедури* (застосовуються, головним чином, у разі виникнення юридичних конфліктів у політичній сфері); *судовий і арбітражний розгляд справ*; *адміністративні процедури* (пракуються в різних правозастосовних органах).

У конституційному правосудді юридичний конфлікт вирішується Конституційним Судом і є конфліктом політичних інститутів, що пов'язаний з порушенням Конституції. Порядок діяльності Конституційного Суду визначений Конституцією України.

Конституційне судочинство (разом з парламентськими процедурами) – одна з форм вирішення юридичних розбіжностей між гілками влади й усунення конфліктів, що виникають в законодавчій і виконавчій діяльності. Отже, Конституційний Суд у специфічній формі контролює дотримання Конституції іншими державними органами. За своїм статусом Конституційний Суд вирішує конфлікти, що виникають: між законодавчими і виконавчими органами; між державними органами України і її суб'єктами; між державними органами і громадянами.

Загальна підстава для розгляду цих конфліктів полягає в тому, що у всіх випадках вони пов'язані з реальним або передбачуваним порушенням норм і принципів Конституції України. Існування Конституційного Суду відіграє важливу попереджувальну, стримувальну роль уже під час зародження юридичних конфліктів. Якщо ж конфлікт усе ж таки стався, Конституційний Суд вирішує його на підставі достатньо чітких юридичних норм, що регламентують його статус.

До основних видів діяльності Конституційного Суду України щодо вирішення конфліктів належать наступні.

По-перше, розгляд справ про відповідність законів, нормативних актів Президента України, Верховної Ради України, Уряду України положенням Конституції України.

По-друге, розгляд справ про відповідність статутів, законів та інших нормативних актів суб'єктів держави, а також договорів, укладених ними, положенням Конституції України.

По-третє, розгляд суперечок між органами державної влади.

По-четверте, розгляд міжнародних договорів України і порушень конституційних прав і свобод громадян.

Процедура роботи Конституційного Суду чітко закріплена в юридичних нормах, що забезпечує впорядкований розгляд конфлікту і винесення законної та обґрунтованої ухвали. Рішення, винесене Конституційним Судом, не підлягає перегляду і є для всіх обов'язковим.

Судовий розгляд справ охоплює:

- розгляд конфлікту незалежним органом, який за своїм призначенням і положенням повинен бути зацікавленим у правомірному і справедливому результаті розгляду справи;
- чітко розроблену процедуру встановлення і перевірки фактичних обставин та ухвалення рішення;
- нормативну основу всієї діяльності суду, який керується законом і своїм внутрішнім переконанням;
- обов'язковість ухвалених рішень для виконання як сторонами конфлікту, так і іншими юридичними та фізичними особами.

В Україні існує чотири види судочинства (не беручи до уваги розглянутий вище Конституційний Суд): цивільне, кримінальне, адміністративне, а також арбітражний процес. Вони відрізняються предметом судового розгляду, відтак і процедурою розгляду справи і характером ухвалюваних рішень.

Цивільне судочинство стосується майнових суперечок, трудових конфліктів, земельних відносин, сімейних і спадкових справ. Цивільний процес створює достатньо сприятливі можливості для мирного вирішення юридичних конфліктів. У цьому випадку сторони наділені рівними процесуальними правами: вони можуть збирати і надавати докази у справі, заявляти клопотання і відведення, оспорювати доводи іншої сторони, оскаржувати судові рішення й ін. Судове провадження має на меті винести законну й обґрунтовану ухвалу на основі усіх наданих сторонами і розглянутих матеріалів справи і тим самим вирішити юридичний конфлікт відповідно до закону.

Кримінальне судочинство здійснюється у разі кримінального юридичного конфлікту, який є злочином, здійсненим однією або декількома особами. В одних випадках це конфлікт між злочинцем і потерпілим громадянином (наприклад, крадіжка), в інших – між

злочинцем і державою (давання або отримання хабара), але у всіх випадках це конфлікт із законом. У суді цей конфлікт перетворюється, як правило, в конфлікт учасників процесу: обвинуваченого і його захисника, з одного боку, і обвинувача (прокурора) – з іншого. Достатньо рідкісні виключення, за яких процесуальний конфлікт не є відкритим, – це явка з повинною і щиросерде розкаяння. Але і в цьому випадку кримінальний юридичний конфлікт – злочин, який не можна зробити неіснуючим. У кримінальному судочинстві конфлікт переважно закінчується «силовим» рішенням – застосуванням міри державного покарання. Мирний результат тут є виключенням: у справах так званого приватного звинувачення (побої, образи і наклеп) до і в процесі судового розгляду допускається примирення обвинуваченого з потерпілим. В інших випадках завершений злочин не може розглядатися як приватна справа потерпілого, і конфлікт злочинця із законом підлягає, якщо можна так сказати, примусовому завершенню.

Адміністративне судочинство – це не діяльність адміністрації, а вид судочинства щодо розгляду адміністративних справ в особливому порядку, регламентованому нормами адміністративно-процесуального права. Його призначення – реалізація права громадян оскаржити в суді рішення і дії будь-якого органу державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань і посадовців. Конфлікт громадянина з указаними органами чи особами розглядається і вирішується судовою владою, яка гарантує законність і обґрунтованість рішення.

Арбітражний процес – це одна з можливостей, що дозволяють швидко й ефективно вирішити юридичний конфлікт між учасниками правовідносин. Основною правовою базою суду є законодавство України у сфері комерційного права. Ведення арбітражного процесу здійснюється, виходячи з принципу рівного ставлення до сторін-учасників. В **арбітражному процесі** беруть участь в основному юридичні особи. Сторони, що конфліктують, звертаються до арбітражного суду, оскільки не можуть подолати спірну ситуацію своїми силами.

Ця ситуація має **два різновиди**:

- *економічні суперечки між підприємцями;*
- *суперечки між підприємцями й органами державної влади та управління.*

Існують особливості процедури розгляду справи арбітражним судом, що відрізняє його від цивільного:

- в арбітражі часто застосовується процедура досудового врегулювання конфлікту;
- сторони, що сперечаються, можуть передавати з арбітражу будь-яку суперечку (окрім суперечки з державними органами) в третейський суд з метою її розгляду;
- арбітражний суд зобов'язаний під час розгляду справи допомогти сторонам знайти компромісне рішення.

Не менш важливим є вирішення *юридичних конфліктів у сфері розподілу влади*. Принцип розподілу влади є однією з конституційних основ нашої держави. Його сенс полягає в тому, що для уникнення єдиновладдя, диктатури однієї особи або групи осіб існує система «заборон і противаг», яка блокує можливе піднесення однієї з гілок влади над іншими і тим самим гарантує дотримання демократичності в управлінні суспільством.

Законодавча, виконавча і судова гілки влади мають свої компетенції, самостійну систему органів і керуються відповідним законодавством. Проте в реальному житті їх функції часом перехрещуються або вступають у взаємні суперечності. Особливо часто спостерігається втручання з боку виконавчої влади в судову і законодавчу сфери.

Вирішення юридичних конфліктів у сфері розподілу влади має свої особливості:

- конфлікти між гілками влади повинні завжди вирішуватися легітимними, конституційними засобами;
- навіть якщо конфлікт між гілками влади вирішився неконституційним шляхом, все ж таки його завершення набуває юридичної форми;
- над трьома гілками влади немає ніякого вищого арбітра, ніж суверенний народ;
- тривалий конфлікт між гілками влади створює політичну і соціальну кризу в суспільстві і позначається на різних сторонах життя;
- такі конфлікти треба не тільки своєчасно вирішувати, але і вчасно попереджати.

Що стосується техніки вирішення конфліктів між гілками влади, то вона охоплює систематичні переговори між главами

і представниками відповідних органів і відомств (президентом і парламентом, міністрами і депутатами тощо), обмін документами, роботу погоджувальних комісій і т.п.

Свою специфіку мають і юридичні конфлікти в парламентській діяльності. Парламент повинен формулювати загальну волю народу на основі аналізу й обліку різних соціальних інтересів і ухвалення єдиних, обов'язкових для всіх рішень у формі законів. Природно, що при цьому достатньо часто виникають розбіжності й конфлікти між політичними партіями, фракціями, групами, окремими депутатами. Вирішення таких конфліктів у самому парламенті вимагає розробки й використання ряду парламентських процедур.

Конфліктологи рекомендують здійснювати *вирішувати юридичні конфлікти в парламенті* трьома основними способами:

– *нав'язування волі однієї або декількох груп депутатів іншим учасникам*. Це відбувається головним чином у результаті голосування, під час якого ухвалюється рішення, що схвалюється більшістю;

– *компроміс*, для досягнення якого використовуються певні процедури;

– *консенсус* як форма прийняття рішення; одночасно є різновидом компромісу.

Найчастіше юридичні конфлікти в роботі парламенту виникають у процесі законотворення, під час парламентських дебатів та голосування.

Конфлікти в законотворчому процесі. Конфліктна ситуація, що виникає через відхилення Верховною Радою проекту закону, вирішується таким чином: комітети можуть створити *погоджувальну комісію* для подолання розбіжностей і в разі її успішної роботи проект закону повторно розглядається Верховною Радою. Ця форма вельми ефективна і застосовується в багатьох країнах. Якщо комісія створена не була або не дійшла узгодженого рішення, то Верховна Рада може провести *повторне голосування* законопроекту, який вважатиметься прийнятим, коли за нього проголосує не менше 2/3 від загального числа депутатів. Це буде «силовий» спосіб розв'язання конфлікту.

Регламент Верховної Ради детально окреслює погоджувальну процедуру за повторного розгляду законів, відхилених Верхов-

ною Радою. У ньому йдеться про умови й порядок створення і роботи погоджувальної комісії, процес ухвалення рішень комісією і процедуру повторного голосування в Раді. Після цього голосування законопроект прямує уже не в Верховну Раду, а до Президента України. В такий спосіб уникають відновлення конфлікту в парламенті. Порядок подолання розбіжностей описаний також і в Регламенті Верховної Ради.

Парламентські дебати. Під час парламентської дискусії в кожній з палат також нерідко виникають конфлікти між депутатами, що часом приймають бурхливий характер. Це стосується не тільки пленарних сесій, палат, але й засідань комітетів, комісій, депутатських фракцій і груп. Основою розгляду та вирішення конфліктів у таких випадках є регламенти й інші нормативні акти палат, які регулюють порядок розгляду різних питань, проведення слухань і дискусій.

Деякі норми містять правила депутатської етики, що прямо стосуються поведінки сторін під час конфлікту (наприклад, заборона на образливі вирази, на заклики до незаконних дій або використання помилкової інформації). Передбачено санкції до порушників: позбавлення слова, позбавлення права на виступи протягом дня, попередження, вказівка, а також видалення із залу запрошених на засідання осіб. У регламентах встановлюються тривалість виступів, порядок внесення пропозицій, черговість їх обговорення і т.д.

Конфлікти під час голосування нерідко виникають як через загострення емоцій депутатів у відповідальний момент, так і через помилки й непорозуміння. Цього можна уникнути лише за ретельної регламентації процедури голосування, яка досягається як ухваленням необхідних нормативних документів (правил), так і довголітньою практикою. Поступово і те, і інше впроваджується в роботу Верховної Ради, і процедури голосування стають більш менш відпрацьованими.

Зокрема, велике значення має ухвалення закону в результаті проведення трьох так званих читань законопроекту, тобто триразового його обговорення і внесення відповідних поправок на кожному з «читань». Цей порядок дозволяє поступово звести нанівець конфліктні ситуації, пов'язані з обговорюваним законопроектом, і «відсікти» їх шляхом голосування.

В процесі вирішення парламентських конфліктів багато залежить і від порядку голосування, прийнятого депутатами щодо конкретного питання (відкрито, поіменно або тасмне). Впливаючи на атмосферу обговорення, той чи інший порядок може або пригасити конфлікт, що окреслився, або, навпаки, загострити його. Для цього необхідні узгодження правових актів.

Нормативно-правові акти: закони, укази Президента, ухвали уряду й інші – не завжди відповідають один одному і вирішують питання однаково. Це трапляється з різних причин: розбіжність поглядів авторів пропонуваного законодавчих актів, помилки при складанні проєктів, зміна ситуації, регульованої певною нормою права, лобювання й інше. Неузгодженість актів, своєю чергою, породжує конфлікти у застосуванні права, коли сторони посиляються на різні правові акти, причому кожна з них виявляється формально правою. Вирішення юридичних конфліктів такого роду у вузькому сенсі вимагає узгодження і приведення до відповідності змісту самих актів.

Узгодження правових актів можливе в різних формах, основними з яких є: відміна одного або обох конкуруючих актів, визнання акта, недійсним, внесення в нього поправок або доповнень, видання нового акта. Ці дії можуть бути здійснені лише відповідними законодавчими, виконавчими або судовими органами, що видали акти, або вищестоящими для них інстанціями. Тому вирішенню юридичного конфлікту, в основі якого лежать суперечності у правових нормах, повинно передувати (або його супроводжувати) узгодження позицій організацій і осіб, відповідальних за ці норми.

Формами усунення суперечностей між актами є парламентські слухання, зустрічі й листування між представниками законодавчої і виконавчої влади, досягнення компромісів між позиціями державних установ.

Важливою є також діяльність Міністерства юстиції України, яке реєструє всі відомчі нормативні акти і стежить за їх відповідністю чинному законодавству.

Таким чином, вирішення юридичного конфлікту – це та або інша позитивна дія (рішення) самих суб'єктів конфлікту або третьої сторони, що припиняє протиборство мирними засобами (або шляхом узгодження інтересів сторін, або шляхом імперативного розпорядження відповідного органу).

Контрольні питання

1. *Які конфлікти прийнято вважати юридичними?*
2. *Чи можна вважати юридичний конфлікт соціальним?*
3. *Визначте об'єкт, предмет, об'єктивну та суб'єктивну сторони юридичного конфлікту.*
4. *Де проходить вирішення юридичних конфліктів?*
5. *Які види судочинства Вам відомі?*
6. *Дайте визначення конфліктної ситуації та інциденту.*
7. *Назвіть причини юридичних конфліктів.*
8. *Охарактеризуйте стадії розвитку юридичного конфлікту.*
9. *Які форми врегулювання юридичних конфліктів Вам відомі?*
10. *Назвіть ознаки вирішення юридичних конфліктів.*
11. *Охарактеризуйте основні засоби вирішення юридичних конфліктів.*
12. *Що таке арбітражний процес? Які конфлікти розглядаються арбітражним судом?*
13. *Назвіть особливості юридичних конфліктів у сфері розподілу влади.*

Інформаційні джерела

1. Громова О.Н. Конфликтология / О.Н. Громова. – М., 2000. – 151 с.
2. Здравомыслов А.Г. Социология конфликта / А.Г. Здравомыслов. – М., 1996. – 316 с.
3. Зеленков М.Ю. Социально-психологические проблемы конфликтов: конспект лекций / М.Ю. Зеленков. – М.: Юридический институт МИИТа, 2003. – 232 с.
4. Анцупов А.Я. Конфликтология: учебник для вузов / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов. – М.: ЮНИТИ, 2008. – 496 с.
5. Дмитриев А.В. Конфликтология / А.В. Дмитриев. – М.: Гардарики, 2000. – С. 7–41.
6. Социальные технологии урегулирования конфликтов: учеб. пособие / под ред. А.Б. Белинской. – М.: Прометей, 2000. – 212 с.

Тема 14. СОЦІОЛОГІЯ КОРУПЦІЇ

14.1. Корупція як реальна соціальна проблема

Корупція і хабарництво є соціальними проблемами, які становлять загрозу демократії, реалізації принципу верховенства права, прогресу суспільства, національній безпеці, формуванню громадянського суспільства, тому потребують невідкладного розв'язання.

А.І. Кирпічников розуміє корупцію як корозію влади. Як іржа роз'їдає метал, так корупція руйнує державний апарат і роз'їдає етичні засади суспільства. Рівень корупції – своєрідний барометр суспільства, показник його етичного стану і здатності державного апарату вирішувати задачі не у власних інтересах, а інтересах суспільства. Як для металу корозійна втома означає пониження межі його стійкості, так для суспільства втома від корупції означає пониження його опірності. Будучи породженням соціальної аморальності, що прогресує, корупція є індикатором суспільного етичного здоров'я. Водночас це і психологічний тип суспільного буття і суспільної свідомості, заснований на поблажливості й соціальному потуранні.

Тема корупції цікавить фахівців різних галузей науки: правників, соціологів, психологів, економістів, політологів. Об'єктивний аналіз факторів корупції з метою ефективної протидії був проведений вітчизняними ученими Л.І. Аркушою, О.Ф. Гідою, А.І. Долговою, В.С. Лукомським, М.І. Мельником, Є.В. Невмержицьким, О.С. Новаковим та іншими [6–8]. Різні міжнародні організації, фонди та науково-дослідні інститути достатньо часто проводять вимірювання рівня корупції.

Проте одним з найпоширеніших показників визначення рівня корумпованості суспільства є «індекс сприйняття корупції» (дослі-

дження Transparency International – далі TI) [16]. За методологією цього дослідження, до держав з небезпечним рівнем корумпованості належать ті, в яких значення індексу менше ніж 3. TI розраховує низку рейтингів, які ґрунтуються на 14 різних опитуваннях, проведених 12 незалежними організаціями серед ділових людей і аналітиків. До найважливіших щодо рівня корумпованості показників, які відображають результати опитувань, належать:

- індекс хабародавців;
- барометр світової корупції;
- набір інструментів для боротьби з корупцією;
- сприяння прозорості доходів;
- глобальний звіт про корупцію.

Згідно з даними дослідження TI на «корупційній карті світу» виділяються три основні центри («тріада розвинених країн»), що характеризуються найменшим ступенем корупції (див. рис. 2).

Рис. 2. Географія корупції

Незважаючи на те, що в цілому західноєвропейський регіон може бути оцінений як один з найменш корумпованих у світі, його відрізняє мозаїчна внутрішня структура корумпованості. Північна і центральна його частини (країни Скандинавії, Великобританія, Нідерланди і Швейцарія) характеризуються низьким ступенем розповсюдження корупції. Саме до цієї групи належать найменше корумповані країни світу Фінляндія і Данія. Вищий рівень корупції

характерний для Німеччини, Іспанії, Франції і Португалії. Найбільш корумпованою країною Західної Європи є Італія.

У Канаді рівень корупції вважається одним з найнижчих у світі нарівні з країнами Північної Європи. Ступінь корумпованості США істотно перевищує відповідний показник для Канади. Корумпованість Сінгапуру і Гонконгу (провінції Китаю) традиційно сприймається як найнижча в азіатському регіоні. За рівнем корупції ці нові індустріальні країни можна порівняти з найменш корумпованими країнами світу (Сінгапур із Швецією і Канадою, Гонконг зі Швейцарією і Норвегією).

На цьому фоні відносно більшим ступенем корупції характеризується Японія. Нова Зеландія і дещо менше Австралія теж мають найнижчий рівень корумпованості.

Обмежені можливості для економічного та людського розвитку, недостатній рівень глобальної конкурентоспроможності країни, зокрема за показником якості державних інституцій, внутрішньої та зовнішньої безпеки, високий рівень корупції та низький рівень задоволеності громадян діяльністю органів державної влади характеризують сучасне становище України. Наслідком такої ситуації є:

- 62-ге місце за рівнем послуг он-лайн (рейтинг країн – членів ООН) із 190-ти країн;
- 82-ге місце у рейтингу Індексу міжнародної конкурентоспроможності, причому за показником ефективності інституціонального середовища – 120-ге місце серед 133 країн;
- 143-ге місце за індикаторами державного управління Світового банку серед 212-ти країн;
- 146-ге місце за індексом сприйняття корупції ТІ серед 180-ти країн.

За результатами комплексного дослідження «Національна система доброчесності: оцінювання України», проведеного в травні-грудні 2011 року, «корупція в Україні сьогодні має особливості, які відрізняють її від корупції в розвинутих країнах світу. Соціальні та політичні інститути не користуються довірою громадян. Наприклад, у 2010 році тільки 7,5% громадян довіряли судам, 9,3% міліції, 11% висловлювали повну довіру до засобів масової інформації, 29,1% довіряла церкві [4]. До найбільш корумпованих інститутів громадяни України відносять суди, міліцію, парламент, публічний

сектор, заклади освіти, до найменш корумпованих – релігійні організації. Такий стан справ у сфері боротьби з корупцією пояснюється низкою чинників, а саме:

- недостатнім рівнем прозорості діяльності органів влади на всіх рівнях;
- слабким рівнем залучення громадськості у формування державної політики;
- політизацією судової, правоохоронної систем та державної служби;
- загальною недосконалістю антикорупційного законодавства;
- відсутністю належного контролю за його виконанням та фактичною безкарністю корумпованих чиновників.

14.2. Зародження корупції як соціального явища

Соціальні та історичні корені виникнення корупції сягають часів виникнення суспільства. В античній Греції це поняття мало і соціальний смисл знецінення моралі, розлад порядку. У Древньому Римі під корупцією розуміли підкуп судді. З XV–XVI ст. корупцію почали визначати як підкупність і продажність чиновників і громадсько-політичних діячів. Це явище отримало надзвичайне поширення саме у цей час.

Офіційно прояви корупції на території сучасної України зафіксовані у XI–XII ст. у Київській Русі, де дружинники зловживали своїми обов'язками, про що йдеться у літописах. Хабарництво на довгий період силовими методами викоринив Батий.

Нові риси корупції придала інтервенція іноземних держав. За часів Польщі хабарництво було незначним. Саме тоді від «справедливого» королівського суду (який завжди ставав на бік багатшої сторони) постраждав сам Богдан Хмельницький. Після перемоги його війська над Річчю Посполитою в Гетьманській державі почало процвітати хабарництво. Однак воно було набагато меншим, аніж в Росії, де владарювали бояри, а пізніше узаконеним хабарництвом став «інститут годівлі» – спосіб утримання «державних осіб» за

рахунок населення. З XIV століття розміри «годівлі» почали регламентуватись, і щодо чиновників уперше застосовується поняття «лихварство», «лихва» (надлишок).

Проте хоча указів і грамот для зниження «апетитів» тих, кого годували, видавалось багато, а особливо «голодних» навіть «колесували», це не допомогало. У підсумку в 1555 році держслужбовці починають отримувати зарплатню. Проте і це не зупинило корупції. У російському суспільстві мало не на генетичному рівні закріпилось поняття, що служба в органах влади – це спосіб прогодуватись. Імператриця Катерина Велика в указі від 18 червня 1762 року грірко писала про зловживання державної бюрократії: «Навряд чи уряд, дії якого мають господне спрямування, не заражені цією язвою [тобто хабарництвом]...» [2]. Україна, яка в той період була частиною імперії, не була виключенням.

Хабарництво не лише морально руйнувало суспільство, але й стало загрозою національній безпеці. Про це свідчать події Російсько-японської і Першої світової воєн. У дореволюційному «Укладенні про покарання», де хабарництву було приділено чимало уваги, своєрідно регламентувалися заходи впливу щодо цього соціального явища. Наприклад, якщо чиновник приймав «подарунки» або грошову винагороду за дії, які належали до його функціональних обов'язків, і він все виконував, як повинен, але робив це без затримки, то це називалось «мздоїмство». Покарання за це порушення було відносно м'яким.

Так, якщо «подарунок» отримували після виконання «замовлення», то винуватець карався лише штрафом, але розміром не більш як подвійна ціна подарунка-винагороди, а отримання винагороди до виконання дії вважалось більш серйозним порушенням, і за нього позбавляли посади.

Тогочасне французьке і бельгійське законодавства були більш ліберальними. Отримання матеріальної вдячності постфактум у цих країнах злочином взагалі не вважалось. І навпаки, у кайзерівській Німеччині злочинцем вважався навіть поштар, який взяв «на чай».

Набагато більшим злочином у дореволюційній Росії було «лихварство». Злочинцями вважались як «хабарник», так і «хабародавець». Окремим видом хабарництва було також «вимагання» грошей і подарунків за дії, що стосувалися служби винуватого.

Революція, яка, здавалося б, боролась за вирішення соціальних проблем, ще збільшила хабарництво. Найжорстокіші репресії і викорінення цілих «поколінь» бюрократичних еліт наркомів і голів сільських рад не допомогли.

В часи Радянського Союзу коло осіб, якому було дозволено зловживати владою, було достатньо малим, інформація приховувалась від населення і була дозованою.

За роки становлення незалежності України державна бюрократична машина запрацювала з європейською демократичністю і спочатку де-юре виглядала досить цивілізовано. Однак за даними міжнародної організації «Transparency International», яка з 1995 року випускає бюлетень «Індекс сприйняття корупції», Україна постійно посідає позиції, наближені до останніх.

На Україну як на державу з дуже високим ступенем корумпованості вказували у своїх дослідженнях Світовий банк та Міжнародний валютний фонд. «Сьогодні характерними рисами корупції в Україні є:

- залежність рівня та форм корупції від загального стану формування демократичних інститутів;
- несистемне, часто науково не обгрунтоване реформування основних інститутів (адміністративні процедури, податкова система, регуляторна діяльність держави, розв'язання соціальних проблем тощо);
- набуття корупцією ознак системного явища через ураження життєво важливих інститутів суспільства та перетворення її на функціонально важливий спосіб їх існування;
- неефективність політичних ініціатив у сфері боротьби з корупцією;
- зміцнення в суспільстві стереотипів терпимого ставлення до корупції, поєднання в масовій свідомості визнання суспільної шкоди корупції і готовності обирати корупційні шляхи розв'язання проблем, що призвело до нездатності громадян брати активну участь в антикорупційних діях;
- ураження корупцією органів державної влади, органів місцевого самоврядування;
- слабкість інститутів громадянського суспільства. Засоби масової інформації, залежні часто від власників та органів держав-

ної влади, здебільшого уникають об'єктивного висвітлення цих проблем» [16].

За роки становлення самостійності Україна формально законодавчо закріпила заходи боротьби з корупцією, а також стала стороною в низці міжнародних документів у сфері протидії корупції. 1 липня 2011 року набув чинності пакет антикорупційних законів, до якого увійшли: Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції»; Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення». Сутність антикорупційного законодавства полягає в тому, щоб:

1) *обмежити, нейтралізувати чи усунути фактори корупції:*

- запобігти конфлікту інтересів (особистих і службових);
- нормативно визначити рамки етичної поведінки особи, уповноваженої виконувати завдання і функції держави;

- зробити вчинення корупційних правопорушень справою невігдною, ризикованою, а врешті-решт досягти того, щоб особа чесно і сумлінно виконувала свої службові обов'язки;

2) *чітко визначити ознаки корупційних правопорушень:*

- передбачити адекватні заходи відповідальності за їх вчинення;
- належним чином врегулювати діяльність органів державної влади та їх окремих підрозділів, які безпосередньо протидіють корупції.

Базовим законодавчим актом в Україні став Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції», що передбачає:

- правові та організаційні засади запобігання та протидії корупції з огляду на положення міжнародних договорів із цих питань;

- розширення переліку корупційних діянь, видів корупційних адміністративних правопорушень;

- поділ корупційних діянь за ступенем суспільної небезпеки на види згідно з відповідальністю, що настає за їх вчинення (кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова);

- розширення переліку суб'єктів корупції;
- ефективні заходи щодо запобігання та розслідування фактів корупції.

Основними завданням зазначеного Закону є узгодження українського законодавства з міжнародними нормами та правовими стандартами, що регулюють усі аспекти попередження та протидії корупції, а також визначають єдиний підхід до розуміння сутності корупції, її різновидів, законодавчого врегулювання юридичної відповідальності за вчинення корупційних діянь.

14.3. Корупція як системне явище. Інституціоналізація корупції

Корупція відома давно і сприймається як даність у багатьох країнах світу. Проте як соціальне явище вона усвідомлюється лише в останні десятиліття.

Природа корупції, її причини і наслідки, антикорупційні заходи є предметом постійних суперечок між науковцями різних галузей.

Увага дослідників до корупції стимулювалася суспільним інтересом до підготовки і проведення реформ. Проте інтерес соціальних наук викликаний впливом корупції на соціальний стан населення.

Етимологічно слово «корупція» (від грецьк. *corruptere*) означає «псування». Початкове її значення – зіпсованість води, розлад шлунку внаслідок прийняття недоброякісної їжі. Як свідчать окремі енциклопедичні словники, слово «корупція» походить від латинського «*corruptio*», що означає «псування», «розбещення», тобто може розумітися як розбещення окремих посадових осіб державного апарату, як соціальна корозія, що роз'їдає державну владу і суспільство в цілому.

Вживання терміна «корупція» щодо політики приписується ще Арістотелю, який визначав тиранію як неправильну, зіпсовану, тобто корумповану форму монархії. У римському праві цим терміном позначалася діяльність декількох осіб, спрямована на порушення нормального судового процесу або управління суспільством. Одне з найбільш коротких сучасних визначень корупції належить Дж. Сентурія: це зловживання публічною владою заради власної вигоди. Схоже визначення можна знайти і в роботі

С. Алатаса: «Корупція – це зловживання довірою з особистої вигоди» [15].

У цьому ж контексті визначають корупцію і міжнародні організації. Наприклад, у Кодексі поведінки посадовця з підтримки правопорядку, прийнятому Резолюцією 34/169 Генеральної Асамблеї ООН 17 грудня 1979 р., корупція визначена як «зловживання службовим становищем задля досягнення особистої або групової вигоди, а також незаконне отримання державними службовцями вигоди у зв'язку із займаним службовим становищем» [18, с. 8].

У світовій практиці більшість дослідників (у тому числі правознавці й економісти) дотримуються визначення, запропонованого фахівцями Всесвітнього банку, згідно з яким «корупція – це зловживання владними повноваженнями в особистих інтересах» [18, с. 8].

Водночас визначення корупції з позицій економіки і права має певні недоліки. І. Мені вважає, що, оскільки корупція не є банальним правопорушенням, на зразок порушення правил дорожнього руху, то в її визначенні необхідно вийти за межі власне права [6, с. 362]. Зокрема, він звертає увагу на те, що соціологічне визначення корупційної поведінки може висунути на перший план ставлення до даного явища громадян і національних еліт. Окрім того, Г. Мюрдаль і С. Роуз-Аккерман відзначали прихований, таємний характер дії корупції. Лише те, що не приховується від очей громадськості і є допустимим з точки зору суспільства, не має нічого спільного з корупцією [11, с. 481].

Як серед українських учених-правознавців, так і серед юристів-практиків не існує чіткого визначення корупції. Її розглядають як: 1) підкуп-продажність державних службовців; 2) зловживання владою або посадовим становищем, здійснене з певних особистих інтересів; 3) використання посадових повноважень, статусу посади, а також її авторитету для задоволення особистого інтересу або інтересів третіх осіб; 4) елемент (ознаку) організованої злочинності. Однак соціальна складова випадає із цих визначень.

Залежно від вибраної підстави корупційні дії поділяють на *бюрократичну і політичну корупцію, примусову й узгоджену, централізовану і децентралізовану, чисто кримінальну* (в основному економічного характеру) і *політичну*, яку, своєю чергою, поділяють на *девіантну і злочинну*.

Складнішу класифікацію запропонував М. Джонстон. Він виокремив декілька типів корупції: хабарі чиновників у сфері торгівлі; відносини в патронажних системах; дружба і кумівство; так звана кризова корупція, пов'язана з роботою в умовах ризику. А. Хайденхаймер підрозділив корупцію на білу, сіру і чорну. «Біла» означає практики, інтегровані в культуру, які не вважаються проблемними. «Чорна» корупція є об'єктом засудження усім суспільством. «Сірою» корупцією А. Хайденхаймер назвав ті практики, щодо яких жодної згоди не існує. Саме навколо сірої корупції виникають скандали [17, с. 362–363].

С. Алатас розрізняє корупцію як операцію (транзакційна корупція) і корупцію як здирництво (екстортивна корупція). Перша ґрунтується на взаємній згоді між «донором» і «реципієнтом» з метою отримання вигод обома сторонами, а друга передбачає окремі форми примусу і, як правило, виходить із прагнення уникнути збитку, що заподіюється або донору, або близьким йому людям. Інші типи корупції наближені або є побічним продуктом транзактивної і екстортивної корупції. Так, протилежністю екстортивній є *оборонна* корупція.

Інвестиційна корупція передбачає таке надання послуг посадовцю або підношення йому подарунка, яке не пов'язане з отриманням особистої вигоди для дарувальника в даний час, але має на увазі можливість виникнення ситуацій у майбутньому, коли настане «потрібний» момент і в обмін за надану послугу або подарунок дарувальник зажадає від посадовця надання йому особливої переваги у вирішенні якого-небудь питання.

Непотична корупція пов'язана з невинуватим призначенням на посаду в органи державної служби друзів або родичів з наданням їм особливої переваги. *Аутогенна* корупція виділяє лише одного індивіда, який виграє, наприклад, за рахунок того, що дістав доступ до певної інформації раніше від інших. Нарешті, *підтримувальна* корупція описує дії, виконані ким-небудь для захисту і посилення вже існуючої корупції, часто з застосуванням інтриг або навіть сили. Основна перевага типології С. Алатаса полягає в тому, що поділ корупції на типи не залежить від наявних у суспільстві етичних цінностей і норм. Вона може доповнюватися безліччю інших видів корупції, залежно, наприклад, від її масштабів, рівня (від місцевого до національного) та ін.

Останнім часом науковці особливу увагу приділяють інституційному і політичному видам корупції. *Інституційна* корупція пов'язана з пошуком вигод від функціонування соціальних інститутів, а *політична* – з інтересами, які перетинаються на межі громадського й особистого секторів (коли політики користають із привілейованого доступу до ресурсів). Інституційна і політична корупція, як правило, є різновидами трансакційної.

Класифікують корупцію і **за рівнями**.

1. *На рівні окремих актів* вирізняються такі види корупції: набір особистих «тарифів», що призначаються за виконання або невиконання того, що офіційні правила вимагають виконувати; або це «тарифи» за дії, що прямо порушують закони.

2. *На рівні організації* корупція може бути *внутрішньою* і *зовнішньою*. Внутрішня виникає між членами однієї організації, зовнішня – це підкуп члена організації особою ззовні.

3. *На рівні держави* корупція може бути державною (бюрократичною або політичною), якщо йдеться про державну організацію, або корупцією в приватному секторі. Говорячи про державну корупцію, пов'язану зі структурою різних держав, С. Роуз-Аккерман [11] виокремлює дві ознаки, за якими можна розрізнити корумповані суспільства:

– *за типом одержувачів хабарів*: клептократії, в яких корупція організована у верхівці уряду та держави, де корупція є сферою діяльності великого числа бюрократів;

– *за типом «ринку» хабарів*: невелике число основних приватних корупційних дійових осіб, а виплати хабарів децентралізовані.

Ці дві ознаки відповідають чотирьом категоріям корумпованих держав:

- клептократії;
- конкурентному ринку;
- подвійній монополії;
- дуже слабкій державі, контрольованій мафією.

4. Корупція може виявлятися на *наддержавному та міжнаціональному рівні*. У світовій спільноті корупція у сфері міжнародного бізнесу є особливою проблемою. Усунути її намагаються шляхом укладення інтернаціональних угод між країнами-партнерами.

Результатом економічного підходу до аналізу причин корупції є висновок, що корупція – природне економічне явище, пов'язане з наявністю держави, яка, прагнучи виправити неефективність і «провали» ринку, сама може викликати корупцію і неефективність. Тобто з економічної точки зору корупція є способом прояву поведінки «шукачів вигоди». Така поведінка супроводжує процеси конкуренції за державний контракт, за квоту на експорт або на імпорт, але може бути результатом бажання приватної фірми звільнитися від певного податку (тоді корупція є тіншовим аналогом оподаткування).

Існує шість найбільш загальних ситуацій, які створюють мотиви для корупції стосовно внесення ринкового правила «пошуку вигоди» в державне регулювання:

1. Уряд може передавати розподіл дефіцитної ренти численним приватним особам і фірмам, використовуючи формальні критерії, а не бажання заплатити за розподілювану ренту. *Хабарі очищають ринок.*

2. Чиновники в суспільному секторі можуть бути слабо мотивовані добре виконувати свою роботу через низьку зарплату і низький рівень внутрішнього контролю. *Тут хабарі виконують роль премій.*

3. Приватні фірми й особи намагаються знизити витрати, що накладаються на них урядом у формі податків, споживчих правил і регулювань. *Хабарі знижують витрати тих, хто їх заплатив.*

4. Уряд часто передає великі фінансові прибутки приватним фірмам через контракти, приватизацію і присудження концесій. *Хабарі впливають на рівень монопольних рент і їх розподіл між приватними інвесторами і чиновниками.*

5. Хабарі можуть замінювати законні форми політичного впливу. *Підкуп політиків призводить до купівлі їхнього впливу, а підкуп політиками – до купівлі голосів.*

6. Правосуддя має владу і можливості приймати остаточні рішення і перерозподіляти ресурси між сторонами. *Хабарі можуть перекривати законні норми.*

Таким чином, системна корупція має місце там, де корупція стає частиною системи управління у багатьох випадках настільки невід'ємної, що система не може функціонувати без неї. Системна корупція охоплює всі або майже всі основні сфери соціального

життя, державний (муніципальний) і недержавний сектори. Це ахіллесова п'ята реформаторів, оскільки нова влада, сповнена рішучості узятися за корупцію, виявляє нездатність реформувати систему, на яку їй доводиться опиратися у здійсненні управлінських функцій.

Корупція як явище розкривається сукупністю поширених і стійко повторюваних корупційних дій, зумовлених факторами системи соціального управління. У цьому аспекті корупція може розглядатись на *мезорівні*, коли корупційні відносини формуються локально, у певних сферах діяльності, і на *макрорівні* за тотального ураження корупцією національного і світового співтовариства.

Корупція – найнебезпечніший вид соціальної патології, який вражає систему державного і муніципального управління. Складність її подолання полягає у тому, що вона реалізується у сфері дії надактивних факторів мотивації поведінки людей – багатства і влади. Саморегулюючий обмін матеріальними ресурсами й інформацією (керівні рішення), який відбувається у корупційному процесі, наділяє її здатністю до самоорганізації, і внаслідок цього до стійкого самозбереження. У корупції як соціальному явищі беруть участь суб'єкти двох сторін: політико-адміністративний апарат держави і громадяни.

Принцип соціальної несправедливості тут піднесено до головного методу неформального управління суспільними відносинами, що породжує цілу сферу тіньового управління, яка перешкоджає інститутам держави ефективно впливати засобами регулювання на соціально-економічні явища й процеси в суспільстві, роблячи їх некерованими, стихійними й непідпорядкованими законові. Водночас корупція в системі управлінських відносин виникає як певна соціальна компенсація загальних недоліків системи державного регулювання. По суті це неформальна альтернатива економічно неефективному, соціально незорієнтованому середовищу, існування якого підриває основи правової держави, сприяє поширенню правового нігілізму, суттєво обмежує і ускладнює розвиток суспільної правосвідомості.

Тому для системного усунення такого явища, як корупція, необхідна глибинна зміна системи, структури й характеру державного управління, його переорієнтація з вирішення розпорядчо-контрольних функцій, що найбільше стимулюють виникнення

корупційних відносин, до сервісного типу регулювання, головна мета якого – створювати умови для всесторонньої реалізації прав і свобод громадян. Як свідчить міжнародна практика, найбільш ефективний механізм подолання корупції полягає у запровадженні чітких, відкритих, зафіксованих у часових, ресурсних і змістових рамках адміністративних процедур органів влади, особливо ухвалювально-погоджувального й контрольно-наглядового характеру.

На вищому інституціональному рівні корупція загрожує національній безпеці та суспільному ладу країни, системно і комплексно впливаючи на формування і діяльність владних і політичних інститутів, підриваючи довіру громадян до влади, ускладнюючи відносини держави з іноземними партнерами.

Можна говорити про основні чинники та показники, які характеризують корупцію як соціальне явище.

1. *Явище корупції завжди супроводжує слабку владу*, яка не здатна захистити права громадян. Корупція – наслідок бідної влади, бюджет якої недостатній для утримання висококваліфікованих і відданих справі службовців. Слабкість і бідність держави приводить її до поширення контролю у сфері суспільних відносин. Однак цей контроль сам стає об'єктом підкупу, що ще більше послаблює державу і не впливає на бюджет, оскільки процес корупції спрямований на задоволення приватного інтересу.

2. *Корупція – явище, характерне для ринкових відносин*. Предметом купівлі і продажу (товаром) є дія (або бездіяльність) посадової особи, в якій зацікавлений користувач. Попит зустрічає відповідну пропозицію з боку суб'єкта управлінського рішення або послуги.

3. *Корупція – складний системний процес, що самоорганізовується*. Нейтралізувати його може лише більш ефективно організована система.

Перетворення корупції з категорії злочинів (надання послуг «дружнім» фірмам, створення перешкод і «наїзди» на «недружні» компанії, сприяння діяльності злочинних груп та ін.) окремих чиновників у масове соціальне явище, яке стає звичним елементом соціально-економічної системи, приводить до **інституціоналізації корупції**. Це виражається, по-перше, у величезних масштабах використання працівниками держапарату свого становища для заробітку на ринку і в тому, що більшість цих працівників заробляє саме

в такий спосіб. Масштаби заробітку, за оцінками деяких експертів, дорівнює бюджету країни. По-друге, в тому, що сама «корупційна діяльність» стала вже звичною для працівників, керівників різного рангу і різних сфер, а також для населення країни. По-третє, «корупційна діяльність» набула стійких організаційних форм, упорядкувалася, перестала бути самодіяльністю окремих нечесних функціонерів. Вона має складну розгалужену структуру, до неї залучено багато груп людей, що знаходяться на різних щаблях системи управління.

Інституціоналізація корупції відбулася в Україні, як і в більшості пострадянських країн, у середині 90-х років. Саме тоді вона перестала бути певним «відхиленням», а стала нормою поведінки держапарату. Тому називати таку діяльність «корупцією» означає неправомірно звужувати її соціальний зміст, акцентуючи увагу суспільства передовсім на правовій частині справи, на прямих правових санкціях. Проте таких заходів абсолютно недостатньо, оскільки корупційна діяльність викликана глибокими соціально-економічними і політичними причинами.

Соціально-економічні й політичні наслідки інституціоналізації корупції залишаються доволі складними. Вона різко знижує економічну ефективність, оскільки перешкоджає інвестуванню і радикально ускладнює створення нових підприємств у сфері малого і середнього бізнесу, а значить і створення нових робочих місць; створює нерівні умови конкуренції (ті, хто включений в корупційні зв'язки, одержує переваги, не пов'язані з якістю продукції і послуг), а значить, не дає можливості розвиватися тим, хто виробляє кращу продукцію за нижчими цінами. «Корупційна рента», яку одержують чиновники, ставить у невідгідне положення виробників порівняно з бізнесменами з країн, де такої ренти немає, знижує конкурентоспроможність українських товарів. Інституціоналізація корупції – результат крайнього егоїзму керівного класу, що спонукає населення до відчуження від усієї системи влади, розповсюдження соціальної аномії, настроїв апатії і безсилля через неможливість вплинути на владу. Це створює соціальний настрій, за якого динамічний розвиток країни неможливий.

Крім того, інституціоналізація корупції призводить до автономізації, відособлення різних груп усередині апарату влади, оскільки окремі групи отримують можливість запрацювати на вільному

ринку поза офіційною державною системою оплати праці. Це радикально знижує керованість держапарату, вкрай ускладнює зміну кадрів, не дає можливості здійснювати певні істотні перетворення в економіці й політичній системі.

Для деінституціоналізації корупції і зниження її масштабів до суспільно прийнятних розмірів необхідно здійснити комплекс соціально-економічних і політичних реформ. Головний їх напрям – демонополізація соціально-економічної системи на всіх поверхах влади, що передбачає, передовсім, відділення державних службовців, працівників правоохоронних і силових структур від бізнесу, закриття всіх фірм, «дружніх» для працівників держапарату, і стимулювання створення і роботи незалежних ділових підприємств.

Розглянемо найбільш важливі, на думку експертів, компоненти антикорупційних схем.

1. На державному рівні це *політична воля вищого державно-го керівництва*, забезпечення відкритості влади. Проте воля і бажання «перших осіб» повинні не лише декларуватися, але насамперед відкрито відображатись у їхній поведінці й власному способі життя. Йдеться не лише про зняття недоторканості з депутатів, Президента України, членів Кабінету Міністрів України, а про їхню кримінальну відповідальність перед народом України.

2. *Морально-етичне виховання персоналу*. Етичні кодекси державних служб перестали слугувати прописними істинами, їх положення майже ніхто не знає, а вербальні методи виховного впливу не дають позитивних результатів. Проте потенційні можливості виховання залишаються у вигляді створення соціальних умов, регламентування та організації порядку діяльності в морально-психологічній атмосфері служб.

3. Одним з перших у рейтингу антикорупційних заходів є *забезпечення службовцям високих соціальних гарантій*, що дозволило б проводити *прозорий об'єктивний конкурсний відбір на державну службу*, деформалізований процес атестування, забезпечити високу мотивацію і поцінування посадовцями своєї професії та посади.

4. Важливе місце в рейтингу антикорупційних факторів і заходів посідає *підвищення відповідальності службовців за дії, які сприяють корупції або уможливають її*. Це дії, які породжують корупційні прояви, штучно гальмують розгляд питань громадян у державних органах, що підштовхує «клієнтів» до підкупу

(затягування у вирішенні питань, немотивовані відмови тощо). З іншого боку, що особливо небезпечно, – це прийняття посадовими особами рішень, які створюють корупціогенні умови у державно-громадянських відносинах. Тому позитивним є вплив на формування законодавства аналізу незалежною експертизою законопроектів, ухвал та рішень на предмет корупційних наслідків.

5. Для профілактики корупції важливе значення має *чітка правова регламентація виконання службових обов'язків*, забезпечення ефективного службового і соціального контролю.

14.4. Корупція як соціальне відхилення

Оскільки корупція в суспільстві часто набуває системного характеру, то оптимістичні заклики до боротьби з цим явищем закінчуються песимістичним визнанням, що перемогти корупцію неможливо. Однак створити умови, за яких збагачення чиновників за рахунок посадових можливостей стане не вигідно, можна і треба.

Необхідно насамперед проаналізувати соціальну анатомію проблеми, виявити механізм корупції чиновників. Певною мірою допомогти в цьому може теорія соціальних відхилень. Усі хабарники починають брати хабарі, маючи переконання щодо моральної безкарності. Але з часом, за умови отримання хабарів, у їхній свідомості переконання не «можна брати хабарі» слабне, і врешті-решт вони роблять це без докорів сумління, як щось цілком дозволене, допустиме.

У механізмі соціальних відхилень задіяні такі елементи: цінності, норми, соціальні інститути і зв'язки. Деформація хоча б одного з них неминуче впливає на інші. Так, зміна ціннісних орієнтацій посадовців викликає напруження публічно-правових зв'язків і порушення адміністративних, що, своєю чергою, знижує рівень функціонування інституту державної служби і стимулює девіації чиновників. Відомо, що ядро адміністративної культури становлять цінності права і політики. У вітчизняній практиці політика завжди домінувала над правом, хоча повинно бути навпаки. Адже політика «генетично» зорієнтована на групові інтереси, а право – на загальносоціальні. Незважаючи на культивування останніми роками

цінностей демократії і законності, перекіс, що склався, так і не вдалося усунути. Більше того, закон перетворився зі слуги в заручника політики.

В результаті різкого зниження статусу права послабшала, а подекуди і щезла пошана таких цінностей, як дисципліна, честь, гідність, службовий обов'язок, самовідданість, скромність, безкорисливість, і навпаки, посилилося прагнення до таких цінностей, як «свобода» (від відповідальності), «автономія» (від суспільства), «недоторканість» (щодо закону).

У структурі сучасних адміністративних цінностей найважливішою є вигода, очікування наживи. Службовці орієнтуються на матеріальний достаток; психологія чиновницького чванства загострює суперечність між конституційними вимогами держави і розпорядженнями кримінального бізнесу. В умовах спотворення адміністративних цінностей перекирчуються і відповідні норми: індивідуальні й групові норми поведінки стають первинними, а загальносоціальні – вторинними. Така підміна знімає у держслужбовців етичні обмеження, створює самодостатню корпоративну систему нормативних дій. Те, що з боку суспільства вважається кримінальним відхиленням, з боку чиновництва вважають нормою. Це і псевдоприватизація, і «вичавлювання» відомствами величезних бюджетних субсидій, і підвищення цін «природними монополіями» на паливно-енергетичні ресурси, транспортні послуги.

Деформація норм і цінностей веде до дисфункцій інституту державної служби. В основу діяльності ставляться не ефективність, а лояльність. Чиновники перетворюються на замкнуту корпорацію бюрократів, виділену з маси громадян високим статусом, окладами і привілеями, кастовою солідарністю. Апарат комплектується за принципом особистої відданості. Пошук кандидатів здійснюється в основному серед знайомих. В результаті руйнується система публічно-правових засад і встановлюється ланцюг опосередкованих особистих зв'язків.

Поступово формується механізм корупції. Корумпована бюрократія підпорядковує собі адміністративний апарат на основі відомчих або вузькогрупових інтересів. У коридорах влади розгортається «підклимна» боротьба за сфери впливу. Ігноруються державні й суспільні запити, водночас підносяться приватні інтереси відомства. Усвідомлення своєї влади, можливість вплинути

на долю «громадян-прохачів», безконтрольність розбещує чиновника. Найбільш злісна форма перебільшення своєї влади – чванство і хамство.

Таким чином, причини корупції слід шукати в дисфункціях державної служби і девіаціях, нею зумовлених. Для усунення цих причин необхідне таке інституційне середовище, яке б максимально обмежило розповсюдження корупції. За даними дослідження Всесвітнього банку, законослухняними в середньому є 10–15% населення будь-якої країни. Така ж кількість людей відрізняється антигромадськими схильностями. Решта – це носії проміжних медіальних властивостей, які адаптуються залежно від того, яке соціальне середовище переважає в суспільстві. Якщо демократичні інститути слабкі, то домінують тіньові відносини, процвітає корупція, в соціумі проявляють активність особи антигромадського складу і більшість підтримує їх. Отже, зниження рівня корумпованості багато в чому залежить від зміцнення демократичних цінностей, які сприяють становленню правової держави і громадянського суспільства, адекватних норм їх взаємодії.

14.5. Соціальна ціна корупції

Одним з основних аспектів, у якому проявляється соціальна сутність корупції, є її негативні наслідки для суспільства, держави, окремих юридичних та фізичних осіб, іншими словами, та «соціальна ціна», яку платить суспільство за корупцію. Крім того, саме соціальна ціна є показником, що характеризує суспільну небезпеку корупції.

Суспільно небезпечні наслідки корупції можуть наставати практично у всіх сферах життя. При цьому вони можуть бути негативними як для всього суспільства й держави, так і для певної установи, підприємства, організації чи окремого громадянина.

Суспільна небезпека корупції у соціальному аспекті полягає в тому, що вона:

- призводить до гальмування та викривлення соціально-економічних реформ;
- поглиблює соціальну нерівність громадян;

- збільшує соціальну напругу в суспільстві;
- порушує принципи соціальної справедливості;
- ускладнює доступ громадян до соціальних фондів і перешкоджає користуванню ними, істотно знижуючи рівень соціального захисту; створює підґрунтя для викрадення цих фондів;
 - знищує суспільні цінності; формує протиправний спосіб життя, укорінює одну з найгірших форм регламентації суспільних відносин;
 - підриває авторитет держави; завдає шкоди утвердженню демократичних основ управління суспільством.

Спотворюючи суспільні відносини, корупція порушує нормальну життєдіяльність суспільства, від порушення службового обов'язку до порушення інших суспільних відносин. Корупція як соціальне явище притаманна більшості держав світу. М.І. Мельник перелічує заходи щодо протидії корупції: «1) зменшити її обсяги, обмежити (локалізувати) сфери її обумовлення та розповсюдження; 2) змінити на менш небезпечний характер корупційних проявів; 3) обмежити взаємовплив корупції на економічні, політичні, правові та інші соціальні процеси» [6, с. 54]. Водночас необхідно збільшити ризик настання негативних наслідків для особи, яка вступає в корупційні відносини.

Виходячи з цього, слід визначати стратегічні й тактичні цілі протидії корупції, ставити завдання перед конкретними органами державної влади, обирати засоби протидії корупції. При цьому основні сили слід спрямовувати не на лікування «симптомів», а на подолання умов і причин, які породжують негативні наслідки.

Політичні наслідки корупції проявляються в тому, що вона:

- змінює сутність політичної влади, знижує рівень її легітимності як всередині держави, так і на міжнародній арені;
- порушує принципи її формування і функціонування, демократичні засади суспільства і держави;
- підриває політичну систему;
- породжує відчуження влади від народу, знижуючи залежність держави від її громадян;
- дестабілізує політичну ситуацію;
- підпорядковує державну владу приватним та корпоративним інтересам, у тому числі інтересам корумпованих угруповань і кланів.

Влада, носієм і єдиним джерелом якої є народ, використовується в інтересах окремих осіб або певної групи осіб. Іншими словами, корупція передбачає експлуатацію публічної влади у приватних інтересах.

Корумпована особа або інші особи, в інтересах яких вчинюється корупційне діяння, неправомірно (за допомогою підкупу, з порушенням установленого порядку, за відсутності для того підстав тощо) виключно завдяки використанню суб'єктом корупції наданої йому влади чи посадових повноважень отримують певні блага, пільги, переваги або іншу вигоду.

За високого рівня корумпованості державних органів корупція стає системним елементом державного управління. У такому разі управління державою суттєво віддаляється від демократичних принципів і значно спрощується для корумпованих представників влади, яким притаманний спрощений погляд на владу, на її сутність і суспільне призначення, на власне службове становище, яке розглядається як засіб задоволення особистих інтересів. За масштабної корумпованості державних службовців громадяни втрачають свій державний апарат, який у такому разі слугує не інтересам платників податків, а самим чиновникам.

Внаслідок корупції відбувається зміщення (деформація) основної мети політики: замість забезпечення загальносуспільних інтересів політика спрямовується на забезпечення приватного та групового інтересів. У підсумку корупція підриває авторитет держави, породжує недовіру громадян до політичної влади. Влада сприймається громадянами не як виразник їх інтересів і спосіб їх захисту, а як джерело небезпеки для їхніх прав і свобод.

Економічні наслідки корупції проявляються в тому, що вона:

- підриває економічну систему держави;
- дискредитує економічні реформи; порушує основні засади господарської діяльності;
- перешкоджає надходженню внутрішніх і зовнішніх інвестицій;
- є причиною фінансових криз; порушує конкурентні засади економіки, сприяє розвитку недобросовісної конкуренції;
- сприяє монополізації економіки;
- перешкоджає розвитку ринкових відносин, передусім середнього та малого підприємництва;

- дискримінує підприємців з боку корумпованих чиновників;
- сприяє криміналізації та тінізації економіки, легалізації доходів, одержаних незаконним шляхом;
- призводить до необґрунтованого підвищення собівартості продукції;
- викривляє принципи приватизації;
- скорочує надходження до бюджету; ускладнює економічні відносини з іншими державами, міжнародними організаціями.

Корупція є однією з основних причин економічного занепаду багатьох країн світу. Вона може призвести до масштабного розкрадання державного майна, що тягне за собою істотні негативні наслідки для розвитку економіки країни.

Дослідження фахівців Світового банку свідчать про те, що корупція значно зменшує обсяги внутрішніх та зовнішніх інвестицій. Розглядаючи корупцію як своєрідний додатковий «податок» на бізнес, вони вважають, що кожне збільшення ставки цього «податку» на один відсоток скорочує приплив прямих інвестицій у країну на п'ять відсотків. Підраховано, що зниження корумпованості до рівня Сінгапуру збільшило б обсяги інвестицій у корумпованій країні і зменшило податок на прибуток підприємств на 20%.

Про те, наскільки серйозною економічною проблемою для України є проблема протидії корупції, свідчать вибіркові соціологічні дослідження. За даними «Соціс-Геллап», 47% українців визнають корупцію головним гальмом економічних реформ. Корупційний вплив на економічні відносини проявляється у дискримінації підприємців з боку службових осіб органів державної влади або органів місцевого самоврядування, а саме:

- у встановленні не передбачених законодавством обмежень на здійснення окремих видів підприємницької діяльності або ж наданні вирішення на їх здійснення у разі виконання певних (як правило, дискримінаційних) умов;
- примушуванні підприємців до укладання не вигідних для них договорів;
- наданні окремим підприємцям пільг або інших переваг у конкуренції з іншими підприємцями;
- обмеженні законних прав деяких підприємців, зокрема щодо ціноутворення, вільного вибору партнерів, розподілу прибутку тощо.

Окремі дослідники називають такі відносини «корумпованою економікою», визначаючи її як зрощування незаконного виробництва з часткою держапарату, що забезпечує функціонування незаконного підприємництва. Ця ситуація обумовлена, з одного боку, надмірним податковим навантаженням на вітчизняних виробників, а з іншого – культивацією корумпованих відносин в українському суспільстві.

Правові наслідки корупції проявляються у:

- порушенні правових принципів функціонування держави та її окремих інститутів (верховенства права, законності, невідворотності відповідальності);
- суттєвому обмеженні конституційних прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб;
- грубому порушенні встановленого законом порядку здійснення повноважень посадовими і службовими особами органів державної влади, місцевого самоврядування та прийнятті ними неправових, незаконних рішень;
- поширенні серед громадян, у тому числі службовців публічної сфери управління, правового нігілізму;
- зниженні рівня розвитку інституту правової держави.

Корупція дискредитує право як універсальний регулятор суспільних відносин, перетворюючи його на засіб задоволення приватних та корпоративних інтересів. Корумповані посадові особи виходять за межі своїх повноважень, діють всупереч вимогам закону.

Корупція ігнорує конституційні положення про непорушність прав і свобод людини та рівність конституційних прав і свобод громадян, а також їх рівність перед законом. Вона змінює сутність правоохоронної діяльності відповідних державних органів, які при корумпуванні їх посадових (службових) осіб перестають виконувати функцію охорони права і перетворюються в інструмент розправи над невинними особами або інструмент неправомірного задоволення особистих чи групових інтересів певних осіб, у тому числі самих посадових (службових) осіб зазначених органів. Внаслідок корупційного впливу на суддів та представників інших правоохоронних органів основу рішень у справах, що перебувають у їх провадженні, становлять не передбачені законом, а обумовлені корупційними відносинами підстави.

Таким чином, корупцію можна визначити як складне соціальне (а за своєю суттю асоціальне, аморальне і протиправне) явище, що виникає в процесі реалізації владних відносин уповноваженими на це особами, які використовують надану їм владу для задоволення особистих інтересів (інтересів третіх осіб), а також для створення умов здійснення корупційних дій, приховування цих дій та сприяння їм.

Корупція – системна і багатофункціональна базова технологія досягнення будь-якої мети; метод реалізації субординації у вищих і нижчих соціальних шарах; мова спілкування всіх соціальних інститутів і соціальних груп, а також найпримітивніший і найефективніший спосіб впливу на соціальну реальність.

Корупція призводить до приватизації державної влади, самої держави. А така «приватизована» держава стає недієздатною у сфері державного будівництва.

Ефективність програм боротьби з корупцією досягається за наявності таких умов:

- яскраво виражене прагнення політичної еліти боротися зі всіма проявами корупції і згода політичних лідерів на те, щоб самим стати об'єктом перевірок;
- установка на запобігання, профілактику корупції і прагнення знищити систему, що породжує її, а не влаштовувати «полювання на відьом»;
- ухвалення всеосяжного антикорупційного законодавства і втілення його в життя силами установ, непідкупність яких не береться під сумнів;
- розробка законодавчих норм, здатних відбити бажання здійснювати корупційне правопорушення;
- встановлення партнерських відносин між владою і громадянським суспільством;
- перетворення корупції у «сферу підвищеного ризику і низької рентабельності» тощо.

Таким чином, боротьба з корупцією може дати результати, якщо буде забезпечена реальна заборона явищ і процесів, які її породжують.

Вивчати їх необхідно шляхом проведення досліджень, що спеціалізуються у сфері соціології і права.

Контрольні питання

1. *Охарактеризуйте стан корупції в Україні за міжнародними рейтингами.*
2. *Чим пояснюються низькі результати протидії корупції в Україні?*
3. *Розкрийте соціально-історичні передумови корупції в Україні.*
4. *Назвіть соціальні риси корупції в Україні.*
5. *У чому полягає «системність» корупції як соціального явища?*
6. *Що таке «інституціоналізація корупції»? Які соціальні результати цього процесу?*
7. *Які види і рівні корупції Вам відомі?*
8. *Охарактеризуйте корупцію як соціальне відхилення.*
9. *У чому полягає соціальна ціна корупції?*
10. *Назвіть соціальні наслідки корупції.*
11. *Назвіть політичні наслідки корупції.*
12. *Назвіть економічні наслідки корупції.*
13. *Назвіть правові наслідки корупції.*

Інформаційні джерела

1. Ворона В.М. Десять років потому: час збирати каміння і час будувати / В.М. Ворона // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців); за ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2001. – 386 с.
2. Голосенко И.А. Феномен «русской взятки»: очерк истории отечественной социологии чиновничества / И.А. Голосенко // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1999. – Т. II. – № 3. – С. 101–116.
3. Гуменюк Л.Й. Соціологія корупції: проблеми і перспективи становлення в Україні / Л.Й. Гуменюк // Вісник Одеського національного університету. – 2007. – Т. 12. – Вип. 6. – С. 549–553. – Соціологія і політичні науки.
4. Корупція в Україні. – Х.: Ін-т прикладних гуманітарних досліджень, 2004. – 112 с.
5. Кравченко А.И. Социология девиантности. Раздел II. Организованная преступность. Глава 5. Коррупция / А.И. Кравченко // Электрон-

ная библиотека социологического факультета МГУ имени М.В. Ломоносова. – Режим доступа: <http://lib.socio.msu.ru/l/library?e=d-000-00-001ucheb-00-0-0-0prompt-10-4-0-11--1-ru-50-20-about-00031-001-1-0windowsZz-1251-00&cl=CL1&d=HASH01d860037a6f82dbb24fe132&x=1>

6. Мельник М.І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії): монографія / М.І. Мельник. – К.: Юридична думка, 2004. – 400 с.

7. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії / М.І. Мельник. – К., 2001. – 438 с.

8. Невмержицький Е.В. Корупція як соціально-політичне явище: особливості проявів і механізми подолання в сучасній Україні: дис. ... політ. наук: спец. 23.00.02 / Е.В. Невмержицький; Ін-т держави і права НАН України. – К., 1999. – 19 с.

9. Погляд громадян на проблему корупції в Україні: аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження (загальнонаціональне опитування) // Центр «Імідж-Контроль» для програми «Партнерство за прозоре суспільство». – К., 2003. – 94 с.

10. Решетников М. Психология коррупции: утопия и антиутопия / М. Решетников. – СПб.: Восточно-европейский институт психоанализа, 2008. – 128 с.

11. Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы / С. Роуз-Аккерман. – М.: Логос, 2003. – 356 с.

12. Сатаров Г.А. Некоторые задачи и проблемы социологии коррупции / Г.А. Сатаров. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fb.nstu.ru>

13. Сатаров Г.А. Разнообразие стран и разнообразие коррупции (анализ сравнительных исследований) / Г.А. Сатаров, С.А. Пархоменко. – М., 2001. – 211 с.

14. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество: пер. с англ. / П.А. Сорокин; общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

15. Alatas S.H. The problem of Corruption / S.H. Alatas. – Singapore, 1986. – 346 p.

16. FOR IMMEDIATE RELEASE. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.transparency.org>

17. Heidenheimer A. Political Corruption: A Handbook / Heidenheimer A., Johnston M., Levine V. (dir. publ.). – New Brunswick: Transaction Publishers, 1989. – 254 с.

18. Helping Countries Combat Corruption: The Role of the World Bank. Poverty Reduction and Economic Management // The World Bank. – September, 1997. – P. 8.

19. Meny Y. Corruption «fin de siècle»: Changement, crise et transformation des valeurs Revue internationale des sciences sociales / Y. Meny. – 1996. – № 149 (September).

Тема 15. СОЦІОЛОГІЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

15.1. Правоохоронна діяльність як об'єкт соціологічної науки

Соціологія правоохоронної діяльності посіла визначне місце в системі наук, які вивчають діяльність правоохоронних органів (психологія правоохоронної діяльності, етика, соціологія права, соціологія злочинності та ін.). Сьогодні в рамках соціологічних конгресів, наукових конференцій працюють постійно діючі секції «Соціологія правоохоронної діяльності». До тематики відносин і взаємодії української міліції та населення, використання громадської думки для ефективного менеджменту ОВС України у своїх працях звертались такі науковці: В.О. Соболев, І.П. Руценко, В.В. Мальцев, В.О. Болотова, О.М. Роша, В.С. Чернявський, В.І. Щербакова, Д.О. Кобзін, А.М. Черноусов та ін. [1; 2; 3].

Однак, на відміну від інших наукових напрямків та галузевих теорій, *соціологія правоохоронної діяльності вивчає суцільні відносини і взаємозв'язки в соціальній системі координат «правоохоронні органи – суспільство – населення» через функціонування, взаємодію системи правоохоронних органів із соціальними інститутами, організаціями, спільнотами, а також чинники, які впливають на ефективність правоохоронної діяльності, спрямованої на захист населення від злочинних посягань, охорону громадського порядку, шляхи її вдосконалення.* Водночас соціологія правоохоронної діяльності зосереджує свою увагу на соціальних процесах і відносинах між соціальними спільнотами і групами усередині самої правоохоронної системи.

Таким чином, соціологія правоохоронної діяльності вивчає не злочинність як таку, а саму діяльність соціального інституту міліції, спрямовану на її подолання.

Тому до основних завдань соціології правоохоронної діяльності належать:

- вивчення становлення, функціонування та розвитку соціального інституту правоохорони суспільства;
- вивчення характеру взаємодії соціального інституту правоохорони з іншими соціальними інститутами і суспільством в цілому;
- вивчення соціальних процесів і відносин між соціальними спільнотами і групами, а також всередині самої правоохоронної організації.

Становлення соціології правоохоронної діяльності як галузі соціологічної науки розпочалось задовго до створення групи соціологічного моніторингу при Університеті внутрішніх справ (м. Харків) і проведення МВС України спільно з вищими навчальними закладами наукових досліджень з проблем ефективності функціонування системи органів внутрішніх справ, визначення мотивації професійної діяльності, стану соціального забезпечення, морально-психологічного клімату в колективах правоохоронців.

Соціологи розглянули низку проблем, які стосуються правоохоронної діяльності:

- вивчення сприйняття міліції населенням України, іміджу правоохоронних органів серед населення як основної оцінки їх діяльності та взаємодії;
- соціальні проблеми функціонування системи ОВС, підвищення ефективності правоохоронної діяльності, в тому числі через реформування ОВС, відбір та професіоналізацію персоналу;
- рівень соціальної, морально-політичної та психологічної підготовки особового складу органів внутрішніх справ, дотримання дисципліни і законності, взаємовідносини у колективах ОВС, девіантна поведінка серед працівників ОВС;
- соціокультурний, етичний та ціннісно-орієнтаційний образ працівника міліції відповідно до вимог Присяги та Кодексу працівника органів внутрішніх справ;
- моральна та психологічна стійкість працівників оперативних підрозділів в екстремальних умовах (під час охорони громадського порядку, захисту громадян, у тому числі під час виконання миротворчих місій);

- ефективність роботи з персоналом ОВС, вивчення соціально-побутових умов, рівня викладання та підготовки персоналу у відомчих ВНЗ та ін.

Наприклад, вивчаючи проблеми формування професійного ядра ОВС, Ю.О. Свеженцева у дослідженні «Уявлення про свою організацію та організаційна поведінка: типологія працівників органів внутрішніх справ України» виявила:

- надто малий відсоток тих, хто складає ядро, кістяк організації;

- недостатньо позитивне ставлення працівників міліції до своєї організації навіть у самому її ядрі;

- великий відсоток людей без вищої, зокрема юридичної, освіти в ядрі організації, що може призвести до ерозії корпоративної культури і втрати належного «обличчя» ОВС;

- значний приток до ядра організації молодих людей із середньою та середньою спеціальною освітою, не обтяжених забороною на протизаконне насильство, які вважають, що ОВС – це скоріше абсурд, і мають наміри реалізувати себе на цьому, з їх погляду, абсурді;

- вимивання з ядра ОВС в область «невдоволеної периферії» досвідчених офіцерів, які, відчуваючи несправедливе ставлення до себе з боку організації, навряд чи будуть довго працювати з повною самовіддачею;

- знаходження «на роздоріжжі» значної частини молодих офіцерів з вищою, переважно юридичною, освітою; їх невпевненість у тому, що вони зможуть реалізувати себе, працюючи в ОВС;

- значний відсоток «притосованців», тих, хто використовує службове становище для досягнення цілей, які суперечать цілям організації, і таким чином отримує «компенсацію» за несправедливе ставлення до себе з боку своєї організації;

- вимивання правоохоронців з професійного ядра до кластеру «притосованців» більш ніж кожного п'ятого працівника, переважно з вищою юридичною освітою та з вислугою 10–15 років;

- приналежність до кластеру «потенціал на звільнення з ОВС» практично кожного п'ятого працівника, переважно молодих офіцерів з вищою юридичною освітою, тобто найціннішого ресурсу ОВС;

- недостатній рівень довіри державі у працівників ОВС, у тому числі й з ядра організації, яка є державним озброєним органом виконавчої влади і покликана захищати інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

15.2. Поліцейська діяльність у сучасній демократичній державі

Сучасна концепція демократичної правової держави виходить з положення про державу-гаранта, особливість якої полягає в тому, що вона не тільки декларує соціальні та загальнолюдські цінності, права і свободи особистості, але і проводить широкі заходи щодо їх реального втілення в життя. Поліція є одним з найважливіших інструментів (засобів) держави у забезпеченні подібних гарантій.

Унікальність діяльності поліції полягає в тому, що, будучи частиною державного механізму реалізації державних інтересів і державної політики, вона є найбільш містким (за обсягом виконуваних правоохоронних функцій) інститутом забезпечення гарантій, прав і свобод громадян.

Таким чином, поліція (міліція) і її діяльність є складним державно-правовим і соціальним інститутом, що історично змінюється. Структурно-функціональні зміни поліції обумовлені постійно змінними умовами суспільного життя.

Поліцейська діяльність в сучасній демократичній державі визначається певними моделями її організації. Існують розбіжності у класифікації поліцейських систем. Територіально-правова класифікація охоплює континентально-європейську (Австрія, Німеччина, Італія, Іспанія, Франція) і англосаксонську (Великобританії і США). Основні відмінності цих моделей пов'язані з особливостями найбільш розвинених соціально-правових систем – романо-германської і англосаксонської. Інша класифікація чітко пов'язана з централізацією/децентралізацією поліцейських систем. Вона поділяє державні поліцейські системи на три групи: централізовану (континентальну), децентралізовану (фрагментарну) та інтегровану (змішану).

Централізована (континентальна) модель поліцейської системи держави з'явилася в країнах континентальної Європи в кінці XVIII – на початку XIX ст. Класичним представником цієї моделі є Франція, а послідовниками – Італія, Іспанія, Португалія. Ця модель має свої особливості (див. табл. 15.1):

- наявність самостійних правоохоронних поліцейських організацій різної підлеглості, що володіють повноваженнями у сфері забезпечення суспільної безпеки (національна поліція і жандармерія);
- широкі повноваження міністерства внутрішніх справ у різних сферах суспільного життя;
- постійний і жорсткий контроль з боку цивільної влади за діяльністю щодо забезпечення внутрішньої безпеки;
- наявність муніципальної поліції;
- органи державної безпеки (розвідка і контррозвідка) організаційно входять до складу як МВС, так і МО на правах їх структурних підрозділів (департаментів).

Таблиця 15.1

Особливості централізованої (континентальної) моделі поліцейської системи держави

ПОЗИТИВИ	НЕГАТИВИ
- жорстка ієрархічність усієї системи і повна її підконтрольність єдиному центру управління забезпечують <i>узгодженість</i> в діях поліцейських структур різних юрисдикційних рівнів і різко підвищують ефективність управління в масштабах усієї країни	- висока корупційна вразливість
- зважаючи на жорстку конкуренцію між поліцією і жандармерією, практично повна відсутність такого типового для країн СНД недоліку правоохоронної системи, як <i>приховування злочинів від обліку</i>	- ефективно застосовується для демократичних інститутів країни переважно в унітарних державах
- незалежність правоохоронців від своїх вищестоящих начальників у рамках розслідування кримінальних справ і <i>повна підконтрольність оперативних апаратів поліції та жандармерії лише прокурору і слідчому судді</i>	- схильність до надмірної бюрократизації апарату, який, за теорією ідеальної бюрократії М. Вебера, «прагне до розмноження»

<i>Продовження таблиці 15.1</i>	
ПОЗИТИВИ	НЕГАТИВИ
- підвищені вимоги до офіцерів поліції та військовослужбовців жандармерії, що здійснюють функції офіцерів судової поліції (займаються оперативно-розшуковою діяльністю). Вони призначаються сумісним наказом МВС та Міністерства юстиції після успішної здачі додаткового кваліфікаційного іспиту працівникам суду і прокуратури	
- підвищена правова і соціальна захищеність поліцейських і жандармів з числа офіцерів судової поліції	

Структуру континентальної (централізованої) моделі поліцейської системи держави можна розглянути на прикладі Франції (див. рис. 15.1).

Рис. 15.1. Структура континентальної (централізованої) моделі поліцейської системи держави

Децентралізована (фрагментарна) модель поліцейської системи держави.

Найефективнішою системою цієї категорії вважають поліцейську модель США. Фрагментарна модель функціонує також у Канаді й Австралії.

Характерними рисами поліцейської системи США на федеральному рівні є:

1. Наявність на федеральному рівні великої кількості відмінних за своїм адміністративно-правовим статусом правоохоронних **поліцейських** організацій різної підлеглості (див. рис. 15.2):

- Управління розвідки й аналізу (створено вперше);
- Управління федеральної повітряної маршальської служби (створено вперше);
- Служба з питань громадянства та імміграції (раніше була у складі Міністерства юстиції);
- ФЕМА (наш аналог МНС, раніше підкорялася Президенту);
- Митна служба (раніше була у складі Мінфіну);
- Секретна служба (раніше була у складі Мінфіну);
- Берегова охорона (раніше була у складі Мінтрансу);
- ДЕА – агентство боротьби з наркотиками (раніше було у складі Мін'юсту).

До складу Мін'юсту входять три спецслужби (до реформи було 5): ФБР; Бюро в'язниць; Служба маршалів.

До складу Мінфіну входять дві спецслужби: Служба внутрішніх доходів та Бюро з контролю за обігом тютюну, алкоголю і вогнепальної зброї.

У США існують *два головні підходи до боротьби зі злочинністю:*

- *на федеральному рівні;*
- *на місцевому рівні.*

Перший – це вивчення причин, пошук, аналіз і прогнозування розвитку злочинності.

Другий – встановлення й розслідування конкретних злочинів.

Рис. 15.2. Структура федеральних правоохоронних органів США

2. Множинність (більше 18 000) **поліцейських** агентств штатів і муніципальних утворень, що забезпечують правопорядок у підвідомчій їм юрисдикції (див. рис. 15.3).

Рис. 15.3. Структура правоохоронних (правозастосовних) органів у штатах США

Постійних слідчих підрозділів у структурі правоохоронних органів США немає.

Зведені слідчі формування створюються за необхідності (див. рис. 15.4).

Рис. 15.4. Структура зведених слідчих формувань

Поліцейська система США відображає особливий шлях становлення і розвитку американської державності. Вона має як позитивні аспекти, так і недоліки.

Таблиця 15.2

Особливості децентралізованої (фрагментарної) моделі поліцейської системи держави

ПОЗИТИВИ	НЕГАТИВИ
- гарантії проти узурпації влади в поліцейській сфері одним відомством	- неузгодженість у діях поліцейських структур різних юрисдикційних рівнів через відсутність єдиного органу управління
- мінімізуються витрати на утримання бюрократичного апарату, що оптимізує ефективність вкладених фінансових ресурсів	

Продовження таблиці 15.2

ПОЗИТИВИ	НЕГАТИВИ
- розвивається ініціатива на місцевому рівні, швидше ухвалюються управлінські рішення в правоохоронній діяльності, тіснішим стає зв'язок із населенням	- відсутність можливості використання співробітниками поліції штатів, міст і графств правоохоронних повноважень поза зоною своєї юрисдикції
-ефективний заслін ставиться корупції, оскільки діяльність поліцейських органів максимально диверсифікована як на федеральному рівні, так і на рівні суб'єктів федерації	- наявність прихованого конфлікту між поліцейськими органами різних ланок і федеральними органами
-федеральні органи регулюють основні напрямки боротьби зі злочинністю і методи її профілактики за збереження ініціативи поліцейських агентств штатів, міст, графств	- необхідність підвищених фінансових витрат на утримання підрозділів матеріально-технічного і тилового забезпечення в численних поліцейських структурах федерального рівня
-допомога, що надається федеральними правоохоронними органами поліції штатів і муніципальних утворень, виділяється на конкурсній основі і лише за умови виконання певних вимог, що створює здорову конкуренцію і формує стимул для якіснішої роботи	
- поліцейська система США побудована так, що «тиск» на поліцію міст і округів задля підвищення ефективності її роботи здійснює не влада в особі вищестоящої поліцейської структури, а населення. Тому єдиний результат, до досягнення якого прагне кожне поліцейське агентство і невеликого містечка (графства), і мегаполісу, – це задоволеність населення (платника податків) повсякденною роботою поліції	

Інтегрована (змішана) модель поліцейської системи держави

Інтегровану модель науковці часто розглядають як «помірно децентралізовану систему», «комбіновану систему» і «систему компромісів».

Ця система відповідає вимогам тих, хто боїться жорстко централізованої та організованої виключно в національному масштабі поліцейської сили, однак більш ефективної, дієздатної, ніж у фрагментарній (децентралізованій) системі. У цій моделі забезпечується місцевий контроль, однак він повинен відповідати єдиним національним стандартам.

Структуру федеральних поліцейських служб варто розглянути на прикладі федерального відомства ФРН (див. рис. 15.5), до складу якого входять органи, юрисдикція яких розповсюджується на всю територію держави.

Рис. 15.5. Структура федерального відомства ФРН

Федеральні землі теж мають свою структуру поліції.

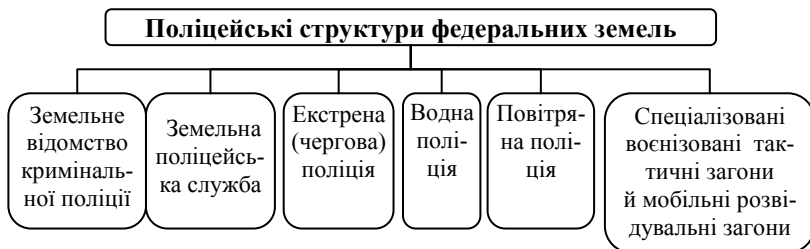

Рис. 15.6. Поліцейська структура федеральних земель

Інтегровану (змішану) модель поліцейської системи представляють унітарні Великобританія і Японія та федеральні ФРН і Австрія. Існують певні особливості в організації її діяльності (на прикладі ФРН, див. табл. 15.3), пов'язані з поєднанням централізованої та децентралізованої систем в одній.

Таблиця 15.3

Особливості інтегрованої (змішаної) моделі поліцейської системи держави

Ознаки децентралізованої (фрагментарної) системи	Ознаки централізованої системи
Основна відповідальність за забезпечення правопорядку в Німеччині покладається на МВС суб'єктів федерації. У своїх законах землі самостійно визначають права й обов'язки, структуру і чисельність органів поліції	Поліція земель у ФРН діє на основі єдиного загальнонімецького національного кримінального і кримінально-процесуального законодавства. Землі мають право деталізувати їх діяльність, зважаючи на свої особливості, але лише у визначених федеральним законом межах.
Традиційно у ФРН найбільш ефективною формою організації взаємодії між МВС федерації і всіх її суб'єктів вважаються наради міністрів внутрішніх справ, які регулярно проводяться з конкретних питань поліцейської діяльності для вироблення узгодженої позиції	Директивні вказівки земельним органам поліції мають право давати лише міністр внутрішніх справ ФРН (цивільна особа); професійні поліцейські федеральних земель таким правом не володіють.

<i>Продовження таблиці 15.3</i>	
Ознаки децентралізованої (фрагментарної) системи	Ознаки централізованої системи
Основна відповідальність за підтримку правопорядку покладена на землі	У разі загострення оперативної обстановки в постійному розпорядженні суб'єктів федерації МВС ФРН завжди є могутні поліцейські сили, які можуть бути швидко використані за рішенням міністра внутрішніх справ ФРН
Керівники федеральних органів кримінальної поліції не мають права віддавати директивні вказівки відповідним земельним органам, тільки міністр внутрішніх справ ФРН (цивільна особа) має на це право у строго визначених у федеральному законі випадках	Федеральне законодавство особливо докладно регламентує взаємодію федеральними поліцейськими відомствами із земельними поліцейськими органами в найбільш важливих сферах діяльності – кримінального розшуку і контррозвідки («лінії координації»)
Федеральні органи кримінальної поліції та охорони конституції ФРН не мають права перевірки відповідних земельних органів	
Злочини на транспорті фіксуються федеральним поліцейським органом, а розслідуються земельними органами кримінальної поліції	

Таким чином, виходячи з концепцій міжнародного співтовариства, міліція (поліція) – це соціальна служба, що надає послуги населенню на певній території. Вона повинна розглядатися не тільки як силова структура, але й як соціальний інститут. Її діяльність не повинна обмежуватися боротьбою з правопорушеннями і завершуватися власними завданнями. Вона повинна існувати не проти громадян, а для них, розвивати систему послуг населенню, виходячи з її соціального призначення. Міліції повинна відводитися важлива роль у знятті соціальної напруги, забезпеченні внутрішньої безпеки, вона повинна бути гарантом її спокою і захисту та бути доступною для громадян.

Ефективна робота міліції (поліції) вимагає якісного управління. Якість роботи необхідно підвищувати з огляду на потреби населення і критичні зауваження з боку громадян. У зв'язку з цим

змінюються вимоги до керівника органу внутрішніх справ: він повинен мислити, як підприємець, не виходячи водночас за межі своїх повноважень. При цьому акцент слід робити не на отриманні вигоди (хоча цей чинник також враховується), а на вирішенні тих питань, які ставить перед міліцією населення і які належать до її компетенції. Таким чином, до функцій міліції, що вимагають модернізації, слід віднести: охорону і захист конституційних прав і свобод громадян, обслуговування населення та контрольно-наглядову функцію.

Удосконалення управління міліцією необхідно почати з коректування самої концепції, яка була б зорієнтована на демократизацію управління, розширення повноважень низових ланок, зміну їх компетенції та якісне поліпшення підготовки кадрів.

15.3. Особливості професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ

Множинність завдань, що стоять перед правоохоронними органами, зумовлює розвиток поліфункціональності, виокремлення груп працівників, які виконують специфічні функції. Очевидно, що діяльність оперативних уповноважених підрозділів блоку кримінальної міліції за своїм змістом, формами і способами роботи відрізняється від діяльності, наприклад, працівників патрульно-постової служби міліції. Аналіз специфіки правоохоронної діяльності дозволяє говорити про спільні для представників різних служб правоохоронних органів характеристики:

- їхня діяльність є різновидом державної служби, і порядок її проходження працівниками визначений у відповідних положеннях про службу. Для правоохоронців ОВС установлені спеціальні (або військові) звання і, виконуючи свої посадові обов'язки, вони повинні, як правило, носити спеціально встановлену форму одягу;
- діяльність працівників правоохоронних органів будується на принципах законності, гуманізму, поваги прав людини і гласності;

- специфіку правоохоронних заходів у сферах боротьби зі злочинністю й охорони суспільної безпеки *регламентує нормативно-правова база*;

- виконання міліцією правоохоронних функцій зустрічає спротив і *протидію правопорушників* та злочинців;

- працівникам правоохоронних органів надано широкі *владні повноваження*, а їх реалізація залежить від їхніх умінь розумно, доцільно і законно застосовувати владу;

- у процесі виконання службових обов'язків працівники правоохоронних органів застосовують специфічні *засоби*, зокрема примусу (психологічна дія у вигляді попередження, зауваження; застосування спеціальних засобів; фізичної сили і вогнепальної зброї, а також винесення покарання за скоєне);

- складність соціально-психологічних ситуацій, в яких доводиться діяти працівникам ОВС, визначає вимоги до їхніх *професійних якостей та психологічної готовності*;

- професійна діяльність правоохоронців здійснюється за умов *конспірації* і необхідності збереження працівниками службової таємниці;

- правоохоронна діяльність характеризується екстремальністю, пов'язаною з наявністю різних *чинників* (підвищена відповідальність, невизначеність інформації, дефіцит часу, небезпека для здоров'я тощо), у т. ч. стресової ситуації та психічних перевантажень у роботі;

- ефективність професійної діяльності працівників міліції значно залежить від *ситуації в суспільстві*, оцінки її населенням і авторитету правоохоронних органів.

Вияткова складність діяльності органів правопорядку диктує високі вимоги до професійної підготовленості і навиків кожного працівника. Діяльність впливає на співробітників як суб'єктів, розвиваючи їхні знання, навички, уміння і здібності, формуючи певні характерологічні якості й властивості.

Виходячи із законодавчо затверджених завдань діяльності органів внутрішніх справ та особливостей діяльності, умов проходження служби, складності службових завдань та рівня відповідальності прийняття рішень, служба працівників органів внутрішніх справ України умовно поділяється на 7 основних (тих, що безпосе-

редньо здійснюють функції ОГП та боротьби зі злочинністю) різновидів діяльності:

- слідча;
- оперативно-розшукова;
- профілактична;
- екстремальна;
- охоронна;
- диспетчерська;
- адміністративно-наглядова;

та 4 допоміжних (тих, що забезпечують оптимальні умови виконання функціональних повноважень і здійснюють керівництво діяльністю підпорядкованих підрозділів): кадрова; наукова і викладацька; керівна; ресурсно-господарська діяльність.

Основною метою *профілактичної* діяльності працівників правоохоронних органів є запобігання правопорушенням, злочинам і надзвичайним подіям.

Профілактична діяльність є складовою роботи кожного працівника органів внутрішніх справ і будується на активному спілкуванні з населенням, представниками органів місцевої влади, посадовцями, що пред'являє особливі вимоги до комунікативних якостей і педагогічних здібностей працівників. Профілактична робота лежить в основі функціональних обов'язків дільничних інспекторів міліції.

Для успішних професійних дій правоохоронцям необхідно мати наступні соціальні, психологічні та ділові якості:

- професійну спостережливість; врівноваженість, самовладання в разі виникнення конфлікту;
- здатність викликати прихильність і довіру до себе з боку населення;
- тонку спостережливість за внутрішнім життям людини;
- вміння відстоювати свою точку зору;
- здатність до відтворення образу за словесним описом; вміння робити висновки зі суперечливої інформації;
- пам'ять на зовнішність і поведінку людини;
- здібність до швидкого встановлення контактів з новими людьми; зразковий зовнішній вигляд, позитивний морально-психологічний клімат у сім'ї та інше.

Наукові дослідження довели, що значно ускладнюють *придатність* до профілактичної діяльності працівників правоохоронних органів наступні особливості психіки: індивідуалізм; «соціальна відчуженість», що порушує систему міжособистісних відносин і робить проблемною соціальну взаємодію; надмірна тяга до домінування і наполеглива тенденція до лідерства; зниження рівня мотивації для досягнення мети діяльності; тривожність; недоліки у вольовій сфері і зниження вольових зусиль; наявність психотичних рис особистості тощо.

Провідною для широкого кола працівників кримінальної міліції, підрозділів боротьби з економічними злочинами й організованою злочинністю, відділів боротьби з незаконним обігом наркотиків та інших підрозділів системи ОВС є *оперативно-розшукова діяльність*. Для фахівців цих служб оперативно-розшукова діяльність є основною за використовуваними методами виконання службових задач. Зміст оперативно-розшукової діяльності визначений Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р. № 2135-ХІІ. Як свідчать численні дослідження, виконання оперативним працівником своїх посадових обов'язків вимагає наявності у нього наступних якостей, знань, умінь і навичок:

- здатність вирішувати професійні задачі в ситуаціях, що супроводжуються високим ступенем особистого ризику і небезпеки для життя;
- готовність до ситуацій силового (охоплюючи використання вогнепальної зброї) протиборства зі злочинцями;
- підвищена відповідальність за свої дії («відсутність права на помилку»);
- здатність до інтенсивної міжособистісної комунікації з асоціальними і кримінальними особами;
- висока психофізіологічна витривалість, пов'язана з відсутністю фіксованого робочого часу (середня тривалість робочого дня складає 10-12 годин, часто буває 7-денний робочий тиждень, нічні виїзди на затримання злочинця й ін.);
- здатність витримувати тривалу емоційну напругу, тривожні стани, відчуття страху, невизначеності, неможливості поділитися своїми сумнівами з близькими тощо;

- постійна інтелектуальна активність (аналіз інформації, що змінюється, утримання в пам'яті великої кількості фактів);
- ухвалення рішень в умовах дефіциту часу й інформаційної невизначеності;
- здатність до рольового перевтілення (ролі різних соціальних і професійних типів);
- мовна винахідливість, вміння швидко і достовірно пояснити критичну ситуацію іншому, приховуючи при цьому дійсні наміри, зберігати адекватність у всіх випадках і станах та інше.

«Синдром професійної непридатності» до оперативно-розшукової діяльності може виразитись у сукупності таких якостей, як ригідність, відкрита агресивність, аутоагресія, імпульсивні, депресивні та психосоматичні форми реагування у важких ситуаціях, соціальна відчуженість, переважання гальмівних процесів над процесами збудження у нервовій системі.

Правоохоронна діяльність у підрозділах слідства і дізнання. Цей вид діяльності є основним для дізнавачів, слідчих і експертів-криміналістів правоохоронних органів. Його зміст вимагає знання тактики й методики розкриття і розслідування конкретних злочинів, прийомів проведення окремих слідчих дій, способів встановлення психологічного контакту з іншими людьми. Великого значення набуває інтелектуальна діяльність, творчість у висуненні обґрунтованих версій злочинів і їх кваліфікованого відпрацювання. У психограмі дізнавача і слідчого часто виокремлюють декілька груп особистісних якостей, що визначають успішність розкриття і розслідування злочинів:

- мотиваційно-ціннісні особливості (розвинена правосвідомість, чесність, мужність, принциповість, сумлінність, старанність, дисциплінованість, розвинена мотивація досягнення, виражена мотивація самоактуалізації та ін.);
- пізнавальні якості (високий рівень інтелекту, гнучкість розумових процесів, творче мислення, спостережливість, вміння прогнозувати, розвинена інтуїція, хороша пам'ять, розвинена довільна увага тощо);
- комунікативні якості (уміння встановлювати психологічний контакт, володіння комунікативною технікою поведінки, наявність організаторських якостей та ін.);

- інші особливості особистості (стійка й адекватна самооцінка, самостійність і незалежність, відповідальність, самоповага тощо).

Діяльність з охорони громадської безпеки. Цей різновид діяльності є провідним для працівників патрульно-постової служби міліції, дорожньо-патрульної служби. Загальною характеристикою у такій діяльності є цілеспрямоване спостереження за правопорядком і припинення правопорушень у громадських місцях. Для цього працівники міліції наділені владними повноваженнями щодо впливу на поведінку громадян у вигляді попередження про необхідність припинення протиправного діяння і примусу у вигляді накладення штрафу, затримання правопорушників і доставлення їх в ІТТ або спецприймальники, медустанови. Для працівників патрульно-постової служби важливими є наступні особистісні якості:

- наявність певного життєвого і професійного досвіду;
- інтерес до проблем громадян, альтруїзм, емпатія;
- впевненість у собі, наполегливість, здатність до протидії порушникам правопорядку; хороша спортивна підготовка;
- впевнене володіння табельною вогнепальною зброєю;
- спостережливість;
- здібність до засвоєння нових знань, навчання;
- активна особистісна позиція; мотивація досягнень; оперативність в ухваленні рішень;
- вимогливість і т. ін.

Працівникам патрульно-постової служби протипоказані агресивність, байдужість до звернень громадян, ворожа зверхність та ін.

Охоронна діяльність. Охоронна діяльність є основною для співробітників позавідомчої охорони міліції, деяких інших підрозділів органів правопорядку. Її основною метою є охорона матеріальних цінностей державної і приватної власності. Зміст охоронної діяльності полягає в ретельному спостереженні за об'єктами і припиненні протиправних посягань на майно, що охороняється. Особливими умовами охоронної діяльності є ізоляція під час несення служби, знаходження в закритому приміщенні й наявність стресової напруженості у зв'язку з очікуванням злочинного нападу на охоронюваний об'єкт. Істотними для успішного виконання ними посадових обов'язків є наступні якості:

- спостережливість і увага (стійкість і розподіл уваги, хороший обсяг уваги, вміння бачити малопомітні зміни на об'єкті, що охороняється, тощо);
- емоційно-вольові якості (емоційна стійкість, самовладання, завзятість у подоланні труднощів, висока активність, відповідальність, самокритичність і ін.);
- інтелектуальні якості (вміння вибрати з декількох варіантів оптимальне рішення; здатність ухвалити рішення за недостатності інформації; вміння визначити обсяг інформації, потрібний для ухвалення рішення й т. ін.);
- комунікативні якості (здатність знайти ситуаційно доцільну форму спілкування; вміння погоджено діяти з іншими співробітниками);
- якості пам'яті (хороша пам'ять на зовнішність і поведінку людини; відмінна моторна, рухова пам'ять; здатність протягом тривалого часу утримувати в пам'яті велику кількість інформації; хороша зорова пам'ять на обстановку об'єкта, що охороняється, і ін.);
- моторні якості (швидка дія в умовах дефіциту часу; швидка реакція на несподіване слухове враження тощо).

Проблеми, пов'язані з факторами соціально-психологічного впливу на правоохоронну діяльність, у вітчизняній науці вивчали А.П. Москаленко, Д.О. Кобзін, О.О. Стародубцев, О.М. Бандурка (науковці Харківського університету внутрішніх справ). За результатами їхніх досліджень комплекс стресогенних чинників у роботі вітчизняних правоохоронних органів становлять: «дефіцит часу, складність оперативної обстановки, невизначеність і непередбачуваність подій, високий ступінь відповідальності, дезорганізація соціальної сфери, відсутність повноцінного відпочинку, недостатність професійного досвіду, ненадійність технічних засобів захисту, часті ненормовані добові чергування, обставини, пов'язані із загрозою для життя, неможливість виконання функціональних обов'язків у повному обсязі» [6, с. 54].

Дослідники встановили ступінь вираженості та важливості цих чинників для працівників різних підрозділів ОВС.

Стресогенні чинники підрозділів ОВС:

- зовнішні труднощі під час служби;

- внутрішні (особистісні) труднощі під час служби;
- специфіка служби;
- взаємини з громадянами;
- відносини з криміналітетом;
- взаємини з колегами;
- стосунки з керівництвом;
- проблеми кваліфікації;
- сімейні проблеми;
- особисті проблеми.

Як показали статистичні дані та результати досліджень, проведених різними установами й організаціями у 1997–2009 роках, на стан правоохоронців впливає *зростання службових навантажень*. Так, із 1999 р. навантаження на одного слідчого зросло з 62 до 190 справ на рік, не беручи до уваги справи попередніх років. У службі дільничних інспекторів міліції навантаження сільського дільничного у 1,5 рази перевищує нормативні межі (2,2 тис. чол. населення), в місті – у 3 рази (норматив – 3 тис. чол.). Відомчі дослідження фіксують середню тривалість робочого дня для служб кримінального розшуку, слідчих, дільничних інспекторів міліції, яка становить 11–15 годин, з інтервалом між реальними вихідними до 15 днів. Збільшення навантаження на співробітників, підвищення інтенсивності і стресогенності роботи призводить до збільшення кількості випадків, коли для зняття стресу співробітники вдаються до алкоголю та інтенсивного куріння.

Значні щоденні витрати часу, фізична напруга й емоційні навантаження, скорочення вільного особистого часу стали, на жаль, стійкими *характеристиками діяльності* працівників ОВС, що вимагає негайного реформування системи.

15.4. Реформування органів внутрішніх справ

Система МВС удосконалюється з часу набуття Україною незалежності. За цей період було розроблено щонайменше дві основні концепції її реформування. Однак плани й досі повністю не реалізовані. Аксиомою було те, що всі реформи передбачали відмову від певних стереотипів, руйнування старих традицій, відмову

від консервативних поглядів, вироблення нової ідеології та філософії. Це стратегія життя, стратегія розвитку і діяльності держави. Удосконалення роботи МВС передбачає оптимізацію його структури, функціональних особливостей, приведення їх у відповідність до суспільних вимог, інтеграційних процесів, які відбуваються у світовому співтоваристві і в Європі.

Аналіз результатів проведеного експертного опитування виявив основні проблеми у міліцейській службі, які визначають її дисфункціональність і породжують кризові явища. Серед численних проблем міліції важливими є недоліки діючої системи управління, які визначають характер службової діяльності і можуть істотним чином деформувати її. Серед них: порядок визначення пріоритетів у роботі й постановці завдань перед підрозділами і працівниками, система оцінки діяльності, заохочень і стягнень, принципи взаємовідносин між керівним складом і підлеглими.

Істотне значення для ефективності роботи міліцейської служби має визначення пріоритетів у діяльності міліції. Враховуючи різницю в економічному, соціальному і кримінальному стані окремих регіонів, пріоритети в роботі міліції повинні враховувати не тільки чинники, що мають значення для всієї країни, але і місцеву специфіку. Напрями діяльності підрозділів, по-перше, залежать від завдань, сформульованих МВС, по-друге, від завдань, поставлених керівництвом управління, і в останню чергу від обстановки в регіоні. Вони є непостійними, разовими, такими, що не вимагають глибоких напрацювань, обліку досвіду, чіткого розуміння кінцевого результату як для МВС, так і для населення. Іноді це просто використання міліції як інструмента в боротьбі владних і комерційних груп.

Ще одним чинником, що віддаляє роботу міліції від потреб суспільства, є встановлена система оцінки діяльності практичних підрозділів, тобто система звітності. Вона будується на статистичних показниках, а саме на кількісних даних про результати роботи міліції за звітний період. Оптимальним для такого підходу є чисельний показник, який повинен стати меншим або більшим у порівнянні з попереднім звітним періодом, щоб не викликати проблем для себе і керівництва. Якщо показники недостатні, то їх прагнуть підвищити всіма доступними засобами, а якщо обстановка на закріпленій території така, що правопорушень і злочинів більше, ніж

треба для забезпечення потрібних показників, їх просто ігнорують, ухиляючись від реєстрації порушень. Таким чином, статистична система оцінки діяльності міліції, що не враховує реальну динаміку протиправної активності й зусилля, які витрачаються співробітниками для припинення правопорушень і злочинів, призводить до того, що міліція у своїй щоденній діяльності змушена займатися власною легітимацією перед лицем державної бюрократії замість реального забезпечення суспільної безпеки. Усвідомлення невідповідності системи звітності задекларованій місії служби призводить до розчарування правоохоронців у своїй професії, особливо у випадках, коли за відсутність показників на закріпленій території фахівців притягують до дисциплінарної відповідальності.

Однією з важливих проблем сучасної правоохоронної системи залишається *соціальна взаємодія «керівник – підлеглий»*. Функціонування органів внутрішніх справ в умовах гострого дефіциту матеріальних і кадрових ресурсів зумовлює ситуацію, в якій на керівні посади призначають не стільки досвідчених фахівців у сфері правоохоронної діяльності, скільки осіб, які можуть ефективно забезпечувати матеріально-технічне оснащення підрозділів. Відтак проблеми соціальної та виховної роботи з особовим складом, підвищення рівня службової підготовки та професійного вдосконалення вважаються другорядними. Система взаємовідносин у системі координат «керівник – підлеглий» полягає в тому, що рядовий співробітник міліції знаходиться у прямій залежності від осіб начальницького складу і не має в своєму розпорядженні ефективних засобів правового захисту у разі порушення своїх прав з боку керівництва. Результати опитування працівників міліції нижчої та середньої ланки виявили, що звільнення є єдиним виходом для рядового, що потрапив у немилість до начальства. Це обумовлено не тільки обмеженнями у кар'єрному зростанні, несправедливими стягненнями, але і фінансовими чинниками (виплата преміальних, доплат і надбавок, з яких складається заробітна плата), життєво важливими для міліціонерів при загалом низькій заробітній платі.

Як показали результати проведених соціологічних досліджень, одним із недоліків в організації діяльності ОВС є тиск на працівників правоохоронних органів з приводу необхідності дотримання ними службової дисципліни і законності. Однак згідно з аналізом стану дисциплінарної практики кількість службових

порушень і кримінальних справ щодо працівників міліції не зменшується, оскільки не усунуті причини делінквентності, породжені самою системою. Крім того, посилений зовнішній контроль приводить до того, що у випадку його відсутності частково або повністю приглушується внутрішня мотивація спрямованості особистості на усвідомлене дотримання вимог дисципліни.

Однією з основоположних проблем функціонування ОВС є *дефіцит професійних і мотивованих кадрів*. Проблема кадрів багато в чому обумовлена тим, що порівняно невисока зарплата, пропонується співробітникам, не дозволяє міліції конкурувати з іншими системами, як державними, так і приватними. Тому в ОВС часто працюють молоді, недостатньо досвідчені співробітники. Їхня заробітна плата прирівнюється до середньої зарплати некваліфікованого фахівця. Водночас рівень інтенсивності праці й відповідальності в міліції істотно вищий, ніж у багатьох інших професійних сферах. Опитування показало, що лише 13% опитаних громадян виявили бажання працювати в міліції. У цих умовах професійний відбір практично відсутній.

Своєю чергою, *низький рівень професійного відбору на службу* в правоохоронні органи призводить до того, що до ОВС нерідко потрапляють люди, які мають на меті використання свого службового становища у власних інтересах. Однак випускники відомчих навчальних закладів не завжди затримуються у практичних підрозділах, а в окремих випадках і не прибувають на роботу для подальшого проходження служби. Існуюча система підвищення кваліфікації і службової підготовки, на думку експертів, також не завжди відповідає сучасним вимогам.

Одним з вагомих наслідків кадрової кризи є *криза інституту наставництва*. Вторинна адаптація молодих фахівців передбачає засвоєння ними необхідних знань, умінь і навичок завдяки наставницькій діяльності, а дефіцит професіоналів і плінність кадрів, властиві сучасній міліції, призвели до того, що наставниками призначають осіб з недостатнім рівнем знань і досвіду, а іноді й негативною мотивацією, що зводить нанівець саму місію наставництва.

Висока інтенсивність діяльності працівників правоохоронних органів супроводжується *відсутністю належних матеріальних ресурсів, технічного й інформаційного забезпечення*, необхідних для виконання поставлених завдань. Під час опитування практично

всі працівники міліції говорили про незадовільний стан матеріально-технічного забезпечення територіальних підрозділів міліції.

Однак основоположною причиною непродуктивності реформаційних процесів залишається *соціальне становище рядового міліціонера*. На якості діяльності рядових співробітників міліції позначаються функціональна перевантаженість, соціальна незахищеність і неадекватна оплата праці, що призводить до пришвидшеної появи стану «емоційного вигорання». В результаті працівники міліції або звільняються, або намагаються адаптуватися до існуючих умов, оскільки можливості змінити ситуацію, що склалася, у них немає.

Такі проблеми перешкоджають зростанню рівня професіоналізму співробітників і перетворенню міліції в соціально орієнтований інститут. Для громадян це обертається систематичними порушеннями їхніх прав, насамперед права на ефективний засіб захисту від злочинних посягань.

Кадрові, управлінські й матеріальні проблеми зумовлені також *особливостями системи контролю за діяльністю служби*. Відомчий контроль за діяльністю міліції постійно здійснюється начальницьким складом, кадровими службами, службою внутрішньої безпеки. Відомчі перевірки перш за все орієнтовані на боротьбу з дисциплінарними порушеннями працівників міліції. У разі виявлення такої провини співробітник піддається дисциплінарним стягненням аж до звільнення з органів внутрішніх справ. Самоконтроль органів внутрішніх справ доповнюється контролем з боку прокуратури. У випадках, коли органи внутрішніх справ, перевіряючи діяльність свого співробітника, виявляють в ній ознаки складу злочину, вони передають матеріали перевірки в прокуратуру. Аналогічно прокуратура направляє в органи внутрішніх справ подання про притягнення до дисциплінарної відповідальності, якщо під час нагляду або перевірки заяв громадян встановлено, що співробітник міліції здійснив правопорушення.

Однак ця складна система діє недостатньо ефективно, оскільки також пов'язана з формалізованою системою кількісних показників для контрольної звітності. Так, якщо міліціонери затримують підозрюваного в кримінальному злочині, а потім з'ясується, що він не причетний, то вони будуть притягнуті до відповідальності. Якщо ж підозрюваного не затримати, то він може уникнути

заслуженого покарання, за що міліціонери також будуть покарані. Ще один прояв формалізму в системі контролю проведення короткострокових гучних кампаній: полювання на «перевертнів у погонах», переслідування співробітників ДАІ за побори на дорогах, боротьба з «приховуванням злочинів», які не мають системного характеру. За ситуації, коли порушення в роботі співробітників міліції стають масовим явищем, формалізм системи контролю неминуче зумовлює ігнорування принципу невідворотності відповідальності, коли покарання здійснюються вибірково.

Крім формалізму, що спотворює сенс контролю, існує конфлікт інтересів та обов'язків усередині контролюючих структур, який знижує ефективність роботи щодо виявлення і припинення порушень в роботі міліції. Так, прокуратура, згідно із законом, здійснює одночасно функції кримінального переслідування і функції нагляду за законністю слідства, дізнання й оперативно-розшукової діяльності.

Водночас активна діяльність прокуратури щодо притягнення до відповідальності працівника міліції може негативно відобразитись на якості співпраці прокурорських працівників з місцевим відділом внутрішніх справ. Спроби притягувати їх до відповідальності за порушення лише провокують плінність кадрів, а також ведуть до покарання керівників. Контроль за діяльністю працівників міліції і притягнення їх до відповідальності ускладнюється також корпоративною солідарністю, розумінням складного становища міліції.

Контрольні питання

- 1. Дайте визначення професіоналізму.*
- 2. Розкрийте аспекти й рівні професіоналізму.*
- 3. Перелічіть професійно важливі психологічні якості працівників ОВС.*
- 4. Дайте визначення професійних знань і умінь.*
- 5. Проаналізуйте взаємозв'язок успішності професійної діяльності працівників ОВС із компонентами професіоналізму фахівців ОВС.*

6. На які види поділяють дисциплінарні відносини за змістом?

7. Які види поведінки є об'єктом дисциплінарних відносин?

8. Проранжуйте соціально-психологічні чинники, які впливають на професійну діяльність працівників органів внутрішніх справ за їхньою значущістю.

9. Назвіть критерії ефективності правоохоронної діяльності та аргументуйте їх значення для розвитку інституту правоохорони.

10. Які стресогенні фактори працівників міліції називають у проведених ними дослідженнях А.П. Москаленко, Д.О. Кобзін, О.О. Стародубцев, О.М. Бандурка?

Інформаційні джерела

1. Антонов И.П. Полиция Германии: история и современность: учеб. пособие / И.П. Антонов. – М., 2000. – С. 121.

2. Ануфрієв М.І. Професіографічна характеристика основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України (кваліфікаційні характеристики професій, професіограми основних спеціальностей): довідковий посібник / М.І. Ануфрієв, Ю.Б. Ірхін та ін. – К.: МВС України; КІВС, 2003.

3. Губанов А.В. Полиция зарубежных стран / А.В. Губанов. – М., 1999. – 288 с.

4. Климов Е.А. Путь в профессию / Е.А. Климов. – Л.: Лениздат, 1974.

5. Колонтаевская И.Ф. Педагогика профессионального формирования кадров полиции зарубежных стран / И.Ф. Колонтаевская. – М., 2002. – 239 с.

6. Москаленко А.П. Професійна мотивація працівників органів внутрішніх справ: вивчення та корекція: наук.-практ. посібник / А.П. Москаленко, Д.О. Кобзін, А.А. Стародубцев. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1999. – 98 с.

7. Осипов Ю.И. Проблемы профессионализма в деятельности полиции США: теория и практика / Ю.И. Осипов // Профессиональное и общественное начала в деятельности органов внутренних дел: история и современность. – М.: Академия МВД СССР, 1990. – С. 35–58.

8. Социология правоохранительной деятельности: учеб. пособие: в 2 ч. / А.Н. Роша, В.С. Чернявский. – М.: МЮИ, 1998. – 286 с.

Тема 16. СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ПРАВІ

16.1. Особливості проведення соціологічних досліджень у праві

Соціологічні дослідження права забезпечують єдність правових і соціальних парадигм функціонування права для підвищення його ефективності.

Природа і предмет соціологічних досліджень права обумовлюють мету цих досліджень, якою є вияв причинних взаємозв'язків між соціальними і правовими явищами в конкретній соціально-правовій ситуації, форм і механізмів їх впливу на стан та динаміку соціально-правових процесів і явищ. Предметом соціологічних досліджень права є соціальні відносини, що формуються під впливом права, та похідні від них типи і форми соціально-правової поведінки.

Предмет і кінцева мета різних соціологічних досліджень у праві, незважаючи на їх загальну природу, по-різному коняретизуються залежно від рівня і масштабності, які передбачаються дослідженнями.

Існують три усталені рівні масштабності соціологічних досліджень права:

а) *локальні*, спрямовані на вивчення вузьких соціальних питань правової дійсності або конкретних емпіричних явищ щодо невеликої кількості особистостей або соціальних спільнот;

б) *інституціональні* – дослідження соціальних аспектів функціонування певних правових інститутів, які охоплюють інтереси будь-яких соціальних прошарків;

в) *соціетальні* – дослідження сукупності суспільних відносин вищого рівня, на які впливає право.

Головне у соціологічних дослідженнях права – це збір, систематизація та узагальнення соціально-правових фактів, характерних для досліджуваних соціально-правових явищ і процесів.

Під соціально-правовим фактом розуміють реально існуюче одиничне суспільне явище, яке знаходиться під впливом права, природа і зв'язки якого з іншими фактами частково або повністю ще не з'ясовані і потребують наукового пояснення.

Методичні вимоги до соціологічних досліджень права:

а) чітке і недвозначне, з точки зору правового і соціологічного змісту, визначення предмета, мети і гіпотез, а також понять і термінів, що використовуються як один із інструментів методики;

б) дослідницькі засоби підбираються так, щоб забезпечити дослідження в руслі саме цих однозначно сформульованих понять та аспектів дослідження, і навіть якщо розглядати взаємозв'язок соціологічних досліджень права та їх методики з соціальними функціями права, то предметом цих досліджень мають бути суспільні відносини спільно з механізмом функціонування правової системи, її інститутів і норм.

Соціологічні дослідження права стосовно реалізації його функцій здійснюються в таких основних напрямках:

– *виявлення особливостей* соціально-економічних, політичних, духовних аспектів життя, що потребують правового врегулювання суспільних відносин (цей напрямок є актуальним в сучасних умовах соціально-політичних і економічних трансформацій суспільства);

– *аналіз першочергових потреб* суспільства в регулюванні за допомогою норм права поведінки фізичних і юридичних осіб в умовах суспільних трансформацій;

– *дослідження соціальних і соціально-психологічних механізмів* впливу правової норми на соціальні інтереси та суспільну поведінку людей, що є обов'язковою передумовою вибору ефективних методичних засобів аналізу ситуації та обґрунтування рекомендацій;

– *використання поняття соціальної ефективності права* (проблема ефективності є провідною в аналізі реалізації функцій права як соціального інституту; від рівня соціальної ефективності залежать життєздатність і можливості впливу права на соціальну дійсність).

Методика соціологічного дослідження виявляє дійсний вплив права на стан соціальних відносин та їх зміни.

Оскільки право існує для забезпечення оптимального рівня соціальних відносин, сприятливої для суспільства форми їх змін, для розвитку особистості, то це є чи не найважливіший напрямок у методичному забезпеченні досліджень зв'язку права з соціальним життям.

До особливостей соціологічного дослідження права слід віднести і те, що аналіз об'єкта не обмежується рамками простого описування соціально-правових фактів: вони повинні мати науково-методичне обґрунтування, для чого використовуються різні підходи. Найтипівішими з них є системний та функціональний.

Системний підхід – це такий спосіб наукового пізнання і практичної діяльності, який потребує розгляду частин у єдності з цілим.

Під цілим у соціологічних дослідженнях права розуміється певний соціальний або ідеальний об'єкт, що мислиться як складне цілісне утворення, що знаходиться під впливом права. У зв'язку з різноманітністю можливих підходів до об'єкта одна й та ж система може розглядатися з різних точок зору.

Наприклад, із соціально-психологічної точки зору громадська думка про право є виразом стану масової свідомості, а з соціально-правової – фактором формування правової системи. Будь-яка система завжди знаходиться в певному середовищі та у взаємодії з ним. Тобто методика соціологічного дослідження права враховує, що система соціально-правових відносин завжди є підсистемою іншої, більшої суспільної системи, і навпаки, у ній можна виокремити менші підсистеми.

Таким чином, методика соціологічних досліджень права завжди забезпечує пізнання внутрішньосистемних і міжсистемних зв'язків соціальних явищ.

Серед найважливіших проблем соціально-правових досліджень можна виокремити:

а) *правову свідомість населення, його правову культуру й рівень правових знань*, у тому числі ставлення до правових інститутів та чинних норм права, його окремих соціальних прошарків, що розрізняються за основними критеріями стратифікації; значний інтерес при цьому приділяється вивченню правової свідомості

осіб із професійною юридичною освітою, а також державних службовців і посадових осіб;

б) *ефективність діяльності державних органів і правових інститутів*, а також освітніх установ щодо правового інформування і правового виховання всіх категорій населення.

Предметом таких досліджень може бути будь-яка норма права. У дослідженнях виявляється здатність конкретної норми права бути регулятором суспільних відносин, забезпечувати реалізацію цілей правотворчих органів, підтримувати зміцнення правового порядку, правової свідомості, реально гарантувати права громадян. Соціологічні дослідження права дають відповіді на питання про соціальну ефективність норм права, правової системи на всіх її рівнях та у всіх ланках, а також про соціально обумовлену необхідність їх подальшого удосконалення.

Серед завдань вивчення соціологічних аспектів правопорушень виокремлюють три основні:

1) *дослідження реального стану правопорушень*, їх динаміки й поширеності в регіонах, соціальних прошарках і професійних групах, організаціях злочинного світу та ін.;

2) *з'ясування причин злочинності*, соціально-психологічних характеристик особистостей злочинців, соціальних і правових факторів, що сприяють здійсненню правопорушень;

3) *визначення рівня правозахисної та соціальної ефективності* заходів держави і суспільства, що здійснюються для профілактики правопорушень, виправлення і соціальної регенерації правопорушників.

Тому для забезпечення методичної ефективності дослідження необхідно враховувати, що кожна з цих особистостей має певну соціально-правову установку, а значить, складний поведінковий зміст. Він охоплює три аспекти:

1) *когнітивний* (як рівень знань про досліджувані явища, а також як різниця між інтелектуальними і пізнавальними можливостями їх оцінки);

2) *емотивний* (що є виразом емоційного ставлення до цих явищ і містить емоційно обумовлені оцінки від захопленого схвалення до упередженої, різкої, психологічно агресивної незгоди);

3) *поведінковий* (який виявляє себе у певній поведінці під час спілкування респондента і дослідника).

16.2. Історія емпіричних досліджень у галузі права

Перші згадки про емпіричні дослідження сягають часів Стародавнього світу. Як правило, вони пов'язувалися зі встановленням чисельності населення, яке може носити зброю і сплачувати податки.

Перші дослідження соціальних проблем у галузі права проводилися в рамках проекту *Social survey movement*, починаючи з XVII століття. Під соціальними проблемами розуміли убогість, злочинність, захворюваність, проституцію, неписьменність і ін. Крім того, у XVIII ст. бедфордський шериф Дж. Ховард зробив унікальне обстеження тюремних установ Англії та Уельсу. Ховард не тільки провів кількісний аналіз в'язниць у всіх графствах, але і детально проаналізував харчування, одяг, працю ув'язнених, санітарні умови їх утримання. Були оглянуті всі в'язниці Франції, Німеччини, Швейцарії і Голландії та зроблено їх порівняльний аналіз. У XIX ст. широку популярність здобуло соціальне обстеження Піттсбурга, проведене в 1909–1914 рр. П. Келлогом. Він зібрав численні відомості про зайнятість робочих у сталеливарній промисловості Піттсбурга, їхні доходи, стан здоров'я, умови праці й побуту, якість житла, освіту, сплату податків, злочинність, відпочинок.

Новий етап розвитку соціологічної методології пов'язаний з чиказькою школою, важливою межею методологічного стилю якої є прагнення до точного емпіричного опису процесу соціальної дезорганізації на індивідуальному і соціальному рівнях. Уперше в історії науки соціологи Чикаго почали систематично застосовувати включене спостереження, неструктуроване інтерв'ю, особисті документи, дослідження випадку (*Case study*). При цьому «мікроскопічний» аналіз мотивів поведінки людини поєднувався з теоретичною концепцією міста як функціональної системи. Характерними об'єктами дослідницького інтересу соціологів Чикаго стали: організована злочинність в Чикаго (Дж. Ландесько), історія життя злочинця «Джек-ролер» (Д. Шау); страйки (Е. Хіллер), молодіжні угруповання і банди (Ф. Трешер); самогубства (Р. Кейвен). Р. Парк і його колега Е. Берджесс трактували місто як гігантську лаборато-

рію, в якій здійснюється природне експериментування над людською поведінкою. Наприкінці ХХ ст. відбувся перехід від дослідження випадку до наукового соціологічного аналізу з використанням методів експериментальної перевірки гіпотез. Відбувся перехід до використання статистичних методів соціологічних досліджень, які остаточно зайняли пріоритетні місця у соціології: у 1941 році вийшов перший підручник статистики для соціологів, велике значення почало приділятися оцінці репрезентативності даних. Крім того, еталоном наукового соціологічного дослідження з часом став експеримент, плани якого були розроблені Д. Кемпбеллом.

Становлення опитування як наукового методу здобуття інформації відбулося в кінці ХІХ століття. Саме у цей період здійснюють масові переписи населення; ведеться облік врожаїв, худоби, землі, засобів виробництва тощо.

У ХХ столітті методи соціологічних досліджень відкрили нові можливості у соціології права. Серед інших найбільшою популярністю користувався метод анкетування.

16.3. Методологічні та організаційно-методичні основи соціологічного дослідження

Соціологія права як галузева дисципліна запозичила методологію загальної соціології, яка складається з кількох компонентів. Перший з них – *соціологічне знання* – це знання про знання (методологічне знання) та знання про предмет. Другий компонент – це окремі методи та власне соціологічне дослідження. Методологічне знання охоплює світоглядні та методологічні принципи, вчення про предмет соціології, знання про методи, їх розробку та застосування, вчення про соціологічне знання, його форми, типи та рівні, знання про процес соціологічного дослідження, його структуру та функції. *Знання про предмет* – це спеціально побудовані класифікації або типології, концептуальні або математичні моделі, гіпотези та теорії, статистичні дані.

Соціологія права застосовує власні наукові методи (наприклад, опитування, інтерв'ю та ін.) та загальнонаукові (наприклад, статистичні). *Методи в соціології* права – це засоби отримання

та систематизації наукового знання про соціальну реальність у праві, до яких належать принципи організації пізнавальної (дослідницької) діяльності, регулятивні норми або правила, сукупність прийомів та способів дії, послідовність або порядок (схема чи план) дій. Прийоми та способи дослідження розміщуються у певній послідовності на підставі регулятивних принципів. Послідовність прийомів та способів дій називається *процедурою*. Процедура є невід'ємною частиною будь-якого методу.

Реалізацію методу загалом називають *методикою*. Вона означає прив'язку одного або комбінації кількох методів і відповідних процедур до дослідження, до його концептуального апарату, вибір або розробку методичного інструментарію (сукупності методів), методичної стратегії (послідовності застосування методів та відповідних процедур). У різних дослідженнях той самий метод емпірично заломлюється залежно від його місця та ролі у дослідженні, від зв'язку з іншими методами.

Методика, своєю чергою, охоплює і техніку. *Техніка* – це реалізація методу на рівні найпростіших операцій. Вона може являти собою сукупність і послідовність прийомів роботи з об'єктом дослідження (техніка збору даних), з інструментами дослідження (техніка обробки даних та техніка складання анкети). Методи, техніки та процедури утворюють сукупність операцій з емпіричними даними про масові процеси і явища.

Конкретне соціологічне (емпіричне) дослідження – це наукове дослідження, що складається з системи послідовних методологічних, методичних, організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою в одне ціле з метою отримання достовірного знання на основі фактичних даних.

Предметом аналізу конкретних соціологічних досліджень можуть бути:

- а) реальна поведінка індивідів, соціальних спільностей та груп;
- б) вербальні дії індивідів: їх судження, думки, погляди;
- в) результати людської діяльності.

Здійснення конкретного соціологічного дослідження дає можливість отримати *унікальну інформацію*, яка пов'язана зі знаннями. Така інформація може бути вилучена, наприклад, шляхом прямої або опосередкованої реєстрації подій, явищ, оцінок, думок,

суджень людей. На думку американського соціолога Н. Смельзера, специфічне поєднання фактів, теорій та гіпотез здатне здобути унікальну інформацію, яка за умов застосування відповідних методик дасть можливість отримати нове знання.

Соціолог, здобуваючи *специфічну суб'єктивну інформацію* від конкретних індивідів, застосовуючи спеціальні правила та процедури для її обробки, *отримує об'єктивне знання* про процеси, що відбуваються у соціальному житті.

Важливою специфічною рисою конкретних соціологічних досліджень є *комплексність та багатofакторність* у вивченні й діагностиці суспільства. Як правило, вивчаючи ту чи іншу проблему, соціологи тісно співпрацюють з фаховими експертами-юристами, економістами, психологами, що забезпечує здобуття цілісного системного знання.

Специфічність конкретних соціологічних досліджень полягає також у тому, що їх результати широко використовуються у практиці соціального управління, прогнозування соціальних процесів, в процесі розробки соціальних (у тому числі політичних) технологій, вироблення практичних рекомендацій щодо удосконалення соціального життя.

Конкретно-соціологічні дослідження *мають суто емпіричну спрямованість* і слугують підґрунтям теорій середнього рівня, а також загальної соціологічної теорії загалом.

Типологія емпіричних досліджень є досить розгалуженою. Перш за все слід відрізнити просте опитування громадської думки від власне соціологічного дослідження. *Опитування громадської думки* – це збір інформації про сукупну думку певної групи людей щодо окресленої проблеми. Уперше були започатковані такого роду опитування німецькою дослідницею Е. Ноель, яка створила один з перших у світі центрів вивчення суспільної думки.

Конкретне соціологічне дослідження має різновиди. *Польове дослідження* має на меті вивчення соціальних об'єктів методом безпосереднього спостереження за ними у реальних природних умовах.

Термін *«польове дослідження»* уперше був введений в науковий обіг антропологами та етнографами чиказької школи і є антонімом до терміна *«лабораторне дослідження»*. Вдаючись до таких досліджень, соціолог безпосередньо знаходиться в центрі подій

і має змогу вивчати об'єкт у реальних життєвих умовах, отримуючи достовірну інформацію.

Пілотажне (зондувальне, розвідувальне) пробне соціологічне дослідження спрямоване на перевірку якості обраного інструментарію («обкатку інструментарію»). На невеликому масиві (20–100 чоловік) випробовуються всі елементи дослідження. Після аналізу результатів доопрацьовують анкету, питання в ній, уточнюють гіпотези, у разі потреби формулюють нові. Пілотажне дослідження застосовується також у випадках, коли відсутні знання про певний предмет або проблема вивчена недостатньо.

Описове дослідження – це дослідження, спрямоване на отримання цілісного, якнайбільш повного уявлення про соціальне явище, яке вивчається.

Аналітичне дослідження не лише описує предмет вивчення, а й виявляє причинно-наслідкові зв'язки між окремими його елементами. Дослідження можуть бути *разовими* та *повторюваними*. У соціології широко застосовуються *повторювані* дослідження, коли об'єкт вивчається в *динаміці*. Це дослідження стосується одного і того ж об'єкта і проводиться декілька разів через певні проміжки часу з наступним порівнянням отриманих результатів. Своєю чергою, повторювані дослідження мають декілька підвидів. Серед них вирізняють: *трендові дослідження*, мета яких – вивчення певної вікової групи.

Когортні тренди – різновид повторюваного дослідження, предметом якого є певна вікова група, постійна в часі. Наприклад, досліджується соціальна група молоді у 1960-х, 1980-х та 2000-х роках.

Історичні тренди – різновид повторюваного дослідження, предмет якого – одна і та ж група через певні проміжки часу. Наприклад, досліджується вікова група 20-річних, потім ця ж група через 10 років, згодом ще через 10 років і т.д.

Панельне дослідження – вид повторюваного соціологічного дослідження, коли вивчається один і той же соціальний об'єкт за тією ж методикою з певним часовим інтервалом (наприклад, перепис населення). Таке дослідження має за мету відстежити динаміку процесів.

Лонгітюдне дослідження – вид повторюваного дослідження, коли відбувається довготривале спостереження за об'єктом.

Соціальний моніторинг – це комплексне, інтегральне дослідження, що становить цілісну систему, яка дозволяє фіксувати, зберігати і здійснювати первинний аналіз даних за динамікою соціальних процесів в районі, регіоні, країні. За допомогою таких досліджень можна вивчити об'єкт у русі, аналізувати зміни, їх динаміку.

Етапи конкретного соціологічного дослідження

Соціологічне дослідження має свою структуру, яка передбачає послідовність дій соціолога, що дають змогу вирішити поставлену проблему. Цю послідовність дій можна визначити як *етапи соціологічного дослідження*. В узагальненому вигляді їх чотири:

- розробка програми;
- збір емпіричних даних (польовий етап);
- обробка інформації;
- аналіз та узагальнення отриманої інформації.

Програма соціологічного дослідження – це науковий документ, у якому логічно відображена схема переходу від теоретико-методологічного викладення проблеми до конкретного дослідження. У процесі розробки програми визначається об'єкт, розробляються конкретні методики збору, обробки та аналізу отриманої емпіричної інформації. У програмі соціологічного дослідження формулюється проблема дослідження, визначається об'єкт і предмет, здійснюється розробка та інтерпретація основних понять, формується модель реального об'єкта, що дає можливість виявити нові якості і відносини предмета дослідження, формулюються робочі гіпотези. Від того, наскільки якісно проведені попередні процедури, залежить успіх подальшого дослідження.

Програма складається з двох частин: теоретико-методологічної та організаційно-методичної.

Теоретико-методологічний розділ програми містить:

• обґрунтування проблеми, визначення об'єкта і предмета дослідження;

- визначення мети й завдань дослідження;
- уточнення та інтерпретацію основних понять;
- попередній систематичний аналіз об'єкта дослідження;
- розробку робочих гіпотез.

Організаційно-методичний розділ містить:

- стратегічний план дослідження;

- обґрунтування вибірки;
- визначення головних процедур збирання та аналізу вихідних даних.

Доповненням програми є робочий план, у якому впорядковуються етапи роботи, терміни проведення дослідження, визначаються необхідні матеріальні та людські ресурси тощо. Успіх соціологічного дослідження залежить від того, наскільки ретельно розроблена програма.

Теоретико-методологічний розділ починається з формулювання проблеми дослідження, визначення об'єкта і предмета соціологічного пізнання. Для цього слід проаналізувати *проблемну ситуацію*, яку можна визначити як протиріччя між знанням про потреби людей у тих чи інших діях та незнанням про шляхи, методи та засоби їх реалізації. Результатом аналізу проблемної ситуації є формулювання теми дослідження, в якій обов'язково визначається конкретний об'єкт дослідження. Це може бути соціальний процес, соціальні групи, взаємовідносини, явища.

Об'єкт соціологічного дослідження – це те, на що спрямовано процес пізнання, *предмет* – найбільш значущі з теоретичної або практичної точки зору якості, особливості об'єкта, які потребують безпосереднього вивчення.

Мета дослідження – кінцевий результат, який дослідник має отримати після закінчення роботи.

Завдання дослідження формулюють питання, на які необхідно отримати відповідь для досягнення мети і об'єднують коло проблем, які необхідно проаналізувати, щоб відповісти на головне питання дослідження. Завдання дослідження безпосередньо пов'язані з характером аналізу. Якщо йдеться про теоретико-пізнавальні проблеми дослідження, то завдання і висновки дослідження будуть визначатися теоретичними положеннями і новими концепціями, отриманими в результаті аналізу. Якщо ж про прикладні дослідження, то завдання і висновки будуть орієнтовані на соціальну діагностику проблеми та практичні рекомендації.

Наступним кроком є *інтерпретація основних понять* – процедура тлумачення, уточнення змісту понять, які складають концептуальну схему дослідження. Усі види інтерпретації: теоретична, емпірична та операційна – забезпечують зв'язок між теоретичним та емпіричним рівнями аналізу процесів, теоретичних положень з

реальними фактами дійсності, з методами пошуку, реєстрації та аналізу емпіричних даних.

Не менш важливим елементом методологічної частини є *розробка гіпотез*. *Гіпотеза* – це наукове припущення, що висувається для пояснення явищ, фактів, процесів, які необхідно підтвердити або спростувати. Завершення процесу формулювання гіпотез дає дослідникові можливість розробити інструментарій, тобто перейти від теоретичних конструкцій до емпіричних показників, які відображаються у питаннях анкети, інтерв'ю, спостереженнях та інших дослідженнях.

Підтверджені в процесі дослідження гіпотези стають теорією, збагачують науку новими знаннями і можуть бути використані у практичній діяльності. Якщо гіпотеза виявилася спростованою, отримані знання можуть стати відправними для формування нових гіпотез або для розробки нових напрямів дослідження. До основних процедур побудови гіпотез відносять їх *висунення, формулювання та перевірку*. Гіпотези розробляються у два етапи: в процесі розробки програми, а також після «пілотажу», коли гіпотези уточнюються, коректуються, доповнюються або висуваються нові. До гіпотез існують певні *вимоги*:

- гіпотеза не може містити понять, які не мають емпіричних індикаторів (тобто попередньо не проінтерпретовані), інакше вона не може бути перевіреною;
- гіпотеза не повинна суперечити отриманим раніше знанням та встановленим фактам;
- гіпотеза має бути простою і не повинна містити умов, припущень, що утруднюють її розуміння;
- гіпотеза повинна бути такою, що перевіряється за існуючого рівня знань та методичних можливостей;
- гіпотези у дослідженні повинні бути об'єднані у систему доведень висунутого пояснення.

Гіпотези класифікують за різними критеріями. Так, виходячи із завдань дослідження, розрізняють *основні та неосновні гіпотези*; за ступенем узагальненості виокремлюють *висхідні гіпотези та гіпотези-наслідки*; за порядком висунення розрізняють *первинні та вторинні гіпотези*.

За змістом гіпотези можуть бути *описові, пояснювальні та гіпотези-прогнози*.

Організаційно-методичний розділ програми соціологічного дослідження містить стратегічний план дослідження, обґрунтування вибірки та її формування, визначення головних процедур збирання та аналізу вихідних даних. Стратегічний план дослідження відображає рівень знань, яким володіє дослідник, що і визначає можливості розробки гіпотез. Стратегія дослідницького пошуку може бути різною, зокрема: *розвідувальною, аналітичною або експериментальною*.

Усі емпіричні соціологічні дослідження умовно можна поділити на дві великі групи: *суцільні*, коли об'єкт дослідження вивчається повністю, без будь-яких виключень, та *вибіркові*, коли досліджується лише певна частина об'єкта, відібрана за спеціальними ознаками, а висновки розповсюджуються на весь об'єкт. Класичними прикладами суцільних досліджень є загальнонаціональні переписи населення або референдуми. Суцільні дослідження, як правило, застосовують у прикладній соціології досить рідко в тих випадках, коли об'єкт дослідження представлений невеликою кількістю людей (наприклад, студенти певного навчального закладу, працівники певного підрозділу тощо).

Більшість конкретних соціологічних досліджень є вибірковими. Це дозволяє забезпечити економічність досліджень та їх надійність за умов використання специфічної методики й техніки. Розрізняють *генеральну та вибіркову сукупність*. *Генеральна сукупність* – це вся множина соціальних об'єктів, які підлягають вивченню. *Вибіркова сукупність* – частина генеральної сукупності, яка відображає та відтворює основні характеристики останньої і є її зменшеною моделлю. Вибіркова сукупність повинна бути репрезентативною. *Репрезентативність* означає, що за визначеними параметрами склад обстежуваних повинен наблизитися до відповідних пропорцій у генеральній сукупності.

Для визначення вибіркової сукупності в соціології існує така процедура, як *вибірка*. Це статистична процедура, спрямована на формування вибіркової сукупності, яка визначається за допомогою математичних методів і повинна репрезентувати (представляти) за своїми основними характеристиками генеральну сукупність.

Наприклад, опитуючи близько двох тисяч респондентів, відібраних за певними критеріями (стать, вік, освіта, прибуток, професійна приналежність, місце проживання, величина населено-

го пункту та інше), американський Інститут суспільної думки Дж. Геллапа отримує достовірні дані про все американське населення. Вибіркове опитування значно зменшує кошторис соціологічного дослідження і скорочує терміни його проведення.

Елементами вибіркової сукупності є одиниці спостереження й одиниці відбору. *Одиниці спостереження* – елементи вибіркової сукупності (окремі індивіди, соціальні групи). *Одиниці відбору* – елементи вибіркової сукупності, які згідно з планом обирає дослідник на кожному етапі побудови вибірки (поселення, підприємства, різноманітні спільноти). Для побудови вибірки конкретного соціологічного дослідження потрібно: попередньо *оцінити якість вибірки* (визначити ймовірність і міру точності, з якими дані, отримані під час дослідження вибіркової сукупності, можна переносити на генеральну сукупність); *обрати тип вибірки*, найбільш адекватний для досягнення мети й завдань дослідження; *визначити обсяг вибірки*, який, з одного боку, повинен бути статистично значущим, а з іншого – економним, забезпечуючи оперативне отримання якісної інформації.

Визначення якості вибірки означає оцінку її на предмет репрезентативності щодо всього об'єкта дослідження. *Помилка репрезентативності* – це відхилення вибіркової сукупності від генеральної сукупності за певними характеристиками.

До основних видів або типів вибірки належать *імовірнісна та неімовірнісна вибірки*, перша з яких – варіант випадкової вибірки, який застосовується, коли відбір здійснюється випадково, що забезпечує рівні можливості кожного з елементів генеральної сукупності потрапити до вибіркової сукупності. Найчастіше імовірнісну вибірку формують, користуючись таблицею «випадкового числа», лотерейним методом, за алфавітним списком, добором за датами народження, прізвищами, що починаються з певної літери тощо.

Форми простого ймовірного відбору:

- вибірка «першого зустрічного» (журналісти теле- і радіомовлення, таблиця випадкових чисел або інша форма лотерейного відбору);
- поштове опитування (опитувальні листи у періодичних виданнях);
- метод «снігової кулі» (коли потрібно, скажімо, опитати декілька сот представників громадських організацій, а реальна

можливість дає змогу проінтерв'ювати лише десяти з них. Пошук інших респондентів можна здійснювати з їх же допомогою. Уже на п'ятому етапі вибіркова сукупність дорівнюватиме: $10 + 20 + 40 + 80 + 160 = 310$;

- механічна.

Суть систематичного (механічного) відбору полягає у визначенні так званого кроку вибірки

$$K = M/N,$$

де K – крок вибірки; M – генеральна сукупність; N – вибіркова сукупність.

Наприклад, відповідно до розрахунків обсягу вибірки вимагається з 5000 працівників організації (M) відібрати для анкетування 500 (N) (вибір прізвищ із загального списку через рівномірні інтервали. Таким чином, $K=M/N = 5000/500= 10$. Складається список респондентів, які й створюють вибірку сукупність (1, 11, 21 і т. д.)

Таблиця Інституту Геллапа (США) дозволяє побачити залежність відсотків (відхилення) від розміру вибіркової сукупності за вірогідного методу (див. табл. 16.1).

Таблиця 16.1

Таблиця Інституту Геллапа (США)

Вибіркова сукупність	4000	1500	1000	750	600	400	200	100
Відхилення	±2%	±3%	±4%	±4%	±5%	±6%	±8%	±11%

Оснoву цілеспрямованої (невипадкової) вибірки становить не перелік одиниць відбору, а статистичні дані, що описують об'єкт за найбільш значущими характеристиками. Виходячи з цього, існують такі види цілеспрямованої вибірки:

- *квотна* – пропорційний відбір респондентів на основі статистики розподілу серед генеральної сукупності заданих комбінацій соціально-демографічних ознак (квот);

- *гніздова (кластерна, серійна)* – поділ генеральної сукупності на однорідні частини (серії, кластери) за певними ознаками. Наприклад, інколи виборчі округи;

- *метод основного масиву* – опитування усіх присутніх (чи 60–70% усієї сукупності), наприклад, у разі «зондування» громадської думки;

- *районована (стратифікована)* – поділ генеральної сукупності на частини, групи, що відрізняються за ознакою, яка повинна впливати на досліджуване явище (приватні та державні підприємства в оцінці ставлення до приватизації);

- *типова* – цілеспрямовано обирається об'єкт, що має найбільш типові характеристики;

- *комбінована чи багатощаблева вибірка*, яка поєднує різні види.

Окремо слід сказати про районовану вибірку (гніздову, серійну та стратифіковану). Районування генеральної сукупності – процес розподілу досліджуваного об'єкта на частини відповідно до мети та завдань дослідження. Особливості вибірки визначають якісні ознаки складових генеральної сукупності. Наведемо приклад побудови районованої вибірки.

Мета опитування – вивчення думки громадян щодо їх ставлення до норм права. Формуючи вибіркиму сукупність, можна згрупувати такі блоки:

1. *Блок соціально-демографічних показників*, які безпосередньо корелюють із ціннісними орієнтаціями особистості: стать, вік, освіта, професійна приналежність, сімейний стан, матеріальний та економічний рівень тощо.

2. *Блок показників соціального оточення особистості*, які впливають на її свідомість шляхом міжособистісного спілкування: кількість людей різної національності серед населення регіону, кількість жінок, які мають вищу освіту, кількість молоді, яка закінчила навчальні заклади різного типу тощо.

3. *Блок характеристик рівня благополуччя* та ступінь задоволення матеріальних потреб населення регіону. Це можуть бути показники споживання на одного респондента продовольчих та непродовольчих товарів, забезпечення житлом, побутовими умовами, характеристиками діяльності закладів громадського харчування, дитячих ясел та інших позашкільних установ тощо.

4. *Блок показників, які пояснюють ступінь доступності* культурних цінностей для населення. Це можуть бути кількість театрів, музеїв, клубів, бібліотек, телевізорів, газет та журналів тощо.

5. Блок показників *рівня розвитку економіки регіону*. Цей фактор може діяти як опосередковано, так і безпосередньо. Зміна структури зайнятості в регіоні у різних галузях впливає на рівень офіційного безробіття тощо.

Районована вибірка в основному проектується як багатоступенева. Групування в страти можна здійснювати двома способами: *факторний аналіз*, за допомогою якого визначаються групи, показники яких мають тісні кореляційні зв'язки; підсумкові показники на основі даних державної статистики та проведення *кластерного аналізу* областей за певними показниками.

У гніздовій вибірці за одиницю відбору беруть групи чи колективи, далі проводять суцільне опитування в кожному з них (досліджуючи колективи навчальних закладів, за одиницю беруть учнівські класи, студентські групи та ін.). Серійна вибірка також належить до простих схем відбору, в основу якого покладені вимоги виділення статистичних серій (замість гнізд). Припустимо, що в досліджуваній генеральній сукупності 2000 осіб, з яких 300 – висококваліфіковані робітники, 1000 осіб мають середні розряди, а 700 – малокваліфіковані. Якщо до вибірки планується включити 200 осіб, то з кожної серії слід відібрати необхідну кількість згідно з формулою:

$$P = C1 \cdot H / M,$$

де P – кількість респондентів для відбору в кожній із серій; C1 – показник серії; M – генеральна сукупність; H – вибіркова сукупність. Загальний показник вибіркової сукупності розраховують за формулою:

$$P = P1 + P2 + P3 (30+100+70=200 \text{ осіб}).$$

Вихідною одиницею *стратифікованої вибірки* є однорідна частина генеральної сукупності, аналіз якої проводять за однією чи кількома ознаками. Процедура формування стратифікованої вибірки складається з таких етапів: а) районування вибірки; б) стратифікація вибірки. Якщо обсяг вибірки зі страти збігається з розміром страти генеральної сукупності, тоді йдеться про стратифіковану вибірку з пропорційним розташуванням.

Квотна вибірка – одна з найточніших і найпоширеніших у соціологічних дослідженнях, в основу якої закладаються контрольні ознаки елементів генеральної сукупності. Параметр квоти –

окремі показники контрольованої ознаки, які можуть бути подані у формі чисел, понять чи знаків (2–3 квоти). Задають квоти за залежними (взаємопов'язаними) та незалежними параметрами.

Метод багатоступеневого опрацювання даних генеральної сукупності полягає в тому, що процес формування вибірки охоплює декілька відносно самостійних етапів, на кожному з яких використовують той чи інший із раніше розглянутих методів. Так, досліджуючи складні об'єкти, на першому етапі формування вибірки здійснюють відбір великих одиниць (міст, районів, підприємств чи установ) гніздовим методом, на другому етапі можливе квотування тих чи інших ознак, а на завершальному ймовірний відбір респондентів за заданими параметрами. Розрізняють випадкові та комбіновані багатоступеневі вибірки. Якщо в багатоступеневих вибірках вихідні одиниці визначаються одним із засобів імовірного відбору, то їх відносять до випадкових, а якщо іншими методами (крок, серія, квота) – до комбінованих. Для багатоступеневого відбору в процесі організації першого ступеня достатньо мати інформацію стосовно розподілення потрібних показників про об'єкт репрезентації на першому ступені. Для організації другого ступеня необхідна інформація про об'єкти репрезентації, які були відібрані на першому ступені. Багатоступенева вибірка, на відміну від одноступеневої, передбачає виділення на кожному ступені відбору різних межових об'єктів, які мають взаємозв'язок за принципом наступності: *країна – область – місто – район – мікрорайон – квартал – будинок – сім'я – респондент*.

Наведемо приклад формування вибірки в соціологічному дослідженні для вивчення сукупності сільських поселень з ієрархічною (триступеневою) схемою відбору об'єктів з організацією ступенів за територіальним принципом:

- I ступінь – відбір сільських районів;
- II ступінь – відбір сільських рад;
- III ступінь – відбір сільських сімей.

Параметрами поділу сільських районів на групи може бути інформація про:

- загальну чисельність сільського населення району;
- кількість вулиць та будинків у селі;
- відносне сальдо міграції населення за 6 років до дослідження;

- віддаленість районного центру від обласного центру;
- відстань до найближчої залізничної станції.

Своєю чергою, сільські ради поділяють на групи за шістьма параметрами:

- загальна кількість населення;
- питома вага колгоспних дворів у загальній кількості сільських дворів;
- середня кількість населення на одне село сільської ради;
- віддаленість центру сільської ради від обласного центру;
- від районного центру;
- від залізничної станції.

Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) пропонує вважати алгоритмом математично визначені (ймовірнісні) базові числа для областей, районів, сільських рад та поселень, а також для поштових відділень, вулиць за алфавітом та базових чисел для відбору сільських дворів. Після здійснення багатоступеневої вибірки району та конкретного села інтерв'юер складає за алфавітом перелік назв вулиць відповідно до базового числа і розпочинає опитування з визначеної вулиці та конкретного будинку на ній. Після цього застосовується методика опитування «кожного третього» після складання списку громадян, які проживають у будинку (спочатку представники жіночої статі у порядку зменшення віку, потім чоловіки у такому ж порядку, і той, хто випадає «третім» у складеному списку, підлягає опитуванню) [11].

Наприклад, з вулиць 1. Андріївська; 2. Бальзака; 3. Волинська за базового числа 3 опитування будуть проводити на вул. Волинській.

У будинку № 3 (номер будинку вибирають відповідно до базового числа) проживають: 1) жінка 70 років; 2) жінка 45 років; 3) жінка 18 років; 4) чоловік 72 роки; 5) чоловік 47 років; 6) чоловік 17 років. З них для опитування оберуть третього та шостого респондентів.

Кількість респондентів слід розраховувати за формулою:

$$N = 1\sqrt{D} + 1\sqrt{N},$$

де N – кількість осіб генеральної сукупності; D – допустима помилка.

За умови, що $D = 0,05$, тобто допустима помилка становить 5%, обсяг вибіркової сукупності відповідатиме даним, поданим у табл. 16.2.

Обсяг вибіркової сукупності за умови, що $D = 0,05$

Чисельність генеральної сукупності	1000	2000	3000	4000	5000	Безкінечна
Обсяг вибірки	286	333	350	360	370	408

Кількісні показники визначають з огляду на різні обставини; на практиці вони обмежуються 10–30% генеральної сукупності.

Після завершення розробки програми і формування вибіркової сукупності проводиться *польовий етап* – збір фактичних даних в реальних умовах шляхом застосування методів: спостереження, аналізу документів, опитування, соціального експерименту.

16.4. Методи збору соціологічної інформації

У соціології права існує два головних класи методів збору соціологічної інформації: кількісні та якісні. Особливості їх використання пов'язані з розумінням предмета дослідження: або це дослідження надіндивідуальних структур суспільства, або повсякденне життя людей і ті смисли, які люди надають своїм діям. У першому випадку слід застосовувати кількісні методи збору інформації, в другому – якісні.

До кількісних методів належать: опитування, аналіз документів, спостереження, експеримент і тести.

Метод опитування передбачає отримання відомостей про досліджуваний об'єкт шляхом діалогу (комунікації) між дослідником та респондентом за допомогою запитань та відповідей на них.

Метод аналізу документів – один з основних методів отримання інформації про соціальну реальність, відображену в праві, зафіксовану в різних документах.

Метод спостереження – загальнонауковий метод емпіричного дослідження, одиницями інформації якого є зафіксовані акти вербальної або невербальної (реальної) поведінки. Експеримент і тести є другорядними і допоміжними.

Серед якісних методів соціології права вирізняють:

- *дослідження окремої спільноти (case study)* – вивчення унікального об'єкта в сукупності його взаємозв'язків. Загалом об'єктом аналізу є один випадок. Специфічною особливістю цього методу є глибинне дослідження своєрідності об'єкта; висновки мають локальний, прикладний характер;

- *етнографічне дослідження* має описовий характер і являє собою всебічний аналіз повсякденної практики певної спільноти з точки зору її культури;

- *історичні дослідження* передбачають вивчення суб'єктивного досвіду переживання певних історичних подій;

- *історія сім'ї, життя людини.*

Фокус-групи (групова дискусія) – спосіб виявити розбіжності в розумінні певної проблеми групами людей. Соціолог отримує інформацію в процесі групової дискусії. Цей метод дозволяє не просто виявити розбіжності в розумінні певної проблеми, але й визначити їх джерело.

Розглянемо класифікацію методів збору соціологічної інформації.

1. Залежно від *характеру дослідницьких завдань вирізняють* дослідження:

- *фундаментальне* – аналіз соціальних закономірностей і тенденцій;

- *прикладне* – розробка шляхів удосконалення конкретних соціальних об'єктів;

- *комплексне*, яке поєднує в собі фундаментальні та прикладні завдання.

2. Залежно від *типу логічної задачі*:

- *пошукове* – пошук дослідницьких проблем;

- *пілотажне* – апробація методик, інструментарію;

- *описове* – опис структурних елементів об'єкта;

- *експериментальне* – виявлення причинно-наслідкових зв'язків;

- *прогностично-інженерне* – складання прогнозів, програм удосконалення.

3. Залежно від *особливостей дослідження об'єкта*:

- *монографічне* – об'єкт досліджується як представник класу подібних об'єктів;

- *порівняльне* – порівняння різних об'єктів або тих самих у різний час;
- *панельне* – дослідження два та більше разів, причому вибірково сукупність складають ті ж особи;
- *трендове* – дослідження два та більше разів без збереження попередньої вибірки.

Кожен з методів має свою специфіку і, відповідно, недоліки та переваги. Для визначення, який з методів збору соціологічної інформації є найбільш ефективним для певного дослідження, ми повинні враховувати насамперед пізнавальні можливості того чи іншого методу.

Опитування

Існує два основних типи опитувальних методів: *анкетне опитування (анкетування) та інтерв'ю (інтерв'ювання)*.

Анкетне опитування – метод здобуття соціологічної інформації, за яким спілкування між дослідником і респондентом здійснюється за допомогою анкети. *Анкета* – основний документ, який являє собою впорядкований певним чином перелік питань, з допомогою яких збирається первинна інформація. Як підкреслюють фахівці, побудова анкети вимагає наявності питань, які повинні були б відповідати основним цілям дослідження і бути інформативними для перевірки гіпотез, висунутих програмою дослідження. Процесу складання анкети має передувати етап ґрунтовного вивчення наукової літератури із даної проблематики. Існують також окремі правила, методичні вимоги до питань в анкеті (про це детально див. нижче), а також організаційно-технічні процедури щодо проведення анкетування. Розрізняють такі *різновиди* анкетного опитування:

- *анкетування індивідуальне*, яке не передбачає спільності місця та часу під час заповнення анкети для всієї сукупності респондентів;
- *анкетування групове*, яке передбачає одночасне заповнення анкети групою людей, зібраних в одному приміщенні;
- *поштове анкетування*, котре передбачає розповсюдження анкети поштою та очікування її повернення після заповнення респондентом;
- *пресове анкетування (у ЗМІ)* – адресується специфічному контингенту: читачам газети, слухачам радіо, телеглядачам;

- *експертне анкетування* – опитування спеціалістів-фахівців щодо проблеми, яка є предметом вивчення.

Основні **етапи** анкетного опитування:

- *підготовчий*, пов'язаний з розробкою програми опитування, складанням анкети, її тиражуванням, виробленням інструкцій для респондентів тощо;

- *польовий етап* – безпосереднє анкетування;

- *підсумковий етап*, що передбачає обробку та аналіз отриманої інформації.

Часто опитування застосовується тоді, коли досліджується рівень правової поінформованості населення. Однак завдання опитування не можна безпосередньо формулювати як запитання анкети або інтерв'ю. Дослідницькі завдання повинні бути перетворені на запитання до респондентів. Так, ступінь правової інформованості не можна виявити, якщо задати респондентам запитання про те, як вони оцінюють свій рівень правових знань. Можливим варіантом є включення в анкету або інтерв'ю нескладних юридичних задач. Правильні відповіді будуть свідчити про знання населенням відповідних норм. У даному випадку дослідницьке запитання (Як населення знає право?) перетворено в систему казусів (запитань анкети). Наприклад: «Як Ви вважаєте, кому повинен належати прибуток від власності дружини, якщо подружжя не уклало шлюбну угоду? Особисто їй або їй та чоловікові спільно?» Або інший: «Як Ви вважаєте, дозволяє чи забороняє чинний закон, щоб особа своїм заповітом або шляхом дарування повністю позбавила спадщини своїх дітей або кого-небудь з них?».

Крім того, опитування щодо проблем, значущих для соціології права, часто проводиться соціологами без участі юристів, що призводить до помилок у формулюванні питань, які потребують спеціальних юридичних знань. У цих випадках надзвичайно небезпечно покладатися на інтерпретацію результатів дослідження самими соціологами та відмовлятися від власної інтерпретації, яка охоплює також аналіз формулювання питань. Усе це, безумовно, потребує серйозної роботи юристів щодо методу опитування.

Вимоги до побудови анкети у конкретному соціологічному дослідженні. Анкетування – це найпоширеніший у соціології метод. *Анкета* – документ, у якому міститься впорядкований перелік питань, що дає можливість отримати нову інформацію про події

і факти суспільного життя. Створенню анкети передують довга копітка розробка програми дослідження у зв'язку з тим, що в анкету закладаються гіпотези, сформульовані завдання, які потрібно вирішити під час соціологічного дослідження. Перекласти мову науки на питання до респондентів – процедура складна, але необхідна. Існує різниця між науковими термінами та буденною мовою, тому поняття можуть мати для простих людей та вчених різні значення.

Анкета починається зі вступної частини – звернення до респондента. У ньому визначається мета дослідження, спосіб заповнення анкети (див. додаток 2). Основна частина містить блок запитань; третя частина – «паспортичка», тобто демографічні відомості про опитуваних. Структура та послідовність питань в анкеті передбачає розвиток комунікації соціолога з респондентом: завоювання довіри, пробудження зацікавленості, бажання продовження бесіди та ін. Логіка побудови питань в анкеті відповідає меті дослідження й отримання інформації, що дає можливість перевірити гіпотезу. Питання повинні формуватися максимально конкретно і точно; неясність та неоднозначність неприпустимі.

Запитання поділяються на два основних типи: *відкриті і закриті*. Відкритими називають запитання, щодо яких дослідник не пропонує респондентові перелік підготовлених відповідей, а залишає місце для відповідей у довільній формі. Ознайомлення з відповідями на відкриті запитання дають можливість дослідити проблеми людей, які стоять за цифрами звіту. Однак досвід показує, що на відкриті запитання відповідає лише третина респондентів, при цьому відповіді або надто стереотипні, або дуже конкретні, малоінформативні. Крім цього, такі питання важко обробляти. У *закритих запитаннях* після тексту запитання пропонується перелік відповідей. Досить часто при формуванні переліку відповідей зустрічається логічна помилка порушення принципу відповідності запитань і відповідей. Це відбувається тоді, коли варіанти відповідей не відповідають ключовому слову запитання і є варіантами відповідей на інше запитання. Завдання *запитань-фільтрів* – відсіяти тих респондентів, яких не стосується наступне запитання.

Запитання, які стосуються соціально-демографічних характеристик респондента, як правило, завершують анкету. Соціально-

демографічний блок (паспортичка) передбачає інформацію щодо віку, статі, роду занять, національності, місця проживання, освіти (якщо проблема дослідження передбачає їх врахування). Опитування проводяться анонімно.

Формулюючи запитання анкети, необхідно дотримуватись таких вимог:

- *однозначності*. Йдеться про однакове розуміння змісту запитання респондентами. Дуже важливими є визначеність понять та їх конкретність. Іноді запитання анкети містять у собі два або й більше запитань, що недоцільно і заважає отримати об'єктивну інформацію;

- *стислості* (досвід проведення соціологічних досліджень свідчить, що чим довше запитання, тим важче респонденту зрозуміти його зміст. Якщо запитання довге, то поки респондент дочитає його до кінця, він забуде початок);

- *валідності* (міра відповідності запитання анкети проблемі, пов'язаність із дослідницькою метою та визначеними завданнями).

Існує і такий різновид опитування, як *експертне*, коли респондентами є «експерти» – люди, які завдяки професії, обставинам, життєвому досвіду володіють більшою інформацією з проблеми, що вивчається, ніж усі інші.

Метод експертних оцінок пов'язаний зі спробами прогнозування зміни соціального явища, процесу, об'єктивного оцінювання аспектів діяльності й особистісних якостей людей, щодо яких їх самооцінка може бути неадекватною. В експертних опитуваннях анонімність, як правило, втрачає будь-який смисл, оскільки експерт є активним учасником дослідження. Основний інструментарій експертного опитування (анкета, бланк-інтерв'ю) розробляють за спеціальною програмою.

Методом опитування проводять *соціометрію* – дослідження малих груп, організацій з допомогою вивчення системи міжособистісних відносин їх членів. За Дж. Морено, соціометрія – це набір прикладних методик вивчення структури та динаміки неформальних взаємовідносин між індивідами, структури груп і соціальних дистанцій між членами груп щодо їх особистісних уподобань, симпатій. Соціометрія ґрунтується на опитуванні та є своєрідним методом діагностики, кількісного вимірювання й аналізу соціально-

психологічних відносин у невеликих, повністю сформованих соціальних групах. Проте слід зауважити, що соціометрія може застосовуватися для дослідження лише невеликої (контактної) групи. Вона ґрунтується на вивченні вибору членами групи партнерів для спільної роботи, навчання, відпочинку тощо. У заданій конкретній ситуації фіксується установка респондента на взаємодію (чи відмову від взаємодії) з іншими членами групи. Процедура соціометричного дослідження складається з вибору соціометричних критеріїв, визначення їх кількості, опитування, опрацювання даних соціометричних вимірювань.

Соціометричні критерії, або, як їх іще називають, *критерії вибору* – це питання, які проєктують різні ситуації взаємодії членів групи, коли вони (згідно із процедурою дослідження) зобов'язані вибрати партнера. Вираження членом групи позитивного чи негативного ставлення до іншого члена групи називається *соціометричним вибором*. Результати опитування заносяться до *соціометричної* таблиці з результатами отриманих виборів.

Графічне зображення міжособистісних відносин у групі, коли кожного члена групи позначають якоюсь умовною плоскою фігурою, а зв'язок – лінією, що поєднує ці фігури, утворює *соціограму*. Зв'язки-симпатії можна позначити суцільними лініями зі стрілками від однієї до іншої особи, а зв'язки-антипатії – переривчастими лініями. Якщо *A* симпатизує *B*, але *B* не симпатизує *A*, то в соціограмі записують $A \rightarrow B$. Якщо вибору немає, зв'язок не позначають. Соціограма дає наочне уявлення про структуру взаємовідносин індивідів у групі, про неформального лідера, ядро групи, типи комунікативних зв'язків, кількість позитивних і негативних зв'язків, а також ізольованих індивідів.

Соціометрія дозволяє дослідити стан соціально-психологічного клімату в колективі та виробити практичні рекомендації щодо його поліпшення. Цей метод опитування не є найуніверсальнішим методом, його доцільно застосовувати, як вважають спеціалісти, в поєднанні з іншими методами: спостереженням, аналізом документів тощо.

Ще одним типом опитування є *інтерв'ю*. Це метод здобуття соціологічної інформації, який полягає у безпосередньому спілкуванні дослідника та респондента. Інтерв'ю, побудоване за певним планом, – це бесіда, яка передбачає безпосередній контакт ін-

терв'юера з респондентом із обов'язковою фіксацією відповідей. Вирізняють такі різновиди інтерв'ю: *фіксоване (стандартизоване)*, суворо регламентоване дослідником; *фокусоване*, коли респондента заздалегідь ознайомлюють із проблематикою бесіди; *вільне (не-стандартизоване, неформалізоване)*, яким тема визначена заздалегідь, а інтерв'юер має відносну свободу у веденні бесіди; *квазі-інтерв'ю у фокус-групах* – ретельно спланована дискусія, що має на меті збір думок респондентів у неформальних обставинах.

Цей метод має як переваги, так і недоліки.

Переваги інтерв'ю:

- можливість залучення для проведення осіб без спеціальної підготовки;
- можливість опитування великої кількості осіб;
- впевненість у тому, що респондент відібраний згідно з вимогами вибірки;
- відносно невеликі фінансові витрати на опитування;
- можливість контролювати процес опитування інтерв'юером.

Недоліками інтерв'ю вважають: присутність інтерв'юера, що може заважати респондентам щиро відповідати на питання; відносно великим навантаженням на інтерв'юера вважається опитування більше 12–15 респондентів; складність пошуку респондентів та їх переконання взяти участь в опитуванні; необхідність встановлення між інтерв'юером і респондентом контактів, які ґрунтуються на довірі, симпатії, що інколи потребує значних зусиль. Отримані дані не завжди є об'єктивними. Причиною цього може бути і сам інтерв'юер за умов, коли, бажаючи прискорити процес опитування, він «підштовхує» респондента до відповіді на питання; не отримавши відповідь на ті чи інші питання, сам відповідає на них; не зустрівши потрібного респондента і не бажаючи витрачати час на інший візит, опитує будь-яку людину.

Аналіз документів – один з найпоширеніших методів збору соціологічної інформації, який за популярністю поступається лише опитуванню. Особливо часто цей метод застосовується вкупі з іншими: опитуванням, спостереженням, експериментом. В окремих галузях соціології, наприклад, промисловій, демографічній соціології, соціології масової комунікації, соціології праці, соціології міжнародних відносин та інших, використання цього

методу для здобуття емпіричних знань є визначальним. *Метод аналізу документів* – сукупність методико-технічних процедур та прийомів для отримання емпіричної інформації, вилученої з документальних джерел.

Під документом у соціології розуміють спеціально створений людиною предмет для зберігання та передачі інформації. Інформація може бути зафіксована за допомогою букв, цифр, стенографічних знаків, малюнків, фотографій, звукозапису та інше.

За способом технічних засобів фіксування розрізняють *письмові* (рукописи та всі види друкованої продукції), *іконографічні* (відео-кіно-фотодокументи, картини, гравюри), *фонетичні* (розраховані на слухове сприйняття), *електронні* (пов'язані з використанням комп'ютера та Інтернету) документи.

Залежно від *статусу* виокремлюють *офіційні документи*, створені юридичними чи посадовими особами: урядові постанови, заяви, ділова кореспонденція, протоколи судових органів, фінансова звітність, плани, звіти тощо; *документи особистого походження*: матеріали, що містять біографічні відомості, офіційні матеріали, що засвідчують особу їх власника, його права, обов'язки тощо.

Залежно від *авторства* документа вирізняють:

- *особистісні документи* (листи, характеристики, мемуарні матеріали, щоденники, автобіографії);
- *безособистісні документи* (архівні матеріали, дані преси, протоколи зборів).

Залежно від *мотивації створення документів* розрізняють:

- *спровоковані документи* (відгуки на книгу, відгуки на конкурс, оголошений в газеті або в електронних ЗМІ, шкільний твір);
- *неспровоковані* (особисті документи, створені за ініціативою самих авторів: переписка, щоденники, звертання до органів управління).

Можлива класифікація документів і *за змістом*. Це правові, економічні, юридичні та інші. Головною особливістю документів є те, що інформація, яка міститься в них, має вторинний характер, і це обов'язково треба враховувати в роботі з документами. Тобто соціолог не сам спостерігає, досліджує будь-яке явище, а опирається на чийсь спостереження та висновки. Проте автор документа міг випадково або навмисно викривити перебіг подій. Це є найбільш істотним недоліком методу аналізу документів. Перевагою ж цього

методу у порівнянні з іншими є те, що до документа можна звертатися необмежену кількість разів, документ як об'єкт дослідження є завжди постійним і незмінним.

Аналіз документів можна здійснювати двома головними способами: традиційним та формалізованим (цей метод найчастіше називають контент-аналізом, від англійського *content analysis* – аналіз змісту).

Неформалізовані (традиційні) методи аналізу охоплюють звичайне сприйняття тексту і засновані на загальних логічних операціях: аналізу, синтезу, порівняння, визначення, оцінювання, осмислення; це сукупність операцій, які дозволяють інтерпретувати текст залежно від поставлених дослідником цілей. У традиційному аналізі розрізняють зовнішній і внутрішній аналіз документів.

Починається процедура із зовнішнього аналізу документа. Тут необхідно описати *вид і форму* документа, його *статус*, визначити його справжність і необхідність *спеціальних методів* його аналізу. Відтак формулюється *низка запитань*, що стосуються автора документа. Оцінюється міра його *компетентності, авторитет, його позиція, установки* тощо. Завершує процедуру зовнішнього аналізу *оцінка обстановки, за якої він створювався, значущість його появи, згадки про нього в інших джерелах*. У соціологічних дослідженнях права зовнішній аналіз документів не відіграє помітної ролі, тому що для значної кількості документів (нормативні акти, судові справи, статистичні звіти, узагальнення правозастосовної практики тощо) їх істинність не викликає сумніву.

Внутрішній аналіз документа – це розкриття його змісту. Описується, яка проблема порушена в документі, які питання поставлені та як вони розв'язані, наскільки переконлива аргументація автора, який фактичний матеріал використано. Важливим елементом внутрішнього аналізу є оцінка вірогідності інформації, наведеної у документі, тому необхідно порівняти аналізований документ із іншими джерелами. Внутрішній аналіз – це дослідження змісту документа. При цьому перш за все визначається повнота інформації, а також її вірогідність.

Однак традиційним методом можна проаналізувати дуже обмежену кількість документальних джерел, крім того, як уже зазначалося, цей метод значною мірою є суб'єктивним. Постає проблема стандартизації методик аналізу документів. Тож у *США* напри-

кінці XIX – на початку XX століття мали місце перші спроби здійснити статистичні вимірювання змісту матеріалів засобів масової інформації. Так з'явився новий метод аналізу документів – контент-аналіз.

У перших працях (Дж. Спід, 1893; Д. Уїлкокс, 1900) здійснювалася *класифікація газетних матеріалів за темами* (новини, політика, література, релігія, реклама, чутки тощо), відтак вимірювалася довжина газетних шпальтів, відведених під ці теми різними газетами на певний період часу. На цій підставі робилися висновки про спрямованість тієї чи тієї газети, про увагу, приділену нею суспільно значущим проблемам.

Формалізований, або контент-аналіз – це переведення у кількісні показники масової текстової інформації з наступним її статистичним опрацюванням. Він застосовується у тих випадках, коли виникає потреба в опрацюванні великих масивів документальних джерел, недосяжних для інтуїтивного аналізу. Суть методу полягає у переведенні в кількісні показники текстової інформації через пошук у текстах певних ознак, рис, властивостей. Процедура контент-аналізу розпочинається з виділення *сміслових одиниць аналізу*, які потім відшуковують у текстах і переводять у кількісні показники. *Смісловими одиницями* можуть бути:

- *поняття*. Наприклад, за частотою використання понять («опозиція», «багатопартійність», «права людини», «громадянське суспільство») можна отримати знання, якою мірою джерело інформації орієнтоване на демократію;
- *судження*, виражені у вигляді речень, абзаців, фрагментів текстів, тем статей, назв радіопередач, телешоу;
- *імена історичних осіб*, політиків, назви країн, державних інститутів;
- *цілісна суспільна подія*, офіційний документ, факт, випадок.

Наступним кроком у здійсненні контент-аналізу є виділення *одиниць рахунку*, які є кількісною характеристикою смислової одиниці аналізу, що фіксує регулярність, із якою зустрічається у тексті смислова одиниця. Інколи смислові одиниці аналізу та одиниці рахунку є тотожними.

Базові засади методу контент-аналізу були ґрунтовно розроблені американськими соціологами Т.Д. Ласуелом та Б. Берельсоном – представниками колумбійської школи у соціології. Відомо,

що у роки Другої світової війни американські соціологи на підставі проведеного контент-аналізу відкритої преси надали американському уряду практичні рекомендації щодо найбільш вдалого для США часового терміну відкриття другого фронту.

Метод контент-аналізу є засобом вивчення особистісних документів, листів населення до різних державних інституцій. Надзвичайно великі резерви цей метод виявляє при вивченні політичних програм партій, рухів, відеозаписів мітингів, зборів, з'їздів тощо. Створені сучасні комп'ютерні програми значно полегшують процес обробки інформації, отриманої методом контент-аналізу, надаючи їй форми, зручної для подальшого використання. Традиційний та формалізований аналіз доповнюють і компенсують недоліки один одного.

Соціологія права має справу переважно з текстовими документами: законодавчими актами, договорами, матеріалами суду і слідства, арбітражними справами тощо. Аналізуючи ці документи, дослідник прагне з'ясувати насамперед їх реальний соціальний зміст, соціальну обумовленість інтересів сторін, представлених в документах, і т.д. Так, дослідник може ухвалити рішення відібрати в суді або офісі адвоката ряд досьє з аналогічними справами (наприклад, шахрайство, розлучення, усиновлення), щоб витягнути з них якусь кількість соціологічно цікавих даних. Він може виконати ту ж роботу з актами цивільного стану (наприклад, шлюбні контракти) в нотаріальних архівах. Аналізовані документи є чисто юридичними (тому для аналітика корисно мати юридичну освіту), але сам метод є не що інше, як якісний аналіз змісту документів, який практикується всіма соціологами. Загалом аналіз змісту теж є новим методом, який охрестили соціологічним аналізом судової практики. Він протиставляється догматичному аналізу за відомим тлумаченням вироку, коли юрисконсульт аналізує правові мотиви судового рішення, щоб юридично оцінити його суть. Соціологічний аналіз передбачає з'ясування дослідником фактичних мотивів з метою виявити за вироком соціологічні контури судової справи. Це улюблений метод соціологів, які мають юридичну освіту.

Особливо цікаві з точки зору соціально-правового дослідження такі текстові документи, як скарги громадян, направлені в різні офіційні інстанції, листи читачів у редакції газет, журналів, радіо- і телепрограм. Уже один тільки аналіз питань, що підніма-

ються в такому обігу, виявляється дуже продуктивним, оскільки дозволяє виявити реально існуючі в суспільстві проблеми. Аналіз особистих звернень занурює дослідника у сферу живих правовідносин, дає йому можливість зрозуміти, в якому ступені в суспільстві охороняються права особи, дотримується законність.

Іншим важливим моментом є аналіз законодавчих актів. Крім дослідження самого тексту, вельми продуктивно вивчати відгуки населення щодо законів, які приймаються, в тій же читацькій пошті газет і журналів. На жаль, останніми роками активність населення в цьому аспекті помітно знизилася, що пояснюється дорожнечою підписки і розчаруванням у діяльності політичних лідерів і політиці взагалі.

Статистичний метод. Статистика почала використовуватись в юриспруденції порівняно недавно. У 1827 році у Франції опублікували перші статистичні дані про судову практику під назвою «Звіт про правосуддя у цивільних і кримінальних справах», які збереглися донині. Ця офіційна публікація, здійснена під егідою міністерства юстиції, була документом швидше адміністративним, ніж науковим, і призначалася для інформування уряду про те, як відправляється правосуддя. Цей звіт передбачалося випускати щорічно і, за винятком форс-мажорних обставин (під час війни), щороку виходив один том. Ініціативу французів оцінили позитивно інші країни Європи. У таких матеріалах міститься велика кількість інформації, яку неможливо знайти в іншому місці і яка розкриває дуже важливий юридичний аспект – судову практику. Природно, що правова статистика, іноді звана номостатистикою, почала свій розвиток саме у сфері судової практики, оскільки справи, що знаходяться у розгляді судів, порівняно легко порахувати.

Впродовж століть покоління юристів займалися вивченням таких юридичних явищ, як шлюбні договори, заповіти, визнання позашлюбних дітей, ніколи не беручи до уваги, яке місце вони посідають у соціальному житті. Для наукових досліджень розвиток юридичної статистики є необхідністю, адже правова статистика дає відомості про загальну кількість правопорушень у суспільстві (адміністративних, цивільних, кримінальних). Кількість зареєстрованих злочинів дає показник рівня злочинності в суспільстві. Крім цього, наявні також дані про злочинців і міру їх покарання. На основі цих первинних даних обчислюються узагальнювальні

показники, що є середньостатистичними величинами: середній термін покарання, середній термін розгляду справ, середня сума збитку, нанесеного суспільству злочинцями. Зіставлення цих показників у часі дає загальну динаміку процесу зростання або зниження злочинності, яка виражається в показниках абсолютного приросту, темпів зростання і приросту злочинності тощо. Важливим показником правової статистики є відсоток розкритих злочинів, що свідчить про ефективність роботи правоохоронних органів. Велике значення має статистична оцінка криміногенності в суспільстві за регіонами, яка дозволяє порівняти стан справ на місцях і виявити найбільш благополучні і неблагополучні регіони. Це, своєю чергою, дає можливість проаналізувати локальні причини посилення криміногенності. Головним показником криміногенності регіону є коефіцієнт злочинності, що обчислюється з розрахунку числа злочинів на кожні 10 тис. чоловік, що проживають у даному регіоні. Складаються статистичні зведення за регіонами, побудовані шляхом обчислення «зведеного індексу злочинності».

Соціологічне спостереження – важливий метод збирання первинної соціологічної інформації через цілеспрямоване, систематичне, безпосереднє сприйняття і пряму реєстрацію значущих (для цілей дослідження) фактів соціальної дійсності, найбільш важливих подій. У процесі спостереження отримують інформацію про зовнішні властивості об'єктів, що вивчаються. У науковому спостереженні (на відміну від буденного) наперед планується його організація, з'ясовуються методи фіксування, обробки та аналізу даних, що забезпечує певну надійність інформації.

Об'єктами спостереження в соціології є поведінка окремих індивідів, соціальних груп, умови їхньої діяльності тощо.

Спостереження можна класифікувати залежно від:

- *міся спостерігача в процесі спостереження* (невключене і включене); *ступеня формалізованості спостереження* (стандартизоване й довільне); *регулярності проведення* (систематичне й епізодичне);
- *міся проведення і способу організації спостереження* (польове й лабораторне);
- *наявності контролю за проведенням спостереження* (контрольоване – неконтрольоване);
- *міри відкритості* (відкрите й анонімне).

Найпоширенішою є класифікація спостережень залежно від становища спостерігача (*включене та невключене*). *Включене спостереження* передбачає входження у соціальне середовище, адаптацію до нього дослідника. Його модифікація – *стимулююче спостереження*. Якщо мета дослідження є пізнавально-аналітичною або практичною і передбачає прийняття управлінських рішень, то соціологу доцільно активно втрутитися у події. Створюючи нестандартні ситуації, дослідник вивчає реакцію об'єкта спостереження на свої дії, стимулює його діяльність, що дає можливість краще вивчити його стан, побачити те, що не проявляється у звичайній ситуації. Перевагами такого спостереження є отримання яскравих, безпосередніх вражень, можливість краще зрозуміти вчинки людей та дії соціальних спільнот. До недоліків можна віднести те, що дослідник може втратити здатність об'єктивно оцінювати ситуацію і перейти на позиції тих, кого він вивчав. *Невключене спостереження* передбачає реєстрацію позицій дослідником, котрий не є членом соціальної групи і спостереження здійснює ніби збоку. Залежно від програми дослідження та його гіпотез спостереження може здійснюватись за орієнтовним планом, що дасть можливість структурувати об'єкт, виділити його елементи, якості, функції. Невключене спостереження застосовується в дослідженні буденного життя, де об'єктами є люди, які реагують на поведінку спостерігача. Для того, щоб звести до мінімуму вплив дослідника на об'єкт, необхідно добитися, щоб люди не знали, що за ними спостерігають, або забули про це; створити у людей хибне уявлення про мету спостереження.

Яким би не було спостереження, необхідно щоденно занотувати, систематизувати та упорядковувати інформацію про об'єкт у різних ситуаціях; не змішувати опис подій з їх інтерпретацією. Спостереження особливо ефективні для дослідження системи організації, діяльності підприємств та установ, тобто відносно автономних соціальних одиниць. У прикладних дослідженнях це метод роботи соціолога-консультанта, який завжди комбінує спостереження, інтерв'ю та вивчення документів організації.

Недоліком методу спостереження є його *велика трудоємність*. Дослідження ускладнюється й *неможливістю повторення* ситуації. Соціальні явища і процеси незворотні, їх не можна знову повторити, щоб дослідник міг перевірити й зафіксувати моменти,

котрі його цікавлять. Використання спостереження *обмежується часом* здійснення події. Тому фіксують лише ті події, що мали місце в момент спостереження.

Ще С. Ерліх відзначав недооцінку юридичною догматикою значення безпосереднього спостереження «життя права». Він писав, що юридична догматика страждає тим самим недоліком, що і шкільне навчання: замість того, щоб черпати істину в житті, враховуючи досвід, вона шукає її у збірниках законів та наукових коментарях до них, як учень пізнає світ через букварі та підручники. Джерелом пізнання права є перш за все безпосереднє спостереження життя, учинків та звичаїв. Юрист повинен спостерігати і зважувати поведінку людей. Вивчення чинного «живого» права відбувається перш за все через безпосереднє спостереження за процесом дотримання права та за правом у житті.

Метод спостереження цінний саме тим, що дозволяє безпосередньо фіксувати реальні поведінські акти. Проте спостереження фіксує факти поверхневого рівня та дуже вузького кола. Це й визначає рідкість застосування цього методу як основного джерела соціологічної інформації. Зазвичай воно поєднується з іншими методами. Роль спостереження полягає в тому, що воно наводить на гіпотези і є трампліном для більш результативних методик або застосовується для уточнення та інтерпретації даних на заключній стадії масових досліджень.

У соціології права метод включеного спостереження застосовується рідко. Це значною мірою обумовлено тим, що використання його в правовій сфері, особливо для вивчення кримінального середовища, може призвести до негативних наслідків. Це, з одного боку, може бути пов'язано з ризиком для дослідників, а з іншого, ставить перед ними складні завдання етичного і правового характеру. Крім того, проведення таких досліджень може завдати шкоди нормальному розвитку відносин у тій чи іншій правовій сфері, ущемити право учасників дослідження, зашкодити інтересам суспільства та держави, що охороняються законом.

Однак таке дослідження є виправданим у процесі вивчення судової практики. Воно застосовувалось раніше, незважаючи на деякі обмеження ідеологічного характеру. Тепер обмежень для проведення таких досліджень не існує, однак учені, які застосовують метод включеного спостереження, мають усвідомлювати, що їхні дії є

обмеженими чинним законодавством, а також нормами етики, що пропагують повагу до особистості, статусу судді та інших осіб з особистими юридичними повноваженнями. До того ж, необхідно пам'ятати про дотримання елементарних людських прав, про те, що Конституція України гарантує дотримання гідності особистості та забороняє без добровільної згоди людини піддавати її науковим дослідям. Діяльність дослідників повинна бути в межах, які не дозволяють інтерпретувати її як перешкоду здійсненню правосуддя або як неповагу до суду, як наклеп на суддю тощо. Крім того, дослідникам слід займатися спостереженнями лише суспільних стосунків, не втручаючись у сферу особистого, інтимного життя людей.

Експеримент у соціології. *Експеримент* – це загальнонауковий метод отримання нових знань у керованих та контрольованих умовах. Він має широке застосування у соціології і називається «соціальний експеримент», який дає причинно-наслідкові знання. Соціальний експеримент виконує дві функції: досягнення результату у практичній діяльності; перевірка наукової гіпотези.

Соціальний експеримент – спосіб отримання інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності й поведінки соціального об'єкта під впливом на нього спрямованих та контрольованих факторів. Експеримент може бути натуральний і розумовий. *Натуральний експеримент* передбачає цілеспрямоване втручання дослідника у природний хід подій. *Розумовий експеримент* – це маніпулювання не реальними об'єктами, а інформацією про них без втручання у хід подій. *Натуральний експеримент* може бути контрольований і неконтрольований. *Контрольований експеримент* – це спроба отримати відносно чистий ефект впливу експериментальних факторів. Для цього ретельно вивчають та вирівнюють інші умови, які можуть виникнути та викривити вплив експериментального фактора. Вирівнювання відбувається за всіма об'єктами, котрі беруть участь в експерименті. Для цього визначають фактори, які можуть впливати на очікувані наслідки, що передбачає ретельний попередній аналіз проблеми під час розробки програми дослідження. Передусім вирівнюють основні параметри загальної ситуації, наприклад, такі, як сфера виробництва, тип поселення, етнічне та культурне середовище, освіта, час та ін. Таким чином, соціальне середовище (група, спільнота), в якому проводиться експеримент, повинно мати приблизно однакові характеристики.

До 20-х років ХХ століття цей науковий метод застосовувався переважно у природничих науках, а пізніше й у суспільних науках. В історії соціології описаний класичний експеримент, проведений американським ученим С. Хрестіансеном, спрямований на перевірку гіпотези: «Чим вищий рівень освіти, тим успішніше людина включається в економічну діяльність». Було сформовано дві групи, які розрізнялися за єдиним критерієм – наявністю атестату зрілості. При цьому члени експериментальної групи мали шкільні атестати, а члени контрольованої групи ні. В результаті дослідження серед членів експериментальної групи за дев'ять років зберегли власні доходи 92%, а в контрольованій групі це зробили лише 58% членів.

Відомий також експеримент, проведений у 50-х роках ХХ століття американськими вченими Х. Хімелвітом, А. Опенгаймом і П. Вінсоном у галузі телекомунікацій. Коли на Бі-бі-сі з'явилася технічна можливість користування двома каналами, причому на одному з них ішли освітні програми, а на іншому «бойовики», розважальні передачі, то значна кількість користувачів-підлітків обирали останній.

Коли ж у глядачів був доступ тільки до одного каналу, а підлітки були змушені обирати освітні програми або виключати телевізор, то значна їх частина обирала освітні програми й отримувала задоволення від них.

Науковцями був сформульований висновок: виховання повинно сприяти формуванню в дітей навичок підкоряти не вибір увазі, а увагу вибору. Соціальний експеримент залежно від сфери суспільного життя може бути економічним, маркетинговим, психологічним, соціологічним, педагогічним тощо.

Існують загальні вимоги до проведення експериментів у дослідженні соціальних явищ, зокрема права:

- застосування соціального експерименту обов'язково повинно сприяти збільшенню знань;
- умови експерименту, що плануються, його структура не мають порушувати основоположні принципи об'єкта, що досліджується;
- експеримент має бути керованим.

Усіх цих вимог можна дотриматись, якщо буде добре підготовлена програма проведення експерименту.

Соціальний експеримент може розглядатися як система; він має певну структуру. Основні елементи соціального експерименту:

- *експериментатор* – це, як правило, група вчених, які розробляють експеримент у теорії та керують процесом на практиці;
- *експериментальний чинник* або незалежна змінна буде керованою, якщо її напрямок та інтенсивність дії знаходяться у відповідності до програмних настанов. Змінна буде контрольованою, якщо її якісні та кількісні характеристики розкриваються в межах програми експерименту;
- *експериментальна ситуація* – ситуація, яка створюється відповідно до програми дослідження для проведення експерименту;
- *експериментальний об'єкт* – це група осіб, поставлених в експериментальні умови.

За характером логічної структури доказу гіпотез розрізняють експерименти послідовні (лінійні) та паралельні.

Послідовний експеримент характеризується тим, що аналізу підлягає одна й та ж група, що є контрольною (її початковий стан) і експериментальною (її стан після зміни однієї або декількох характеристик). Тобто до початку експерименту чітко фіксуються всі контрольні, факторні та нейтральні характеристики об'єкта. Після цього змінюються факторні характеристики групи, тобто вступає в дію експериментальний чинник (незалежні змінні) і таким чином змінюються умови функціонування групи. Після закінчення певного заздалегідь визначеного часу знову вимірюється стан об'єкта за його контрольними характеристиками.

У паралельному експерименті беруть участь дві групи: *контрольна* й *експериментальна*. Їх склад повинен бути ідентичним за всіма контрольними і нейтральними характеристиками, які можуть вплинути на наслідки експерименту (насамперед це соціально-демографічні ознаки). Характеристики контрольної групи залишаються постійними під час усього експерименту, а експериментальної змінюються. За підсумками експерименту контрольні характеристики двох груп порівнюються і робиться висновок щодо причин та розмірів змін, що відбулися.

Залежно від характеру об'єкта дослідження та засобу створення експериментальної ситуації розрізняють експерименти *реальні* (натуральні) та *уявні*. Реальний або натуральний експеримент – це практичне освоєння реальної дійсності через її планомір-

ну зміну в межах деякої матеріальної моделі. У науковому плані таке експериментування може дати збільшення знання, але все ж залишається обмеженим, тому що самою своєю метою не допускає надто активного втручання експериментатора. Крім того, тут виникають серйозні моральні проблеми, бо виправданим є лише той дослід, який не викликає негативних наслідків для людей.

За часовим напрямком процесу експериментування бувають експерименти проєктивні, ретроспективні (екс-постфактум) і експерименти за принципом одночасного порівняння. Перший, проєктивний, спрямований від теперішнього до майбутнього; другий, ретроспективний (екс-постфактум) – від минулого до теперішнього, і останній за принципом одночасного порівняння оцінює стан процесу в даний момент часу.

У *правовому експерименті* фактором є правова норма. Експерименти, які стосуються правових аспектів соціальної реальності, можна характеризувати як соціально-правові. Найбільш розповсюдженими соціально-правовими експериментами є такі, що пов'язані з перевіркою надійності законодавства, пошуком більш ефективних форм реалізації права, а також з удосконаленням організаційної структури правосуддя. У правовому експерименті перевіряється ефективність чинної норми чи прогнозується ефективність правової новели, що готується. У дослідницькій практиці перевірка ефективності чинного законодавства зазвичай ґрунтується на методології експерименту екс-постфактум.

За останні роки у дослідників з'явилося багато можливостей вивчення ефективності чинного законодавства шляхом зіставлення різних варіантів правового регулювання однакових за своєю природою суспільних відносин, які склалися у країнах СНД. Від традиційної методології порівняльного правознавства метод паралельного експерименту екс-постфактум відрізняється тим, що, поперше, він передбачає не тільки аналіз текстів нормативних актів, а й вивчення практики їх реалізації; по-друге (це головне), він передбачає відбір для аналізу лише тих об'єктів спостереження, які можна зіставляти, тобто країн, що знаходяться приблизно на одному рівні правового, економічного, соціально-політичного, культурного та іншого розвитку.

Послідовний (лінійний) експеримент екс-постфактум може бути здійснений, коли правове регулювання тих чи інших суспіль-

них відносин змінилося, але сам об'єкт правового регулювання не зазнав суттєвих змін. Тут у дослідника з'являється можливість порівняти стани об'єкта до і після запровадження в дію нової правової норми.

Наприклад, ефективність змін податкового законодавства (зокрема, зміни оподаткування підприємств) може вимірюватися шляхом зіставлення активності підприємницької діяльності, рівня збору податків тощо до і після запровадження відповідних норм. Якщо дослідницьке завдання полягає не у вивченні ефективності вже чинного законодавства, а в прогнозуванні ефективності передбаченої правової новели, то може застосовуватися метод уявного (зокрема, математичного) лабораторного експерименту, а також реальний польовий експеримент із правовою нормою (так званий законодавчий експеримент).

Більш надійним методом прогнозування ефективності правових новел є лабораторний експеримент. Однак найбільш надійним методом прогнозування правових новел досі є законодавчий експеримент, що являє собою дослідницьку перевірку в природних умовах ефективності дії правових норм, які у вигляді контрольованого експериментального чинника запроваджуються на певний період у зону експерименту.

При цьому під експериментальною правовою нормою розуміють законодавчу норму, яка містить відхилення від вимог чинного законодавства та впроваджується на обмежений час для перевірки її ефективності.

Оскільки законодавчий експеримент – це не просто метод наукового дослідження, але й засіб реальної зміни дійсності, пов'язаний із впровадженням у практику особливого режиму правового регулювання. Під час підготовки та проведення цього експерименту, крім науково-методологічних проблем, вирішуються й питання правового характеру. Головним при цьому є забезпечення гарантій прав учасників експерименту, тобто людей, на яких розповсюджується дія експериментальних норм.

Друга вимога правового забезпечення законодавчого експерименту полягає в тому, що рішення щодо запровадження в дію експериментальної правової норми завжди пов'язане з відхиленням від чинного законодавства і може бути прийнято лише на рівні того органу, до компетенції якого належить прийняття відповідних норм

загальної дії. Цей же орган повинен давати офіційну оцінку результатів експерименту і приймати рішення щодо їх використання в законотворчій діяльності.

Порівняльний метод. Коли йдеться про застосування методу аналізу документів, ідеться про дослідження юридичних текстів, які є найбільш повним джерелом наших знань про право. Проте соціологія права спрямована не тільки на вивчення джерел. Її основна мета – дослідження правових інститутів, тобто сукупності позитивних або негативних поведінкових моделей членів суспільства для досягнення тих або інших результатів.

На цьому рівні соціолог-юрист повинен застосовувати перш за все порівняльний метод, який вважається ефективним у точних і гуманітарних науках, зокрема у сфері лінгвістики та міфології, але не дуже упевнено застосовується в юриспруденції і соціології права.

У правовій сфері порівняння пов'язане з величезними труднощами і вимагає максимальної обережності. Той факт, що якийсь інститут виконує певну функцію за допомогою тієї чи іншої процедури, породжує питання про витоки цієї процедури, про те, чи була вона створена у власному середовищі або її запозичували з якоїсь іншої юридичної системи.

З іншого боку, серйозним джерелом утруднень є термінологія. Одне і те ж слово у споріднених мовах не тільки означає іноді абсолютно різні речі, але навіть в одній і тій же мові може з часом позначати різні інститути. Таким чином, порівняння, мабуть, повинно проводитися на основі реальних функцій, а не інститутів, і тим більше не на основі термінів.

У юридичній науці застосовують спеціальні методи. Так, метод юридичного тлумачення закону є сукупністю правил, дотримання яких інтерпретує текстову інформацію в суворій системі юридичних понять і категорій.

Метод тлумачення закону спрямований не тільки на виявлення юридичних ознак норми. Через те, що є багато понять, які утворюють норми, відбивають суспільні явища, виникає завдання визначення соціального змісту закону.

Це досягається за допомогою прийомів соціологічного тлумачення норми, що є невід'ємним компонентом методу юридичного тлумачення.

16.5. Методи обробки та аналізу соціологічної інформації

Зібрані соціологічні дані підлягають обробці.

Процес обробки даних соціологічного дослідження охоплює певні етапи:

- а) кодування отриманої інформації;
- б) введення інформації в комп'ютер із допомогою статистичної програми;
- в) перевірка введених даних;
- г) обробка та аналіз результатів.

Аналіз даних передбачає побудову таблиць, обчислення статистичних показників, перевірку гіпотез, побудову нових ознак тощо. Первинні дані упорядковуються різними статистичними методами, наприклад: групування, обчислення узагальнюючих параметрів та коефіцієнтів, кореляційний аналіз, факторний аналіз.

Отримані у процесі соціологічного дослідження дані потребують перетворення соціологічної інформації з числових показників у логічну форму, тобто в конкретні характеристики об'єкта дослідження. На цьому ж етапі здійснюється формулювання практичних рекомендацій, які визначаються темою та цілями дослідження. Завершенням соціологічного дослідження є складання звіту.

Узагальнення інформації відбувається у кількох формах, які фіксують різний рівень аналізу. Найбільш простою формою є групування даних, тобто віднесення респондента до тієї чи іншої групи залежно від обраного показника. Метод групування дозволяє вирішувати такі дослідницькі задачі: виявлення типів соціальних явищ; вивчення структури соціальних об'єктів; аналіз залежностей між явищами.

Початковий етап логічної обробки первинної інформації – просте групування даних. Воно здійснюється за якісними (атрибутивними) або кількісними ознаками. Якісна ознака не має кількісного вираження і вимірюється тільки на номінальному рівні. Так, злочин можна згрупувати за видами засуджених, за соціальним показником та ін.

Кількісні ознаки мають визначені одиниці вимірювання і тому відрізняються за значеннями. Вони поділяються на перервні

(дискретні) та неперервні. Дискретні ознаки є тільки цілими числами (кількість кримінальних справ, що знаходяться у виробництві). Неперервні ознаки можуть приймати будь-яке значення в рамках варіювання показника і можуть бути як цілими, так і дробовими числами (наприклад, групування засуджених за віком).

Розглянемо процедуру простого групування за кількісними ознаками. Припустимо, ставиться завдання систематизації даних про стан міської злочинності в регіоні, наприклад, у районах Харківської області.

Ознакою злочинності є коефіцієнт судимості, що характеризує поширеність злочинності в структурі населення. Його можна представити як число засуджених злочинців на 100 тис. населення даної територіальної одиниці. В області 15 населених пунктів міського типу. Зрозуміло, що такі дані дуже приблизні, «сирі». Тому їх необхідно згрупувати у таблицю.

- Перша операція – підпорядкування міст за коефіцієнтом від мінімуму до максимуму.
- Друга операція – визначення розмаху коефіцієнтів.
- Третя операція – вибір інтервалу групування. Загальнови-знано, що для найбільш простої роботи з групуванням повинно бути 12–15 інтервалів.
- Четверта операція – визначення рамок інтервалів. Верхній і нижній інтервали згрупованого ряду повинні містити відповідно найбільше і найменше значення коефіцієнтів.
- П'ята операція – підсумок кількості міст у кожному інтервалі.

Дані групування для наочності можна продемонструвати графічно, про що йтиметься нижче. Просте групування приводить дані до вигляду, зручного для статистичного опису. Наступний крок – знаходження узагальнювальних характеристик, які дозволять глибше зрозуміти особливості розподілу. Поглиблення аналізу досягається за рахунок використання комбінаційного групування, яке полягає в тому, що респонденти поділяються залежно від двох і більше показників.

Комбінаційне групування – більш поглиблений метод аналізу соціологічної інформації. Воно не тільки підпорядковує первинний матеріал, а й створює передумову для знаходження залежностей між досліджуваними явищами.

Таке групування може бути структурним, типологічним або аналітичним.

Структурне групування передбачає класифікацію за певним критерієм, об'єктивно властивим усій сукупності даних. Якщо ж за основу групування береться показник, створений самим дослідником, або суб'єктивний за своєю природою критерій, то проводиться *типологічне групування*. Якщо воно проводиться за двома чи більше показниками для визначення їх взаємозалежності, воно є *аналітичним*.

Методи багатомірної класифікації дозволяють виявити стійкі зв'язки соціальних явищ, які розглядаються в кількох вимірах одночасно. У порівнянні з двомірним групуванням багатомірна класифікація – це більш високий рівень пошукового опису та узагальнення фактів. Вона є засобом типологізації соціальних об'єктів.

Розрізняють *теоретичну й емпіричну* типологізацію. У теоретичній типологізації узагальнення соціальних ознак здійснюється відповідно до науково обґрунтованого критерію. Так, типологія форм держави, виокремлення правових інститутів тощо є видами науково обґрунтованих класифікацій. Однак у галузі конкретних досліджень можливі ситуації, коли теоретичні концепції або відсутні, або знаходяться у стадії формування. Отже, підходи до визначення ознак багатомірної класифікації теоретично ускладнені. У таких випадках проводиться емпірична типологізація об'єктів. Її методи дозволяють здійснювати зіставлення багатьох ознак і визначати їх стійкі поєднання, що відображають цілісність об'єкта. Це відкриває широкі можливості для систематизації первинного матеріалу й опису фактів значної складності. Пізнавальний сенс такої класифікації принципово відмінний від теоретичної типології.

Широке використання багатомірної класифікації у соціології стало можливим завдяки розвитку електронно-обчислювальної техніки. Для емпіричної типологізації застосовують процедури багатомірного статистичного аналізу (факторний, латентний, кластерний та ін.). Так, вивчення особливостей особистості правопорушника передбачає аналіз ознак, що характеризують його ціннісні орієнтації, моральні й правові погляди, ідеологічні настанови. Ці характеристики взаємопов'язані і в цілому можуть утворювати стійкі типи особистісних якостей. Для їх фіксації у кримінології застосовується метод розпізнавання образів, який полягає в розробці та

введенні в ЕОМ комплексу ознак, що відповідно до гіпотез дослідження характеризують внутрішній світ правопорушника.

Групування й емпіричну типологізацію не слід розглядати тільки як засоби простого впорядкування «сирих» даних. У результаті їх застосування досягається збільшення інформації, отримуються нові дані про об'єкт дослідження. Отже, у процесі групування можна виділити не одну, а кілька груп. При цьому кожній з них відповідає певне число. Такий ряд чисел, що отримується шляхом групування, називається рядом розподілу даних. Ряди, одержані у разі використання якісних показників, називають атрибутивними, а кількісних – варіаційними.

Ряди розподілу мають не тільки числову, а й текстову характеристики. Таке відображення даних досягається за допомогою таблиць. Складання таблиць – це не окремий вид математичної операції узагальнення первинної соціологічної інформації, а тільки форма відображення рядів розподілу. Її перевага в тому, що в ній стисло даються пояснення числових значень відповідних груп.

Існують два види таблиць. Найбільш простий – перелікова таблиця, яка складена на основі ряду розподілу за однією ознакою. Таблиці, що відображають ряди розподілу за двома чи більше ознаками, називаються комбінаційними. Таблична форма відображення даних доповнюється графічною. Найчастіше це *полігони* (для відображення дискретних рядів) та *гістограми* (для неперервних рядів).

Для більш глибокого узагальнення інформації використовують спеціальні статистичні величини: *середні*, *дисперсію*, *коефіцієнти кореляції*. Середні величини – це мода, медіана, середнє арифметичне. *Мода* – величина, що повторюється в розподілі найбільш часто; вона характеризує місце, де концентрація явищ максимальна. *Медіана* – точка, що поділяє на дві рівні частини. *Середнє арифметичне* – інтегральна характеристика ряду розподілу, яка дозволяє порівнювати їх один з одним у тому випадку, якщо вони мають спільну основу. Дисперсія використовується для визначення ступеня рівномірності розподілу тієї чи іншої характеристики. Її отримують за допомогою спеціальних формул.

Коефіцієнти кореляції дозволяють аналізувати взаємозв'язки різних характеристик. Досягається це за рахунок порівняння різних рядів розподілу і вимагає досить складних розрахунків, які найчастіше проводяться за допомогою ЕОМ.

Цим не вичерпуються математичні методи узагальнення даних. Крім традиційних статистичних процедур, в останні роки були запропоновані якісно нові підходи, засновані на принципово нових математичних засадах, орієнтовані на використання бази сучасних комп'ютерних систем (наприклад, SPSS). Але незалежно від рівня математичного забезпечення результату соціологічного дослідження залежить від того, наскільки дослідник може правильно, глибоко і всебічно інтерпретувати одержані результати.

Інтерпретація – багатоступінчаста процедура тлумачення, роз'яснення (конкретизації та узагальнення) передумов і результатів соціологічного аналізу. Сутність інтерпретації даних полягає у структуруванні основних понять, усебічному поясненні їх змісту.

Процедура інтерпретації соціологічних даних має відповідати певним методологічним вимогам:

1) характер оцінки та інтерпретації має визначитися в загальних рисах уже на стадії розробки програми та концепції дослідження, де даються принципові характеристики досліджуваного явища чи соціального процесу;

2) необхідно максимально повно розпізнати об'єкт і предмет дослідження;

3) на всіх стадіях аналізу слід пам'ятати про багатозначність одержаних даних, необхідність їх інтерпретації з різних позицій. Процедuru інтерпретації за змістом можна охарактеризувати як перетворення певних числових величин у логічні поняття.

У цьому процесі велике значення мають гіпотези, які висувають ще на стадії розробки програми дослідження. Саме на стадії інтерпретації соціологічних даних вони вводяться в роботу дослідника.

Характер перевірки гіпотез залежить від типу дослідження. Наприклад, у розвідувальному дослідженні гіпотеза перевіряється шляхом простого зіставлення числових даних з уявними, в описовому – за допомогою аналізу даних, одержаних на основі узагальнення характеристик неоднорідного за складом об'єкта аналізу. Для того, щоб результати описового дослідження перетворились на показник, їх треба оцінювати.

Ця процедура завжди виконується у формі співвідношення соціологічних даних:

1) зі знаннями чи настановами дослідника;

2) між собою;

3) з деякими «спорідненими» зовнішніми показниками.

Один із найбільш застосовуваних методів інтерпретації – порівняння рядів за відносно однорідними підгрупами досліджуваної сукупності.

Воно може досягатися двома шляхами: внутрішнім та зовнішнім співвідношеннями. Під внутрішнім співвідношенням розуміємо порівняння між собою елементів числового ряду, а під зовнішнім – порівняння двох чи більше елементів з показниками, один з яких є обов'язково спільним для них. Процедура внутрішнього співвідношення дозволяє одночасно інтерпретувати результати групування в тих випадках, коли числовий ряд має модельну (найбільшу) величину.

У випадках, коли числові значення ряду розподілені так, що неможливо здійснити внутрішнє порівняння, застосовують метод зовнішнього порівняння числового ряду. Це дозволяє одержати висновки про стан та зміни досліджуваного явища, але поза рамками залишаються його причини. Постановка таких задач характерна для аналітичних досліджень.

Схема перевірки гіпотез в аналітичному дослідженні базується на пошукові взаємозв'язку між характеристиками об'єкта. Вона складається з двох послідовних етапів інтерпретації одержаних даних. Перший характеризується застосуванням методу порівняння числових рядів розподілу, другий – пошуками фактичного показника (показників). Найбільше значення в аналітичних дослідженнях має другий етап, бо саме тоді реалізуються основні цілі та завдання дослідження.

Існує досить значний логіко-теоретичний інструментарій для виконання таких завдань, але найпоширенішим є метод послідовного виключення, який передбачає послідовне порівняння впливу різних факторів на ту характеристику, котру досліджують. Таке порівняння здійснюють з використанням таблиць парного розподілу або більш складних формально-логічних процедур (кореляційний, факторний аналіз тощо).

Важливе значення для перевірки аналітичної гіпотези має також чітке та однозначне виявлення носія проблеми дослідження. Для цього використовують і таблиці парного розподілу. Тільки після аналізу основних взаємодій, взаємозалежностей між характерис-

тиками об'єкта дослідження варто переходити до формування основних висновків та розробки практичних рекомендацій.

Одержана під час соціологічного дослідження первинна соціальна інформація потребує обробки, без якої серйозний науковий аналіз результатів дослідження може бути ускладнений або зовсім неможливий. Саме обробка дозволяє вирішувати такі типи дослідницьких задач: вияв типів соціальних явищ; вивчення структури соціальних об'єктів; аналіз залежностей між явищами. Саме обробка впорядковує, групує і класифікує великий масив зібраних у соціологічному дослідженні емпіричних даних.

Для успішної обробки інформації необхідно дотримуватись певної послідовності. На першій стадії постає два основних завдання.

1. *Перевірити інструментарій на точність, повноту і якість заповнення.* Ці заходи передбачають виявлення помилок у відповідях на кожне запитання та їх корекцію. Перевіряючи анкети, бланки інтерв'ю на повноту заповнення, слід вибракувати ті, які заповнені менш як на третину. Перевірка на якість заповнення передбачає контроль ясності, чіткості, адекватності відповідей. Усі анкети, бланки інтерв'ю, що мають перелічені недоліки, вилучаються з подальшого процесу обробки. Документи, які залишилися після контролю, нумерують, щоб під час подальшої їх обробки можна було простежити за кожним із них.

2. *Закодувати інформації, тобто її формалізувати.* Принцип кодування полягає в перекладі змістової інформації на мову формальної логіки. Це означає, що кодується не сам зміст відповідей, а тільки факт їх наявності чи відсутності. Така форма кодування достатня для того, щоб здійснити числові операції з будь-якою інформацією, незалежно від її первинного вигляду, форми, змісту чи призначення.

Процедура кодування – це присвоєння кожному варіанту відповідей певних умовних чисел-кодів. У підсумку вся інформація анкет чи бланків інтерв'ю перетворюється на систему чисел, у якій вирішальне значення має сам порядок кодів (чисел). Ще до початку дослідження виконується кодування інформації, коли варіанти відповідей на закриті та напівзакриті запитання анкети одержують певні коди.

Окремо, уже після опитування, кодують відповіді на відкриті запитання.

Для цього:

- 1) вписують усі варіанти відповідей та визначають їх частоту;
- 2) класифікують відповіді, поєднуючи їх у певні смислові групи;
- 3) розробляють формалізований список варіантів – кодифікатор;
- 4) усі варіанти відповідей кодують за допомогою кодифікатора.

Тільки після завершення кодування можна переходити безпосередньо до обробки інформації.

Існують два способи обробки інформації: ручний і машинний. Питання про способи обробки вирішується заздалегідь, ще на стадії створення програми й інструментарію дослідження.

Ручний спосіб застосовують у разі обробки невеликої (до кількох десятків) кількості анкет. Тоді обробка здійснюється повільно, часто з помилками.

Соціологічну інформацію краще обробляти на ЕОМ, причому після кодування. Анкети сортують, інформацію вводять у пам'ять комп'ютера. Завдання для обробки інформації складає дослідник згідно з гіпотезами дослідження.

Підсумок аналізу та інтерпретації соціологічних даних набуває форми документів, які мають практичне і теоретичне значення. Основний документ – це звіт за підсумками дослідження, додаток до нього та аналітична довідка.

Загальна кількість розділів у звіті, як правило, дорівнює числу гіпотез, що потребують відповіді. Загалом слід дотримуватись такої структури:

– *глава перша* містить обґрунтування актуальності досліджуваної проблеми і характеристику дослідження (вибірку, репрезентативність даних, методи збору інформації тощо);

– у *другій главі* наводиться характеристика об'єкта дослідження за соціально-демографічними показниками (стать, вік, освіта та ін.);

третья і наступні глави присвячені пошуку відповідей на сформульовані в дослідженні гіпотези.

Залежно від характеру предмета дослідження глави можуть розбиватися на розділи (параграфи).

Кожна глава і розділ закінчуються висновками, які можна зробити на підставі інтерпретації даних.

Остання глава звіту містить загальні висновки, а також практичні рекомендації.

На основі звіту складається аналітична довідка. Її обсяг може бути від 5 до 25 аркушів, кожен пункт викладається у формі висновків і рекомендацій (іноді рекомендації можуть бути в кінці довідки), а соціологічні дані наводяться лише для їх підтвердження. В аналітичній довідці таблиці та графіки не подають, а як докази беруться найбільш загальні усереднені показники.

Додаток до звіту містить усі методологічні й методичні документи дослідження (програму, план, інструментарій, інструкції та ін.), а також ті соціологічні дані (таблиці, графіки, індивідуальні думки), які не увійшли до звіту.

Контрольні питання

- 1. У чому полягають особливості соціологічних досліджень у праві?*
- 2. Охарактеризуйте методичні вимоги до соціологічних досліджень права.*
- 3. Назвіть основні завдання дослідження правопорушень.*
- 4. Прокоментуйте найважливіші проблеми соціально-правових досліджень.*
- 5. Які емпіричні дослідження в галузі соціології права Вам відомі?*
- 6. Назвіть різновиди емпіричних досліджень та їх особливості.*
- 7. Зазначте етапи соціологічного дослідження.*
- 8. Дайте визначення елементів програми соціологічних досліджень і наведіть приклади.*
- 9. Які методи збору соціологічної інформації найбільш популярні у дослідженні права?*

Інформаційні джерела

1. Аверьянов Л.Я. Социология: искусство задавать вопросы / Л.Я. Аверьянов. – М., 1998. – 357 с.
2. Батыгин Г.С. Лекции по методологии социологических исследований / Г.С. Батыгин. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 278 с.
3. Городяненко В.Г. Социологический практикум: учебно-методическое пособие / В.Г. Городяненко. – К., 1999. – 160 с.
4. Девятко И.Ф. Методы социологического исследования: учеб. пособие для вузов / И.Ф. Девятко. – М.: КДУ, 2010. – 295 с.
5. Добренъков В.И. Методы социологического исследования: учебник / В.И. Добренъков, А.И. Кравченко. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 768 с.
6. Квале С. Исследовательское интервью / С. Квале. – М.: Смысл, 2003. – 301 с.
7. Методы сбора информации в социологических исследованиях. – Кн. 1, 2. / отв. ред. В.Г. Андреенков, О.М. Маслова. – М.: Наука, 1990.
8. Ноэль Э. Массовые опросы. Введение в методику демоскопии / Э. Ноэль. – М.: Ава-Эстра, 1993. – 272 с.
9. Паніна Н.В. Технологія соціологічного дослідження / Н.В. Паніна. – К.: Наукова думка, 2001. – 277 с.
10. Попова И.М. Социология. Введение в специальность / И.М. Попова. – К., 1997. – 287 с.
11. Смехнова Г.П. Основы прикладной социологии: учебное пособие / Г.П. Смехнова. – М.: Вузовский учебник, 2009. – 240 с.
12. Толстова Ю.Н. Измерение в социологии / Ю.Н. Толстова. – М.: КДУ, 2007. – 288 с.
13. Ядов В.А. Социологическое исследование: методология, программа, методы / В.А. Ядов. – М., 2004. – 768 с.
14. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности / В.А. Ядов. – М.: Добросвет, 2003. – 596 с.

ГЛОСАРІЙ

Автономія особиста – можливість самостійного вибору індивідом власних принципів, норм, зразків мислення і діяльності.

Автономія соціальна – можливість самостійного вибору і здійснення економічної, політичної або культурної діяльності індивідом, групою або організацією.

Агресія – дія, поведінка, спрямована на спричинення збитку іншій особі (морального, фізичного тощо, аж до повного знищення).

Адаптація соціальна – процес активного пристосування індивіда або групи до певних матеріальних умов, норм, цінностей суспільства.

Аксіологія – вчення про цінності, їх види і критерії.

Акультурація – процес взаємовпливу культур, в ході якого один народ засвоює цінності, норми, моделі поведінки іншого народу.

Акультурація правова – процес взаємодії різних правових культур, що полягає в сприйнятті однієї з них елементів іншої правової культури або виникненні нової правової системи.

Анкета – опитувальний лист, що самостійно заповнюється опитуваним за вказаними у ньому правилами.

Аномія – стан суспільства, за якого настає дезінтеграція і розпад системи норм, які гарантують соціальний порядок.

Арбітраж – третейський суд, спосіб вирішення суперечок, який передбачає звернення сторін до арбітрів – неупередженої третьої сторони, – обраних самими сторонами, призначених за їх обоюдною угодою або в порядку, встановленому законом.

Аутсайдер – 1. індивід (або група), що через власний вибір (цигани, хіпі) або в результаті зовнішнього тиску виявляється витісненим за рамки характерних для даного суспільства соціальних інститутів; 2. член групи, погляди й моделі поведінки якого відхи-

ляються від прийнятих групових норм, через що він виявляється виключеним з нормальної міжгрупової взаємодії.

Банк соціологічної інформації – спеціально організований архів методичних інструментів, результатів соціологічних обстежень, підсумків їх емпіричного і теоретичного аналізу, використовуваний з метою збереження і накопичення інформації.

Біографічний метод – метод дослідження в науках про людину і суспільство, що базується на вивченні індивідуального життєвого шляху.

Біхевіоризм – напрям у сучасній соціології, психології, соціальної психології, згідно з яким соціальна поведінка людини є реакцією на різні зовнішні стимули і подразники. В основі біхевіористських досліджень соціальної поведінки лежить схема «стимул – реакція». При цьому представники соціального біхевіоризму ігнорують роль як індивідуального, так і соціального начала.

Валідність – обґрунтованість і адекватність мети, інструментів і методів дослідження, понять і експериментів.

Вибірка – випадкова вибірка, складена таким чином, що кожен елемент структури населення може увійти до неї з однаковою вірогідністю.

Вибірка цільова – вибірка, в якій дослідник обирає респондентів відповідно до заданих цілей дослідження.

Вибіркова сукупність – частина населення, що строго відображає особливості й співвідношення всіх елементів генеральної сукупності.

Виховання – процес цілеспрямованого систематичного формування особистості згідно з прийнятими в суспільстві моделями і нормами.

Відхилена поведінка – форма дезорганізації поведінки індивіда в групі або категорії осіб (девіантів і делінквентів, тобто порушників і правопорушників) у суспільстві, що виявляє невідповідність очікуванням, моральним і правовим вимогам суспільства.

Відчуження – соціальний процес, для якого характерне перетворення діяльності людини і її результатів у самостійну силу, що панує над нею і є протилежною їй.

Вік соціальний – стадії активного включення індивіда в соціальні відносини і засвоєння ним соціальних ролей.

Влада – здатність окремих індивідів і груп підпорядковувати інших своїм цілям і примушувати їх служити своїм інтересам.

Вторинна девіація – девіантні моделі поведінки, які приймаються індивідами у відповідь на реакції інших індивідів та їх вчинки.

Гарантія прав особи – законодавчо закріплена система заходів, що забезпечують умови реального здійснення прав особи, які визначають правове положення особистості в суспільстві.

Гарантія соціальна – сукупність матеріальних і юридичних засобів, що забезпечують реалізацію конституційних соціально-економічних і соціально-політичних прав членів певного суспільства (прав на працю, освіту, медичну допомогу й ін.).

Генеральна сукупність – спільність, на яку соціолог прагне поширити висновки свого дослідження.

Генетичний метод – спосіб дослідження соціальних явищ і процесів, що базуються на аналізі їх походження і розвитку.

Гіпотеза – припущення про факти, емпіричні зв'язки або принципи функціонування і розвитку соціальних явищ, яке не має емпіричного або логічного обґрунтування або визнається недостатньо обґрунтованим.

Глобалізація – посилення процесів взаємозалежності, взаємопроникнення і взаємообумовленості економічних, політичних, правових, ідеологічних, культурних компонентів світової спільноти.

Громадська думка – найважливіший компонент суспільного життя, що виражає погляди, оцінки, ціннісні орієнтації певних груп людей або суспільства в цілому, втілює в собі колективну совість і має силу неписаного закону.

Девіація – відхилення від поведінкової норми, яке розглядається більшістю членів суспільства як неприйнятне і недопустиме.

Дезорганізація соціальна – процес ослаблення організаційних зв'язків у суспільстві; стан суспільства, коли втрачають дієвість ієрархічні організаційні структури, соціальні цінності, правила і норми.

Демократизація – перетворення державного і суспільного життя на основі прав людини на життя, свободу, власність.

Депривація – процес скорочення або позбавлення можливості задоволення основних життєвих потреб індивідів або груп.

Держава – соціальний інститут і сукупність соціальних організацій, що здійснюють управління суспільством і розподіляють суспільні ресурси.

Десоціалізація – процес, зворотний соціалізації: втрата індивідом соціальних цінностей і норм, що супроводжується його відчуженням від своєї групи.

Дисидент – інакодумець, людина, яка не погоджується з існуючими в даному суспільстві нормами і публічно виступає проти них.

Дискримінація – соціальні обмеження або позбавлення прав певної категорії громадян (соціальних груп) за певними ознаками.

Дисперсійний аналіз – метод статистичного аналізу, призначений для оцінки впливу ряду незалежних якісних змінних на кількісну змінну.

Дисфункції – спостережувані наслідки дезадаптації індивіда або соціальної групи.

Діагностика соціальна – аналіз стану соціальних об'єктів і процесів, виявлення проблем їх функціонування і розвитку.

Дія – соціальна цілеспрямована поведінка, яка має соціальне значення й орієнтована на іншого.

Діяльність – спосіб існування і розвитку соціальної дійсності, прояв соціальної активності, цілеспрямоване віддзеркалення і перетворення навколишнього світу.

Документальний аналіз – метод збору первинних даних, за якого документи є джерелом інформації.

Дослідження лонгітюдне – тривале періодичне спостереження за одними й тими ж особами або соціальними об'єктами.

Дослідження соціологічне – вивчення методами соціології соціальних об'єктів, явищ, процесів, спрямоване на виявлення закономірностей соціального життя.

Експеримент – спосіб отримання даних, за якого умови і змінні контролюються для встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Він дає дослідникам можливість перевірити вплив незалежної змінної на залежну змінну.

Закон – це нормативно-правовий акт, що має вищу юридичну силу, прийнятий у строго визначеному, особливому порядку, що встановлює основні норми всіх галузей права і регулює найбільш важливі суспільні відносини.

Закони соціальні – необхідні, істотні, стійкі повторювані відносини між соціальними явищами і процесами.

Застосування права – одна з форм державної діяльності, спрямована на реалізацію правових приписів у життя.

Звичай – поведінка, сприйнята з минулого, форма соціальної регуляції діяльності й відносин людей, яка відтворюється в певному суспільстві або соціальній групі і є звичною для його членів.

Зв'язок каузальний – соціальний причинно-наслідковий зв'язок між окремими соціальними явищами суспільства.

Злочин – суспільно небезпечне діяння, здійснене умисно або ненавмисно, за яке законом встановлено кримінальну відповідальність.

Злочинність – соціальне явище, що охоплює сукупність злочинів, здійснених у певному суспільстві у певний період часу, і характеризується кількісними (динаміка, стан) і якісними (структура, характер) показниками.

Злочинність латентна – злочинність, яка з тих чи інших причин офіційно не реєструється.

Злочинність організована – злочини, що здійснюються членами формальних організацій, діяльність яких пов'язана з порушенням закону, і мають ієрархічну структуру.

Зрілість соціальна – рівень особистісного розвитку індивіда, коли він повністю інтерналізує соціальні поведінкові моделі й цінності та є адекватним членом суспільства.

Ідентифікація соціальна – процес ототожнення індивіда з певною групою або соціальним шаром, який полягає в засвоєнні властивих їм поведінкових моделей, цінностей, установок і ролей.

Індивід – окремо взята людина як одиничний представник суспільства, нації, класу, соціальної групи.

Ініціатива законодавча – право вносити проекти законів у законодавчий орган з обов'язковістю для останнього обговорити їх і ухвалити рішення.

Інститут соціальний – стійкий комплекс норм, правил, символів, які регулюють різні сфери людської життєдіяльності і організують їх в систему ролей і статусів, за допомогою яких задовольняються основні життєві і соціальні потреби.

Інституціоналізація – 1. утворення стабільних зразків соціальної взаємодії, заснованої на формалізованих правилах, законах,

звичаях і ритуалах; 2. правове й організаційне закріплення форм поведінки, що склалися в суспільстві, відносин тощо.

Інституційна дискримінація – систематична дискримінація членів деяких груп, здійснювана інститутами суспільства у їх повсякденній діяльності.

Інтеграція соціальна – 1. сукупність процесів, завдяки яким відбувається поєднання різних елементів взаємодії в соціальну спільність, ціле, систему; 2. форми підтримки соціальними групами стійкості й рівноваги суспільних відносин; 3. здатність соціальної системи до самозбереження у разі внутрішніх і зовнішніх загроз.

Інтерація соціальна – процес взаємного впливу індивідів один на одного.

Інтерв'ю – цілеспрямована бесіда, метою якої є одержання відповіді на питання, передбачені програмою дослідження.

Інтерес – обумовлена наявністю конкретних потреб спрямованість індивіда на значущі для нього об'єкти; основа цілеспрямованості й мотивації.

Інтерес соціальний – спрямованість мотивації, обумовлена соціальним статусом індивідів, груп і прошарків, їх ставленням до влади і розподілу доходів.

Інтеріоризація (інтерналізація) – перетворення зовнішніх щодо індивіда форм соціального спілкування в стійкі якості особистості шляхом засвоєння вироблених суспільством цінностей, норм і моделей поведінки.

Інфантилізм соціальний – розрив між біологічним і соціокультурним дорослішанням молоді, що порушує нормальний процес соціалізації.

Квантифікація – процедура виявлення або визначення властивостей і відносин соціальних об'єктів у кількісній формі.

Кількісні методи – сукупність прийомів, процедур і методів отримання нового соціологічного знання, формалізованого на основі математичних методів і досягнень обчислювальної техніки.

Комунікація соціальна – передача інформації від однієї соціальної системи до іншої, обмін інформацією між різними системами за допомогою символів, знаків і образів.

Консенсус соціальний – згода значущої більшості будь-якого суспільства щодо найбільш важливих аспектів його соціального порядку.

Контркультура – субкультура (норми, цінності і спосіб життя), яка знаходиться в суперечності з нормами і правилами основної культури.

Контроль соціальний – система соціальних механізмів, що забезпечують прийняті суспільством моделі поведінки його членів; спосіб саморегуляції соціальної системи.

Конфлікт – прояв об'єктивних або суб'єктивних суперечностей, що виражається у протиборстві сторін.

Конфлікт інституційний – інституціоналізоване, тобто введене в рамки діючих у даному суспільстві соціальних інститутів (право, держава тощо), конфліктне протиборство, мета якого полягає не в руйнівній боротьбі з суперником, а в пошуках можливостей для взаємного врегулювання суперечностей.

Конфлікт рольовий – внутрішній конфлікт, що виникає, коли індивід змушений виконувати соціальні ролі, в основі яких лежать протилежні вимоги.

Конфлікт соціальний – вища стадія розвитку суперечностей у системі взаємин індивідів, соціальних груп, інститутів, суспільства в цілому, що характеризується посиленням протилежних тенденцій та інтересів соціальних спільнот і індивідів; зіткнення соціальних груп, які є носіями протилежних соціально-економічних і політичних інтересів, поглядів, ідеологій.

Конфлікт юридичний – будь-який конфлікт, у якому суперечка так або інакше пов'язана з правовими відносинами сторін і тягне за собою юридичні наслідки.

Конформізм – некритичне дотримання існуючих думок і стандартів, стереотипів масової свідомості, традицій, авторитетів і принципів.

Конформність – тип соціальної поведінки індивіда, який відповідає соціально прийнятним поведінковим моделям і нормам, соціальним очікуванням.

Корупція – використання службового становища посадовцем з метою особистого збагачення з порушенням існуючих правових норм.

Криза легітимності – соціально-політичний стан втрати суспільством або значною його частиною віри в законність і справедливість існуючого соціального порядку.

Криза соціальна – різке порушення нормальної взаємодії між членами суспільства, соціальними групами й інститутами, що виявляється в наростанні соціальних конфліктів і девіацій.

Кримінологія – наука, що вивчає закономірності, форми й методи прояву злочинності, її причини, особу злочинця і розробляє заходи попередження злочинності.

Латентність – відсутність зовнішніх ознак явища, існування його в прихованій формі.

Латентно-структурний аналіз – метод статистичного аналізу емпіричних даних, що дозволяє на базі відповідей респондентів виявити їх розподіл за деякою прихованою (латентною) ознакою.

Легальність – відповідність дій індивідів і соціальних груп установленому в даному суспільстві правопорядку.

Легітимність – юридичний термін, що вживається в соціології для характеристики громадського порядку, через який він діє зразки поведінки.

Лояльність – шанобливе ставлення до влади, діючих законів і порядку.

Макросоціологія – дослідницький напрям, який вивчає масштабні соціальні процеси, аналізує великі соціальні групи й системи.

Маргінальність – межовий стан індивіда або групи індивідів, відірваних від звичного середовища і способу життя; характеристика стійких соціальних явищ, які виникають в результаті розхитування нормативно-ціннісної системи під впливом міжкультурних контактів, соціальних і технологічних зрушень та ін. чинників.

Масова свідомість – тип суспільної свідомості, характерний для середнього представника суспільства, що охоплює широке коло ідей, уявлень, відчуттів і ілюзій, пов'язаних із різними аспектами соціального життя, доступними й цікавими масами.

Метод у соціології – спосіб побудови та обґрунтування соціологічного знання, сукупність прийомів, процедур і операцій емпіричного й теоретичного пізнання соціальної реальності.

Методика соціологічного дослідження – сукупність прийомів і методів для реалізації цілей і завдань дослідження.

Методологія соціологічна – система соціально-філософських принципів, що пояснює шляхи та обґрунтовує способи застосування соціологічного знання.

Методологія соціологічного дослідження – вчення про методи і принципи соціологічного пізнання.

Мікросоціологія – соціологічний напрям, що орієнтується на аналіз соціальних явищ і процесів у відносно невеликих соціальних об'єднаннях людей.

Мобільність соціальна – переміщення людей з одних суспільних груп і прошарків у інші (соціальне пересування), а також їх просування до позицій з вищим статусом (соціальне сходження) або рух до нижчих ієрархічних позицій.

Моніторинг – система регулярного вимірювання змін, що відбуваються в суспільстві або його сферах, за умови регулярного застосування одних і тих же принципів вибірки й інструментарію.

Мораль – соціальний інститут, система норм, санкцій, оцінок, розпоряджень, зразків поведінки, що виконують функції соціального контролю і регулювання соціальних відносин у тій або іншій соціальній групі, суспільстві.

Мотив – спонукання до активності й діяльності суб'єкта, групи людей, пов'язана із задоволенням певних потреб.

Мотивація соціальна – внутрішня спонукання до активності та діяльності індивіда або соціальної групи, що викликається їх потребами і визначає спрямованість цієї активності.

Наркоманія – у соціології вид відхиленої поведінки (у медицині – хвороба).

Насильство – застосування сили або загроза застосування сили щодо суб'єктів або їх власності з метою залякування і примусу до певних дій.

Насильство національне – застосування тією чи іншою нацією різних, аж до збройної, форм дії з метою збереження економічного, політичного і духовного панування, завоювання тих чи інших прав або привілеїв.

Нігілізм – світогляд і ідеологія, які ґрунтуються на ігноруванні традиційних, авторитетів і цінностей, релігійних уявлень, етичних і культурних ідеалів; зазвичай пов'язаний з пропагуванням безмежної свободи і всюдозволеності.

Норми – правила поведінки у певній ситуації.

Норми правові – встановлені державою, законом, указом, актом і т.д. загальнообов'язкові правила поведінки, в яких указують-

ся умови їх виконання, суб'єкти відносин, їх взаємні права й обов'язки, а також санкції у разі порушення.

Норми соціальні – зразки, правила поведінки, виконання яких очікується від члена суспільства і підтримується за допомогою санкції. Н.с. забезпечують впорядкованість і регулярність соціальної взаємодії.

Нормотворчість – процес створення і генезису соціальних норм.

Обряд – сукупність символічних стереотипних колективних дій, що втілюють ті або інші соціальні ідеї, уявлення, норми і цінності й викликають певні колективні відчуття.

Опитування – метод збору первинної інформації шляхом звернення з питаннями до певної групи людей.

Організація соціальна – певна соціальна підсистема, яка є елементом соціальної структури, а також видом діяльності з певним ступенем внутрішньої впорядкованості.

Особистість – стійка система соціально значущих рис, що характеризують індивіда, продукт суспільного розвитку (соціалізації) і включення людей в систему соціальних відносин за допомогою діяльності й спілкування.

Парламентаризм – система державної влади, за якої функції законодавчих і виконавчих гілок влади розмежовані, а парламент визнаний найвищим представницьким і законодавчим органом.

Патерналізм – 1. опіка і турбота з боку батька, будь-якого старшого щодо молодшого, дитини або підлеглого; 2. у соціальних науках – опіка з боку держави щодо громадянина і його світогляду, змістом якого є очікування від держави допомоги і заступництва.

Пілотажне (пілотне) дослідження – пробне дослідження, метою якого є перевірка якості інструментарію для збору первинної соціологічної інформації, процедур і методів організації масового польового дослідження.

Поведінка аморальна – тип поведінки, що суперечить прийнятним у певному суспільстві етичним нормам (хамство, користолюбство й ін.).

Поведінка антисоціальна – тип поведінки, який характеризується запереченням соціальних норм і цінностей, прийнятих у суспільстві.

Поведінка соціальна – тип поведінки, що підтверджує включеність певної особи чи групи до системи взаємозв'язків з іншими людьми, групами, спільнотами або всім суспільством.

Покарання – негативна соціальна санкція, що застосовується як елемент соціального контролю за поведінкою індивідів, захід впливу на винну особу.

Політика – сфера соціального життя і діяльності, пов'язана із завоюванням, користуванням і утриманням влади відносинами влади-підпорядкування.

Політична партія – організація, призначена для отримання контролю над урядом шляхом розміщення своїх людей на державних посадах.

Полюве дослідження – соціологічне дослідження, завдання якого полягають у безпосередньому і всесторонньому вивченні соціального об'єкта у природних умовах.

Порядок соціальний – організованість соціального життя, впорядкованість соціальної дії.

Права людини – сукупність норм, що характеризують статус людини в суспільстві (право на життя, свободу, розвиток здібностей і таланту й ін.).

Правило – норма, яка регулює поведінку.

Право – система соціальних норм, виконання яких обов'язкове для всіх членів суспільства.

Право позитивне – дійсне право, що одержало свій вираз у нормах, установлених державною владою; протилежне праву природному.

Право природне – сукупність початкових цінностей, правил, принципів, прав, продиктованих природою людини, які не залежать від конкретних соціальних умов і держави; протиставляється праву позитивному.

Право цивільне – галузь права, сукупність юридичних норм, яка регулює майнові та особисті відносини в суспільстві.

Правова держава – форма здійснення народовладдя, політична організація громадян, що функціонує на основі права; інструмент захисту і забезпечення прав, свобод і обов'язків кожної особи.

Правова поведінка – соціально значуща поведінка індивідів і груп, підконтрольна їх свідомості й волі, передбачене нормами права, що існують у певному суспільстві.

Правова політика – комплекс заходів, завдань, цілей, програм, методів, установок, ідей, що реалізуються у сфері дії права і за допомогою права.

Правовий нігілізм – негативне ставлення до права, закону й інших форм організації суспільних відносин.

Правовий статус особи – система прав, свобод і обов'язків, які знайшли своє чітке правове закріплення в нормах права, що характеризують політико-правовий стан особи.

Правові відносини – частина суспільних відносин, які регулюються нормами права, суб'єкти яких є носіями суб'єктивних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків.

Правовідносини – відносини між суб'єктами як носіями норм права.

Правопорушення – неправомірне (протиправне), суспільно шкідливе, винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, за яке в діючому праві передбачено юридичну відповідальність.

Правопорядок – об'єктивно і суб'єктивно обумовлений стан соціального життя, який характеризується внутрішньою узгодженістю, врегульованістю системи правових відносин, заснованих на нормативних вимогах, принципах права і законності.

Правосвідомість – така сфера або частина свідомості, яка відображає правову дійсність у формі юридичних знань і оцінних відносин до права і практики його реалізації, соціально-правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку (діяльність) людей в юридично значущих ситуаціях.

Правосуддя – вирішення судом конкретних питань і спорів у встановленому законом порядку; застосування заходів державного примусу до правопорушників.

Правотворчість – особлива форма державної і суспільної діяльності щодо створення, зміни й відміни правових норм, яка враховує соціальні потреби й інтереси суспільства.

Превенція – система заходів, спрямованих на попередження злочинів.

Прерогатива – виняткове право, що належить певному державному органу або посадовцю.

Престиж – авторитет, вплив, пошана в суспільстві, ступінь яких відповідає певному соціальному статусу.

Привілеї соціальні – виключне становище індивіда чи соціальної групи, пов'язане з особливими можливостями та умовами їхньої життєдіяльності, що виділяє їх із суспільства, ставить над ним, що є відхиленням у праві.

Примус – насильство над волею індивіда або соціальної групи шляхом застосування санкцій.

Програма соціологічного дослідження – сукупність теоретико-методологічних і організаційно-методичних процедур (загальної концепції) відповідно до основних цілей і завдань щодо перевірки гіпотез.

Протиправна поведінка – соціально небезпечна поведінка індивідів або груп, підконтрольна їх свідомості або волі, вмотивована корисливістю, ненавистю, агресивністю, яка порушує існуючі в суспільстві правові норми і тягне за собою юридичні наслідки.

Ранжування – спосіб оцінки змінної величини, значення якої визначається шляхом послідовного її розміщення в ряді однотипних.

Реальність правова – сукупність усіх правових феноменів, що існують в суспільстві.

Регламентація – встановлення правил, що визначають порядок будь-якої діяльності.

Регулювання соціальне – процес цілеспрямованої дії суспільства і його інститутів на соціальне життя, поведінка індивідів і груп за допомогою регуляторів (норм, правил, цілей, зв'язків).

Релігійні норми – поведінкові стандарти, які регулюють духовне і соціальне життя відповідно до віросповідань і норм тієї чи іншої конфесії.

Репрезентативність – властивість вибірки відображати характеристики генеральної сукупності.

Ресоціалізація – процес засвоєння нових норм, цінностей, світогляду і моделей поведінки.

Респондент – особа, яка становить джерело первинної соціологічної інформації.

Референдум – всенародне голосування з певного важливого питання державного життя.

Референтна група – реальна або умовна соціальна спільність, з якою індивід співвідносить себе як з еталоном, і на норми, цінності й оцінки якої він орієнтується у своїй поведінці й самооцінці.

Реформа соціальна – політичні й соціальні рішення, спрямовані на подолання соціальних конфліктів і проблем.

Ритуал – форма соціально санкціонованої впорядкованої символічної поведінки, сукупність дій, які відбуваються регулярно, а також їх установлений порядок.

Рівність соціальна – положення індивідів, соціальних груп, класів у суспільній системі, що виявляється в їх однаковому ставленні до засобів виробництва, однаковому соціальному статусі, можливостях, політичних і громадянських правах.

Рівноправ'я – найважливіший принцип демократичної держави, відповідно до якого всі громадяни мають однакові права, рівний правовий статус (права і обов'язки) і не допускається права дискримінація.

Санкції соціальні – заходи впливу соціальної групи або суспільства в цілому на поведінку індивіда, що відхиляється від соціальних очікувань, норм і цінностей. Розрізняють позитивні і негативні санкції, пов'язані відповідно з заохоченням і покаранням.

Середовище соціальне – сукупність соціальних умов життєдіяльності людини, що впливає на її свідомість і поведінку.

Система соціальна – впорядковане ціле, що є сукупністю окремих соціальних елементів індивідів, груп, організацій, інститутів.

Системний підхід – методологічний напрям, заснований на розгляді об'єкта як цілісності, що складається з безлічі взаємопов'язаних елементів.

Соціальна держава – демократична правова держава, яка проводить справедливу соціальну політику і через це підтримується населенням.

Соціальне – суспільне, що стосується життя людей та їх відносин у суспільстві задля цілісного розвитку індивідів та груп у конкретних умовах і є особливою сферою буття людини і суспільства загалом.

Соціальний контроль – методи і стратегії, які регулюють норми поведінки в рамках суспільства.

Соціальні зміни – фундаментальні зміни в патернах культури, структури і соціальної поведінки.

Соціограма – графічне зображення математично оброблених результатів, одержаних за допомогою соціометричного тесту при дослідженні міжособистісних відносин у малій групі.

Соціографія – опис і вимірювання конкретних явищ соціального життя.

Соціологізм – трактування суспільства як надіндивідуальної реальності, що існує незалежно від її складових – індивідів.

Соціологічна юриспруденція – галузь (або підгалузь) правознавства, що досліджує право на основі соціологічних методів.

Соціологічне дослідження – система логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, пов'язаних єдиною метою отримання об'єктивно достовірних даних про соціальний процес або явище, яке вивчається, для їх подальшого практичного використання.

Соціологія права – галузь соціології, що вивчає функціонування інституту права у взаємодії з іншими соціальними інститутами, генезис, динаміку, структуру правових норм, їх соціальну обумовленість і роль в суспільстві.

Спадкоємність – регульований соціальними нормами порядок переходу соціального статусу, майна, прав і обов'язків від однієї особи до інших.

Спільність соціальна – взаємозв'язок людей, обумовлений спільністю їх інтересів завдяки схожості умов буття і діяльності, близькості їх поглядів, вірувань, суб'єктивних уявлень про цілі й засоби діяльності.

Спостереження – метод збору первинної соціологічної інформації шляхом прямої і безпосередньої реєстрації дослідником подій і умов.

Стереотип соціальний – схематизоване уявлення про певний соціальний об'єкт (людину, групу, явище), що характеризується значною стійкістю.

Суб'єкт права – носій прав і обов'язків; особа, організація або інше суспільне утворення, яке згідно із законом володіє здатністю здійснювати суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Судовий прецедент – судові рішення у конкретній справі, що має значення загальнообов'язкового правила для такого ж вирішення всіх аналогічних справ.

Суспільний договір – угода між людьми, що знаменує перехід від природного до цивільного стану і права (за Т. Гоббсом і Ж-Ж. Руссо).

Суспільство – об'єднання людей, що має спільну територію проживання, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризується усвідомленою соціокультурною ідентичністю його членів.

Суспільство відкрите – тип суспільства, що характеризується високим рівнем мобільності, динамізмом, демократичною ідеологією, плюралізмом і охороною прав індивіда.

Суспільство глобальне – світове суспільство, яке виникає з контактів національних суспільств, що в результаті все більш розширюються, їх взаємозв'язків і взаємозалежності.

Суспільство громадянське – тип суспільства, що характеризується високим ступенем самовизначення індивідів і наявністю самоврядування у формі різних організацій та асоціацій, через що права індивіда в ньому надійно захищені, а держава є гарантом цих прав.

Суспільство закрите – тип суспільства, протилежний відкритому, який характеризується незначною соціальною мобільністю, авторитаризмом, догматичною ідеологією.

Табу – система соціальних заборон, порушення яких в уявленні більшості членів суспільства карається надприродними силами або заслуговує суворого покарання.

Теорія держави і права – соціально-правова наука, що є системою знань про загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави, права і державно-правових явищ.

Тероризм – застосування сили або жорстоких насильницьких дій проти людей або власності з метою залякування і примусу уряду або громадянського населення до виконання певних політичних, релігійних або соціальних умов.

Типологізація – метод соціологічного дослідження, в основі якого лежить виявлення схожості й відмінності соціальних об'єктів, пошук надійних способів їх ідентифікації, стійких поєднань властивостей соціальних явищ у системі, їх групування шляхом узагальнень, ідеальних моделей.

Толерантність – терпиме ставлення до іншого способу життя, поведінки, звичаїв, думок, ідей, вірувань.

Традиції – елементи соціальної і культурної спадщини, що передаються з покоління в покоління і зберігаються в певному співтоваристві, соціальній групі протягом тривалого часу.

Установка соціальна – загальна орієнтація людини, яка передуює дії і виражає схильність діяти певним чином у певній ситуації.

Утискання особи – заходи, які застосовують у тоталітарних організаціях з метою добитися від індивідів покірності і зробити їх сприйнятливими до інституційного контролю, дисципліни і ресоціалізації.

Факт соціальний – одинична суспільно значуща подія або деяка сукупність однорідних подій, типових для тієї або іншої сфери суспільного життя чи характерних для певних соціальних процесів.

Філософія права – сфера філософського знання, яка досліджує суть і значення права в житті людини, суспільства і держави.

Функціоналізм – напрям у соціології, який розглядає суспільство як систему елементів, що виконують різні функції і тим самим забезпечують гармонійне існування системи.

Функція – стійкі взаємовідносини об'єктів, які характеризуються залежністю одного від іншого; роль певного елемента соціальної системи в її існуванні як єдиного цілого.

Ціннісна орієнтація – певні устремління, бажання, потреби людини, які є найважливішими особистісними цінностями і цілями життєдіяльності.

Цінності соціальні – більш-менш визнані поведінкові стандарти, які поділяються суспільством або соціальною групою, етичні й естетичні імперативи.

Шкалювання – сукупність методів для побудови багатомірних шкал за сукупністю первинних одновимірних шкал.

Юридична доктрина – розроблені й обґрунтовані юристами положення, концепції, ідеї, принципи і судження про право, які в тих або інших системах права мають обов'язкову юридичну силу.

Юридичне розуміння права – підхід, згідно з яким право не просто довільне і суб'єктивне владне розпорядження, що має

форму закону, а те об'єктивне і самостійне, що володіє своєю (незалежною від волі законодавця) власною природою, своєю суттю і специфікою.

Юрисдикція – 1. підсудність; право проводити суд, вирішувати правові питання; 2. правова сфера, на яку розповсюджуються повноваження даного державного органу.

Юриспруденція – правознавство, сукупність наук про право; практична діяльність юристів, рішення судових органів.

Юстиціабельність – найважливіша ознака правової норми, яка полягає в тому, що на основі правової норми може бути ухвалено судове рішення.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Завдання для самостійної роботи з навчальної дисципліни «СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА»

Темати рефератів

1. Взаємозв'язок соціології права з іншими суспільними науками.
2. Правове виховання та самовиховання особистості у процесі її правової соціалізації.
3. Особистість злочинця та специфіка його соціологічного дослідження.
4. Право як соціальний феномен.
5. Генеза та розвиток соціології права у Західній Європі.
6. Внесок Т. Парсонса і Р. Мертона у розвиток соціології права.
7. Фактори, принципи і психологічні механізми правової соціалізації особистості.
8. Генеза та розвиток соціології права в США.
9. Філософсько-соціологічні концепції права в Україні та Росії.
10. Є. Ерліх як один із засновників соціології права.
11. Соціальні функції права.
12. Правова поведінка особистості.
13. Закон як соціальне явище.
14. Соціальні механізми законотворчості.
15. Соціальна природа правосуддя.
16. Соціологія судових органів.
17. Сутність і природа правового конфлікту.

18. Рівні правової соціалізації.
19. Соціальна природа права.
20. Соціальні ознаки правовідносин.
21. Сучасний стан соціології права.
22. Походження правових норм.
23. Право як регуляторний засіб соціального управління.
24. Форми соціального впливу в праві.
25. Механізм правової соціалізації особистості.
26. Правові засоби розв'язання конфліктів.
27. Проблеми судової реформи в Україні.
28. Аспекти судового процесу як соціальної взаємодії.
29. Законність як чинник соціалізації під час трансформації суспільства.
30. Теоретичний та емпіричний рівні соціології права.
31. Принципи справедливого судового процесу.
32. Проблеми судової реформи в Україні.
33. Напрями реформування правової системи в Україні.
34. Проблеми правової інтеріоризації.
35. Соціальна природа правосуддя.
36. Характеристика сучасної соціокультурної ситуації та її вплив на розвиток взаємодії суспільства, держави й особистості.
37. Соціально-правові проблеми як предмет юридичного прогнозу.

Питання для підготовки до заліку

1. Соціологія права як наукова дисципліна
2. Виникнення та становлення соціології права
3. Соціологія права в системі знань про суспільство
4. Предмет соціології права
5. Структура соціології права
6. Методи соціології права
7. Функції соціології права
8. Основні наукові школи в сучасній соціології права
9. Соціальна обумовленість та цінність права
10. Механізм соціальної дії та реалізації права

11. Соціальні функції права
12. Методологічні засади вивчення соціальної ефективності права
13. Критерії соціальної ефективності права
14. Показники соціальної ефективності права
15. Умови ефективної соціальної дії права
16. Засоби соціально-правового впливу
17. Форми правового впливу
18. Методика аналізу соціальної ефективності права
19. Зміст правової соціалізації особистості
20. Структура правової соціалізації особистості
21. Особливості процесу соціалізації особистості
22. Поняття правової культури
23. Структура правової культури
24. Правова культура сучасного українського суспільства
25. Специфіка правосвідомості як елемента правової культури
26. Особливості реалізації правової свідомості
27. Основні напрями формування правової культури населення
28. Соціальна природа правомірної та протиправної поведінки
29. Вивчення проблем злочинності засобами соціологічної науки
30. Девіантна поведінка як проблема соціології. Соціологія девіантної поведінки
31. Особливості окремих форм девіантної поведінки
32. Заходи соціальної дії стосовно індивідів з девіантною поведінкою
33. Соціологія злочинності
34. Елементи делінквентної субкультури індивідів
35. Сутність соціології законодавчої діяльності
36. Зміст соціології законодавчої діяльності
37. Закон як соціальне явище
38. Соціальний механізм законотворчості
39. Соціальна природа правосуддя
40. Цілі правосуддя
41. Судовий процес як соціальна взаємодія

42. Соціологічна експертиза закону
43. Соціологічне тлумачення закону
44. Соціальні аспекти судових помилок
45. Соціологічні аспекти вивчення ефективності правосуддя
46. Предмет соціології кримінального права
47. Суспільна небезпека злочинів
48. Соціальна обумовленість кримінально-правових заборон
49. Соціальний механізм дії кримінально-правових норм та забезпечення їх ефективності
50. Кримінально-правова політика, забезпечення її ефективності
51. Сутність конкретно-соціологічних досліджень у праві
52. Основні етапи соціологічного дослідження
53. Програма соціологічного дослідження
54. Соціологічні методи збору інформації
55. Спостереження: особливості, класифікація, переваги і недоліки
56. Експеримент у соціологічних дослідженнях, його специфіка
57. Аналіз документів
58. Опитування у соціологічних дослідженнях
59. Обробка та аналіз соціологічних даних
60. Використання соціологічних досліджень у юридичній практиці

Анкета соціологічного дослідження «Корупція як соціальне і правове явище»

Шановний (-а) пане (пані) АНОНІМНО!

Одним з негативних соціальних явищ, яке затримує розвиток демократичного суспільства в Україні, є корупція. Це насамперед криза правової свідомості й поведінки, яка поширюється й на всі суспільні сфери: політичну, соціальну, культурну. Запрошуємо Вас взяти участь у дослідженні стану корумпованості у регіоні, а також в обговоренні заходів боротьби з корупцією та хабарництвом. Просимо відповісти на кожне запитання шляхом вибору й обведення правильних, на Ваш погляд, результатів.

Анкета анонімна. Результати будуть використані в узагальненому вигляді.

1. Що, на Вашу думку, можна назвати корупцією?

	так	вагаюсь відповісти	ні
хабарництво, продажність і підкуп посадових осіб	1	2	3
зловживання владою, службовими повноваженнями	1	2	3
злиття влади і криміналу, виникнення мафіозних структур	1	2	3
розкрадання державних коштів і власності	1	2	3
безкарність, некерованість посадових осіб	1	2	3
кругова порука, взаємне прикриття незаконних дій	1	2	3
інше	1	2	3

2. Як Ви ставитесь до того, що іноді для вирішення проблем громадянам доводиться давати хабарі?

1 – вважаю, що з корупцією слід боротись жорстко і невідкладно;

2 – підтримую негативне ставлення суспільства до хабарництва і корупції у державі;

3 – корупція була, є і буде; нічого вдіяти неможливо;

4 – корупція і хабарі – єдиний шлях вирішення проблем, це корисне явище у житті, у бізнесі.

3. Які установки стосовно корупції Вам найбільш близькі?

Вирішуючи серйозні проблеми, можна уникнути хабарів	1 2 3 4 5	У нашому суспільстві серйозну проблему без хабара вирішити неможливо
Платити гроші чиновнику за розв'язання якихось питань не можна за будь-яких обставин	1 2 3 4 5	Для розв'язання серйозних проблем іноді необхідно платити гроші або робити подарунки
Хабарництво – ненормальне явище	1 2 3 4 5	Дати гроші чиновнику за позитивне розв'язання якогось питання – це не хабар, а нормальна оплата послуг
Навіть маючи можливість, нормальна людина хабара не візьме	1 2 3 4 5	Не беруть хабарів ті, кому не дають
Порушувати закон не можна за жодних обставин	1 2 3 4 5	Наші закони недосконалі, тому в деяких випадках порушувати закон можна
Всі питання мають вирішуватися законним шляхом	1 2 3 4 5	Серйозні питання можна вирішити тільки через друзів і знайомих
З корупцією необхідно боротися	1 2 3 4 5	Боротися з корупцією в Україні марно
Навіть якщо це відповідає моїм інтересам, хабара давати не можна	1 2 3 4 5	Якщо це відповідає моїм інтересам, хабара давати можна

4. Наскільки, на вашу думку, поширена корупція на Львівщині?

1 – дуже поширена; 2 – дещо поширена; 3 – не дуже поширена; 4 – зовсім не поширена.

5. У яких установах і як часто Вам доводилося особисто стикатися з проявами корупції?

	багато разів	кілька разів у житті	1–2 рази в житті	ніколи не стикався
у медичних установах	1	2	3	4
у вищих навчальних закладах	1	2	3	4
у місцевих органах влади	1	2	3	4
у державтоінспекції	1	2	3	4
в міліції	1			
на державних підприємствах	1	2	3	4
у школах	1	2	3	4
в суді	1	2	3	4
на митниці	1	2	3	4
інше (допишіть)	1	2	3	4

6. Чи доводилося Вам за останні 10 років якимось чином полегшити вирішення проблеми Вашого вступу чи вступу рідних, близьких у вищий навчальний заклад?

- 1 – вступали без допомоги;
- 2 – користувались послугами репетиторів чи платними курсами підготовки;
- 3 – давали винагороду викладачам, працівникам вузу для полегшення складання іспитів;
- 4 – була ідея поступити у вуз, але довелося відмовитись через недостатність коштів;
- 5 – за останні 10 років у сім'ї ніхто не поступав до вишу;
- 6 – інше (напишіть) _____.

7. Якщо Ви, Ваші рідні або близькі протягом останніх 10-ти років навчались у вищих навчальних закладах, чи доводилося Вам або Вашим рідним давати винагороду викладачам чи співробітникам вузу за оцінки на іспитах чи інші послуги?

Послуги	Так, доводилося платити викладачам чи співробітникам вузу певні суми (вказіть, які)	Ні, таких випадків не було
Залік	1 _____	2
Модуль	1 _____	2
Іспити	1 _____	2
Відпрацювання пропущених занять	1 _____	2
Інші послуги (вказіть, які)	1 _____	2

8. Чи доводилося Вам або Вашим рідним давати неофіційну грошову винагороду медпрацівникам?

Послуги	Так, доводилося платити медпрацівникам певні суми (якщо можливо, вказіть)	Ні, таких випадків не було
Медична консультація (аналізи, діагностика) у поліклініці	1 _____	2
Необхідні аналізи, діагностика в лікарні	1 _____	2
Якісне обслуговування у лікарні	1 _____	2
за отримання чи подовження бюлетеня	1 _____	2
Отримання медичних процедур вдома	1 _____	2
Послуги швидкої допомоги	1 _____	2
Хірургічна операція	1 _____	2
за інші послуги (вказіть, які) _____	1 _____	2

9. Якщо вам доводилося відмовлятися від давання хабара посадовій особі, чому ви це зробили?

- 1 – я не вмю давати хабарів і не знаю, як це робиться;
- 2 – пропозиція була для мене занадто дорогою;
- 3 – я принципово не даю хабарів, навіть якщо всі це роблять;

- 4 – мені було неприємно;
- 5 – такі ситуації мені не траплялись.

10. Як Ви поведетеся у ситуації, коли від позитивного вирішення важливого для вас питання залежить життя і здоров'я близьких і рідних?

- 1 – дам хабара особі, яка може вирішити проблему;
- 2 – буду шукати інших людей, які зможуть допомогти у вирішенні питання безоплатно;
- 3 – звернуся у правоохоронні органи чи у вищестоящу організацію;
- 4 – звернуся у засоби масової інформації;
- 5 – звернуся в громадські організації;
- 6 – змирюся з ситуацією;
- 7 – інше (напишіть) _____ .

11. Чи маєте бажання особисто брати участь у різноманітних заходах громадських організацій, які мають на меті боротьбу з корупцією?

- 1 – так; 2 – ні; 3 – вагаюсь відповісти.

12. Як ви вважаєте, який режим досягне більших результатів у боротьбі з корупцією: авторитарний («сильна рука») чи демократичний?

- 1 – авторитарний із сильною владою; 2 – демократичний; 3 – вагаюсь відповісти.

13. Які заходи вважаєте найважливішими задля профілактики корупційних діянь (оберіть не більше 3-х відповідей):

- 1 – прийняття законодавчих рішень з профілактики антикорупційної діяльності;
- 2 – активна діяльність Президента, уряду і Ради національної безпеки та оборони щодо недопущення корупції та хабарництва;
- 3 – відпрацювання таких механізмів влади та функціонування соціальних інститутів, які б не допускали корупційних діянь;
- 4 – запровадження сучасної антикорупційної системи;
- 5 – інше (напишіть) _____ .

14. Які компоненти антикорупційної системи, на Вашу думку, найбільш ефективні (проранжуйте)?

Компоненти	Ранг (місце)
1 – воля і бажання «перших осіб», які не лише декларують, а й доводять на власному прикладі (поведінка і спосіб життя)	
2 – виховання не словами і створенням професійних кодексів, а організація порядку діяльності й здоровою морально-психологічною атмосферою службової діяльності	
3 – забезпечення високих соціальних гарантій державним службовцям, а відтак конкурсний відбір на посади; об'єктивна атестація	
4 – підвищення відповідальності посадових осіб за дії, які сприяють корупційним діянням (бюрократизм, немотивовані відмови та ін.	
5 – чітка правова регламентація виконання службових обов'язків та соціальний контроль з метою уникнення фактів їх перевищення й отримання винагороди	
6 – необхідність створення в установах державної служби обстановки нестерпності щодо зловживань	
7 – припинення зарубіжних фінансових впливань для попередження корупційних економічних процесів	
8 – активізація переслідування корупціонерів у вищих ешелонах влади	
9 – інформування влади населенням про факти корупції серед чиновників. При цьому необхідність законодавчої гарантії безпеки осіб, які надали таку інформацію	
10 – широке інформування населення про заходи щодо боротьби з корупцією через ЗМІ	
11 – інше (напишіть) _____	

15. Вам відомі випадки кримінального покарання чиновників та інших держслужбовців за корупцію?

1 – відомі; 2 – не відомі; 3 – знаю одиничні випадки.

16. Які заходи передбачені в українському законодавстві щодо тих, хто дає хабарі?

1 – ніякі;

- 2 – адміністративне покарання у вигляді штрафу;
- 3 – тюремне ув'язнення;
- 4 – все залежить від суми хабара;
- 5 – важко відповісти.

Просимо відповісти на запитання, які стосуються Вас і Вашого матеріального становища.

17. Як ви оцінюєте матеріальне становище вашої сім'ї?

- 1 – ніяких матеріальних утруднень не відчуваємо;
- 2 – на харчування та на одяг грошей вистачає, але на придбання таких речей, як меблі, холодильник, телевізор коштів не вистачає;
- 3 – на харчування грошей вистачає, але придбання одягу або взуття вже викликає труднощі;
- 4 – ледве зводимо кінці з кінцями.

18. Ваш вік: 1 – 18–24; 2 – 25–33; 3 – 34–45; 4 – 45–55; 5 – 56 і старші.

19. Ваша освіта: 1 – середня (середня спеціальна); 2 – вища.

20. Спеціальність: _____

21. Стать: 1 – чол.; 2 – жін.

Дякуємо за співпрацю!

Тренінговий курс для молоді «ПРОТИДІЯ КОРУПЦІЇ»

Під час розробки тренінгового курсу були використані матеріали загальнонаціонального дослідження 2007 р. «Стан корупції в Україні», Програми дистанційної освіти «Молодь за добре управління» (Світовий банк) та Центру громадянської освіти (Польща).

Методика проведення тренінгу. Інтерактивне навчання

Інтерактивний (від англ. *interact*: *inter* – взаємний, *act* – діяти) метод передбачає реалізацію взаємодії, діалогу, бесіди безпосередньо з людиною або за допомогою комп'ютера.

Інтерактивне навчання – це діалогове навчання, в процесі якого здійснюється взаємодія тренера та слухача. Інтерактивне навчання передбачає:

- створення психологічно комфортних умов навчання, за яких учасник відчуває свою успішність, інтелектуальне зростання;
- залучення учасників до активного обговорення нової інформації;
- забезпечення можливості індивідуального сприйняття навчальної інформації;
- спільну діяльність у режимі рівноправного спілкування;
- формування навичок діалогового спілкування, самостійного мислення і поведінки.

Методи інтерактивного навчання широко застосовуються в просвітницькій роботі.

Загальна мета соціального тренінгу підвищення компетентності в спілкуванні та набуття життєво необхідних навичок може бути конкретизована в наступних завданнях:

- набуття знань,
- формування умінь, навичок,
- розвиток установок, які визначають поведінку,
- корекція й розвиток системи відносин особистості.

Просвітницький тренінг розуміють як процес, призначений надати або поновити знання та навички і перевірити ставлення до проблеми, ідеї, поведінки з метою їхньої зміни чи оновлення.

Тому *основними завданнями* просвітницького тренінгу є:

- надання учасникам базової інформації;
- формування мотивацій;
- напрацювання навичок відповідальної усвідомленої поведінки та навичок;
- прийняття рішень.

Тренінг як форма організації процесу навчання *має свої особливості*:

- наявність постійної групи учасників;
- дотримання певних принципів групової роботи;
- певні організаційні умови, за яких проходять заняття;
- застосування інтерактивних методів роботи;
- використання особистого досвіду та знань учасників.

Структурні компоненти тренінгу. Структура тренінгу як педагогічного процесу може бути представлена у вигляді рівнобічного шестикутника. Суть такого уявлення про структуру тренінгу полягає в розумінні рівноправності, взаємозв'язку всіх структурних компонентів тренінгу як процесу педагогічної взаємодії.

Кожен розділ тренінгу, кожна тема та заняття, кожний вид роботи мають власну мету, які в сукупності спрямовані на реалізацію мети тренінгу.

Тому для тренера як організатора тренінгу важливо чітко усвідомлювати мету заняття та кожної з його частин. Для цього необхідно давати відповіді на наступні питання:

- що має бути результатом тієї чи іншої роботи?
- що має прозвучати обов'язково, чому?
- які знання, переконання, усвідомлення та навички мають бути надані та реалізовані учасниками під час виконання ними того чи іншого виду роботи?

Учасники. Цільовою аудиторією тренінгу є молодь. У тренінговій роботі з молоддю слід зважати на таке:

- кількість учасників групи має бути обмеженою (до 20 учасників);
- малі групи, в які об'єднуються учасники для різноманітних обговорень, творчої роботи, не можуть бути більшими ніж 4–5 учасників;
- дуже важливо супроводжувати самотійну роботу учасників у малих групах – вони можуть потребувати додаткових

пояснень, підтримки, що необхідно, у тому числі для збереження рівня зацікавленості учасників у роботі під час тренінгу.

Рамкові умови. Для успішного проведення тренінгового заняття необхідно забезпечити певні організаційні (або рамкові) умови. До них належать: кількість учасників тренінгу, час та тривалість тренінгу, місце, матеріальне забезпечення тощо.

Місце. Місцем для проведення тренінгу може бути будь-яке приміщення, в якому можна зручно розмістити: стільці, поставлені по колу (за кількістю учасників тренінгу); столи для роботи учасників у малих групах; необхідні матеріали: дошка або фліп-чарт. Крім того, важливо, щоб у приміщенні було достатньо місця для проведення ігор та інших рухливих форм роботи.

Матеріальне забезпечення

Для проведення тренінгу необхідно мати:

- ручки і блокноти або зошити для індивідуальних записів учасників;
- аркуші паперу розміром А1, А3, А4;
- роздаткові інформаційні та інші матеріали, дошку або фліп-чарт (спеціальна дошка, на якій кріпляться великі аркуші паперу);
- маркери або фломастери різних кольорів;
- кольоровий папір;
- скотч, кнопки, клей, скріпки;
- ножиці;
- бейджі (значки для написання імен учасників);
- стікери (невеликі аркуші кольорового липкого паперу);
- папки для роздаткових матеріалів тощо.

Тренер. Педагог-тренер керує процесом тренінгу, надає інформацію, і допомагає учасникам систематизувати свої знання та придбати необхідні навички. Успішного педагога-тренера характеризують:

- активна життєва позиція, бажання займатися просвітницькою діяльністю;
- позитивне ставлення до себе та інших;
- досконале володіння матеріалом, який становить зміст тренінг-курсу;
- володіння навичками ефективного спілкування та роботи з групою;
- постійне вдосконалення своїх знань та вмінь.

Методи є певними способами досягнення мети просвітницького процесу. Під час тренінгу застосовують активні та інтерактивні методи навчання: презентацію, індивідуальну роботу, роботу парами, в малих групах, по колу, рольові ігри, обговорення, «мозковий штурм», анкетування, ігри-розминки та ін.

Кожний метод передбачає вирішення конкретного завдання, а особливості його проведення обумовлюються метою, змістом, рамковими умовами та віковими особливостями учасників.

«Мозковий штурм» – це метод, за якого всі учасники можуть вільно (без критики й оцінювання з боку ведучого та інших учасників) висловлювати будь-які свої думки, навіть абсурдні та фантастичні, щодо поставленого питання або проблеми. Мозковий штурм застосовують, коли потрібно:

- розкрити зміст того чи іншого поняття;
- знайти шляхи вирішення проблемної ситуації;
- з'ясувати, що учасники знають та як ставляться до того чи іншого питання, проблеми, явища тощо.

Проведення «мозкового штурму» вимагає:

- чіткого формулювання питання чи проблеми;
- письмової фіксації всіх висловлювань та пропозицій учасників у тому вигляді, в якому вони прозвучали (перформулювати висловлювання по-іншому можна тільки зі згоди учасника);
- надання можливості висловитися всім бажаючим;
- заохочення всіх учасників до висловлювання думок та пропозицій.

Обговорення – це метод, який передбачає активний обмін думками, враженнями, знаннями та досвідом між усіма учасниками тренінгу.

Обговорення відбувається з метою узагальнення та підведення підсумків проведеної роботи; усвідомлення, формування або зміни учасниками свого ставлення до питань, що обговорювалися.

Ведучий повинен:

- ставити тільки відкриті запитання, формулювати їх коротко та конкретно. Відкрите запитання не передбачає однозначної відповіді «так» чи «ні». Воно, як правило, починається зі слів: «Що...?», «Коли...?», «Який...?», «Чому...?», «Як...?»;

- бути уважним до всіх, забезпечувати всім учасникам рівні можливості в обговоренні, дякувати за питання та висловлювання;
- утримувати обговорення в руслі заданого питання чи поставленої проблеми;
- враховуючи вікові особливості молодших підлітків, бути готовим самому висловити необхідний висновок.

Робота в малих групах – це метод, який полягає в організації виконання певних завдань групами з кількістю учасників від 3 до 5 осіб.

Така робота необхідна для того, щоб кожен учасник мав можливість ефективно засвоїти інформацію, висловити й обговорити свої думки, здобути певні навички; організувати взаємодію між учасниками і згуртувати групу; підвищити активність учасників. Робота малих груп завершується презентацією колективної роботи й обговоренням її результатів у великій групі.

Організуюючи роботу учасників у малих групах, слід:

- застосовувати різноманітні прийоми об'єднання учасників у малі групи;
- чітко ставити завдання і визначати час на його виконання;
- під час самостійної роботи надавати необхідну допомогу, додаткові пояснення та підтримку;
- познайомити учасників з правилами роботи й, за необхідності, допомогти розподілити «ролі». Важливо слідкувати, щоб кожного разу ці функції виконували інші учасники.

Рольова гра – це метод навчання, який передбачає, що учасники, виконуючи ролі в заданих уявних ситуаціях, набувають певних знань і відпрацьовують необхідні навички. Рольова гра проводиться для того, щоб визначити ставлення учасників до зазначених тем; отримати власний досвід вирішення певних проблем; сформулювати в учасників свідому власну позицію щодо обговорюваних ситуацій та питань; напрацювати навички безпечної відповідальної поведінки.

Для проведення рольової гри необхідно:

- організувати чіткий розподіл ролей між учасниками так, щоб кожний учасник виконував свою роль;
- слідкувати, щоб учасники обирали ролі добровільно;
- слідкувати, щоб після виконання учасниками поставлених завдань група підтримувала їх оплесками;

- після закінчення гри обов'язково провести з учасниками «вихід з ролей». Для цього наголосити, що гру закінчено, і всі знову стають тими, хто вони є в реальному житті; у разі виконання учасником негативної ролі після «виходу з ролі» надати йому доброзичливу підтримку: запропонувати групі подякувати, назвати учасника його реальним іменем, сказати комплімент і обов'язково поаплодувати.

Структура тренінгового заняття

Тренінгове заняття складається з трьох основних частин: вступна; основна; заключна.

Кожна частина має свої характерні особливості та елементи.

I. Вступна частина складається з таких етапів:

- 1) *відкриття тренінгу, привітання, знайомство;*
- 2) *прийняття (повторення) правил роботи групи;*
- 3) *вступне слово педагога-тренера* – повідомлення учасникам про мету й основний зміст тренінгового заняття;
- 4) *очікування* – вербалізація кожним учасником своїх очікувань: висловлені очікування надають можливість усвідомити свої цілі і взяти на себе відповідальність за їх реалізацію.

Важливо відзначити, що всі ці етапи (вони мають назву структурних вправ, оскільки становлять структуру тренінгового заняття) є обов'язковими для проведення на кожному занятті і мають проводитись з дотриманням зазначеної послідовності.

II. Основна частина охоплює такі етапи:

- 1) *визначення рівня інформованості й актуалізація проблеми.* На цьому етапі тренер та учасники з'ясовують рівень знань та інформованості за темою, що обговорюється; визначають, чому проблема є актуальною і важливою для них і суспільства. Для цього тренер може ставити групі запитання, застосовувати методи «мозкового штурму», анкетування, вікторини;

- 2) *надання інформації.* Під час проведення заняття інформація подається в різних формах. Це можуть бути інформаційні повідомлення тренера, роздаткові матеріали, результати напрацювань учасників у малих групах тощо;

- 3) *набуття практичних навичок.* Беручи участь у різноманітних формах роботи під час тренінгових занять, учасники отримують практичні уміння та навички (комунікативні, прийняття рішень, розв'язання проблем).

III. Заключна частина:

1) *підведення підсумків*. Тренер разом з учасниками обговорюють результати роботи, обмінюються думками й враженнями, з'ясовують, чи реалізували вони свої очікування, закріплюють отримані знання. Основні висновки заняття можуть бути зафіксовані письмово на плакаті;

2) *завершення заняття, прощання*, як і вступна частина, є обов'язковим елементом кожного заняття.

Правила групи. Правила – це норми поведінки, про які учасники групи домовляються і за якими діють під час занять. Правила приймаються всією групою разом із тренером на самому початку роботи групи. Вони потрібні для того, щоб кожен учасник міг відкрито висловлюватися і виражати свої почуття та погляди; не боявся стати об'єктом глузування і критики (позитивність); отримувати інформацію сам і не заважав отримувати її іншим.

Існує кілька основних правил, які допомагають забезпечити такі умови:

- бути позитивними;
- бути активними;
- говорити тільки за темою;
- говорити від свого імені;
- не критикувати: кожен має право на власну думку;
- говорити те, що думаєш;
- говорити коротко й по чергово. Дотримуватися регламенту.

Загальна схема занять тренінгового курсу

№ з/п	Назва заняття	Основні питання	Методи
1	Визначення проблеми, термінологія. Дефініція поняття «корупція»	Визначення поняття «корупція», ознаки цього злочину. Міжнародне та національне законодавство з проблем корупції	Інформаційне повідомлення, «криголам», «мозковий штурм», робота в групах, аналіз ситуацій, узагальнення матеріалу, відповіді на питання

№ з/п	Назва заняття	Основні питання	Методи
2	Види та сфери корупції.	Аналіз основних сфер суспільного життя, де існує корупція, та видів корупції	Побудова асоціацій, аналіз конкретних ситуацій, рольова гра, узагальнення матеріалу, відповіді на питання
3	Причини корупції.	Основні чинники виникнення явища корупції, зовнішні та внутрішні причини.	Інформаційне повідомлення, «мозковий штурм», рольова гра, відповіді на питання
4	Причини корупції	Основні чинники виникнення явища корупції	Рольова гра, відповіді на питання
5	Негативні наслідки корупції	Розглянути негативні наслідки корупції та їх вплив на життя громадян	«Мозковий штурм», рольова гра, аналіз ситуацій, відповіді на питання
6	Права людини	Основні права та свободи людини	«Криголам», рольова гра, «мозковий штурм», відповіді на питання
7	Корупція і права людини	Вплив корупції на дотримання прав людини	Рольова гра, «мозковий штурм», аналіз ситуацій, робота в малих групах
8	Протидія корупції та роль кожного в цьому процесі	Як реагувати та впливати на явище корупції	Інформаційне повідомлення, «мозковий штурм», рольова гра, відповіді на питання
9	Молодь і протидія корупції	Які існують шляхи подолання корупції, їх плюси і мінуси	«Голосування ногами», робота в малих групах
10	Молодь і протидія корупції	Участь молоді у громадському житті як запорука подолання корупції	Самостійна робота з документами, групова дискусія

Тема 1. ВИЗНАЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ, ТЕРМІНОЛОГІЯ. ДЕФІНІЦІЯ ПОНЯТТЯ «КОРУПЦІЯ»

Мета: підготувати слухачів до сприйняття явища корупція як комплексної, глобальної проблеми; ознайомити з термінологією за темою; сформувати навички визначення ситуації, яка є корупцією у порівнянні з тією, що нею не є; обговорити різні види корупції, визначити вартість корупції для суспільства.

Обладнання: фліп-чарт, аркуші А-3, А-4, аркуші для фліп-чарта, скотч, кольорові стікери, маркери, клей, ножиці, роздаткові матеріали, бейджі.

№ з/п	Види роботи	Орієнтовна тривалість (хв.)
1	Привітання-знайомство. Вступ	8
2	Вправа «Приймаємо наші правила»	5
3	Очікування	20
4	Вправа «Асоціації»	15
5	Вправа «Що таке корупція?»	10
6	Вправа «Корупція чи подяка»	
7	Заключна вправа «Віночок»	5

Зміст тренінгового заняття

1. Привітання-знайомство. Вступ.

Тренер представляє себе та вітає учасників. Повідомляє про початок занять (курсу) за даною програмою.

Програма складається з багатьох тем, під час опрацювання яких будемо вчитися краще спілкуватися, говорити про такі соціальні явища, як корупція, розглядати сфери корупції. Окремо будемо говорити про прозорість і корупцію в системі освіти, про права людини, відповідальність за свої вчинки, а також шляхи протидії корупції.

Особливості виконання вправи: якщо ви починаєте працювати з групою, учасники якої не знають один одного, починайте вправу зі знайомства.

Запропонуйте учасникам назвати своє ім'я і розповісти, що воно означає, або чому саме цим іменем називають учасника/учасницю, хто це ім'я дав. Зауважте, що знайомство та привітання налаштовують групу на роботу. Динаміка групи на вашому

тренінгу залежатиме від настрою учасників, тому намагайтесь від самого початку заняття створити позитивну атмосферу.

2. Вправа «Приймасмо наші правила».

Мета вправи – формувати відповідальне ставлення до власної поведінки, навчити учасників розробляти й приймати правила роботи групи. Крім того, довготерміновим завданням вправи є формування в учасників поваги до законодавчих актів і формування усвідомлення ролі кожного громадянина в процесі подолання корупції.

Особливості виконання вправи: найкраще, щоб учасники тренінгу самі розробили правила роботи, тому дозвольте їм самим їх запропонувати. Це можна зробити або методом мозкового штурму, або попросивши учасників написати по три правила на стікери та приклеїти їх на фліп-чарт, а потім із запропонованих варіантів скласти загальний список правил. Обов'язково попросіть учасників коментувати/пояснювати свої пропозиції. Це надасть вам впевненість в тому, що всі учасники однаково розуміють, про що йдеться. Після цього запитайте учасників, чи всі згодні з запропонованим списком. Якщо хтось не буде згоден з тим чи іншим правилом, попросіть пояснити, чому. Ведучий/ведуча може пропонувати свої правила, але учасники повинні їх так само обговорювати і мати можливість їх відхилити.

3. Вправа «Очікування».

Всім учасникам видаються різнокольорові папірці, на яких вони записують, чого саме вони очікують від даного курсу чи від цього першого заняття. Після того, як учасники закінчили записувати, кожен по черзі озвучує свої ідеї та наклеює папірці на великий аркуш папери, який потім вивішується на стіну кімнати для занять.

4. Вправа «Асоціації».

Вправа активізує спілкування та взаємодію між учасниками та готує групу для подальшого спілкування на тему корупції.

Кожний учасник отримує стікери різного кольору. Тренер пропонує учасникам на кожному окремо написати власні асоціації, які виникають в учасників, коли вони чують слово «корупція». Учасники можуть написати скільки завгодно асоціацій, але по одній на кожному папірці. Попросіть учасників озвучити свої асоціації та приклеїти їх на аркуш фліп-чарту.

Аналіз та оцінка. Запитайте учасників:

– Чому саме такі асоціації в них виникали зі словом «корупція»?

– Які відтінки мають ці асоціації – негативні чи позитивні? Чому негативні? Чому позитивні? Яких відтінків більше?;

– Чи часто ви стикаєтесь із цими асоціаціями у своєму повсякденному житті?

5. Вправа «Що таке корупція?»

Почати вправу варто з «мозкового штурму» на тему «корупція». Запишіть на аркуш фліп-чарту всі думки учасників. Групі необхідно прийти до загального визначення корупції, яке б було зрозумілим для всіх учасників. Як видно з результатів мозкового штурму, всі мають уявлення про те, що таке корупція, але не обов'язково поділяють цю думку, погоджуються з цими уявленнями. Для того, щоб прийти до спільного визначення корупції, слід поставити групі декілька запитань:

– Чи є корупцією те, що людина дає гроші для прискорення розгляду заяви?

– Чи є корупцією, коли контракти надаються тим, хто заплатить більше?

– Чи є корупцією, коли ви даєте гроші лікарю для того, щоб ваша мати отримала необхідні для неї ліки?

– Чи є корупцією, коли державне обладнання використовується для виконання ремонтних робіт у приватній квартирі?

Як бачимо, корупція – це не тільки негативні випадки, коли чиновники отримують гроші для власної вигоди. Вона охоплює також і випадки, коли люди змушені давати хабарі за отримання чогось: від ліків до ліцензій. Це випадки державної корупції, які демонструють використання державної посади/роботи для власного збагачення. Іншими словами, у всіх цих прикладах чиновники отримують вигоду за рахунок платників податків чи пересічних громадян, які вступають в контакт із державою/державними органами.

Ведучий повинен спрямувати роботу групи, щоб вийти до такого визначення державної корупції: Державна корупція – це використання службового становища/державної посади для отримання особистої вигоди. Далі слід наголосити на такому. Приватна корупція існує між фізичними особами й у приватному секторі, наприклад, коли мафія «вибиває» гроші з підприємців, однак

у роботі цього тренінгу йтиметься про державну корупцію. Попросіть учасників виявити, які з наведених нижче сценаріїв є ілюстрацією державної корупції:

1. Компанії домовляються встановити фіксовані ціни на свою продукцію.
2. Водій дає гроші інспекторові ДАІ, щоб уникнути штрафу за перевищення швидкості.
3. Лідери політичних партій підтасовують результати виборів.
4. Компанії продають свою браковану продукцію.
5. Діти купують нелегальні наркотики.

Серед спеціалістів існує розбіжність щодо того, чи корупція існувала завжди, чи виникла в процесі формування суспільства. Сьогодні констатуємо той факт, що це явище існувало завжди, оскільки людина завжди була схильна використовувати свої позиції з власною метою. Корупційна поведінка з'явилася одночасно з поділом на приватну та публічну сфери. Найчастіше говорять про корупцію «у власних цілях». Це стосується поведінки публічної влади, політиків, урядовців: невластиве використання влади, яка їм належить, з метою збагачення.

У загальноприйнятому розумінні цього явища вперше дефініція поняття корупції була сформульована у 1979 році. Визначення міждисциплінарної робочої групи Ради Європи є таким: «Корупція – це хабарництво і будь-яка інша поведінка осіб, яким доручено виконання певних обов'язків у державному або приватному секторі, яка веде до порушення обов'язків, покладених на них як на державну посадову особу або на приватного співробітника чи незалежного агента, або ж веде до відносин іншого типу, націлених на отримання будь-яких незаконних вигод для себе чи інших».

У Законі України «Про боротьбу з корупцією» (1995 р.) під корупцією розуміють діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямовану на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг.

Цей Закон визначає правові та організаційні засади запобігання корупції, виявлення та припинення її проявів, поновлення законних прав та інтересів фізичних і юридичних осіб, усунення наслідків корупційних діянь.

6. Вправа «Корупція чи подяка?..»

Корупція – поняття непросте. У будь-якому суспільстві розрізняють те, що відбувається відкрито, від того, що відбувається «за лаштунками», або те, що прийнятне для суспільства, від того, що викликає обурення. Таким чином, кожне суспільство має своє розуміння корупції.

Подяки та дарування подарунків у багатьох культурах не вважаються корупцією, оскільки передача цих подарунків є відкритою і не тримається в секреті, «обсяг» подяки є скромним і ніяк не впливає на рівень життя.

Особливості виконання вправи: поставте учасникам запитання: «Яка різниця між даруванням/прийманням подарунків та корупцією?». Розглянути, що прийнятне, а що ні, допоможуть відповіді на питання щодо:

– *прозорості:* Чи заперечуватиму я, якщо інші знатимуть або преса напише про те, що я роблю?

– *повідомності:* Чи я звітую перед іншими людьми про результати своєї діяльності? Чи ці люди примушують мене дотримуватись стандартів?

– *взаємності:* Чи буде мені неприємно, якщо інші будуть робити те саме?

– *генералізації:* Якщо кожен так робитиме, чи вплине це на суспільство в цілому?

Запропонуйте учасникам ситуації, подані нижче.

Уявіть себе чиновником, який/яка працює в уряді. Які дарунки або віддяки ви можете приймати від людей, яким ви надаєте контракти (використовуйте чотири питання, наведені вище):

- чашку чаю чи кави, обід, вечерю для вашої родини в ресторані;
- білети в театр, оплачену відпустку за кордоном, оплату за освіту ваших дітей за кордоном;
- книжку, шарф, сорочку чи краватку, телевізор та DVD програвач, машину, будинок.

Уявіть себе дитячим лікарем, який/яка працює в сільській лікарні. Які дарунки або віддяки ви можете приймати від людей, чиїх дітей ви вилікували (використовуйте чотири питання, наведені вище):

- чашку чаю чи кави, запрошення на обід або вечерю;

- мішок цукру, курку чи гуся, свиню чи корову;
- телевізор та DVD програвач, машину, будинок.

Уявіть себе вчителем/вчителькою, який/яка працює у великому місті. Які дарунки або віддяки ви можете приймати від людей за хороші оцінки учнів (використовуйте чотири питання, наведені вище):

- чашку чаю чи кави, обід, вечерю для вашої родини в ресторані;
- білети в театр/кіно;
- коштовні прикраси, комп'ютер, оплачену відпустку за кордоном.

Аналіз та оцінка. Запитайте учасників:

- Як ви себе почували, коли виконували цю вправу?
- Чи легко було погоджуватись на прийняття подарунків?
- На які б погодились найлегше? На які найскладніше?
- Як ви вважаєте, чи може призвести дарування/отримання подарунків до корупції?

7. Заключна вправа «Віночок».

Усі по черзі кладуть руку на плече сусідові зліва і дарують знання або навички, набуті впродовж заняття. В кінці віночок замикається. Викладач говорить, що, приймаючи руку, ми не розриваємо вінок, а приєднуємося до великого вінка тих, хто вже пройшов подібні тренінги або заняття.

Тема 2. ВИДИ ТА СФЕРИ КОРУПЦІЇ

Мета: дати уявлення учасникам про види та сфери корупції.

Обладнання: фліп-чарт, аркуші А-3, А-4, аркуші для фліп-чарта, скотч, кольорові стікери, маркери, клей, ножиці, роздаткові матеріали, бейджі.

№ з/п	Види роботи	Орієнтовна тривалість (хв.)
1	Привітання	3
2	Очікування	5
3	Вправа «Вчимося про це говорити»	5
4	Вправа «Сфери та види корупції»	20
5	Вправа «Вартість корупції»	15
6	Заклучна вправа «Остання гра»	5

Зміст тренінгового заняття

1. Привітання.
2. Очікування.
3. Вправа «Вчимося про це говорити».

Вправа розрахована на закріплення знань, отриманих протягом попереднього заняття. Завдання – підвести учасників до усвідомлення існування різних видів корупції у різних сферах життя.

Хід роботи. Запитайте учасників, чи хтось знає, що таке корупція, попросіть навести приклади корупції. Запишіть приклади учасників на фліп-чарт, запитайте учасників, коли і де в нашому житті ми можемо зіткнутися з корупцією.

Аналіз та оцінка. Запитайте учасників:

- Як часто ви чуєте у повсякденному житті про прояви корупції?
- Як часто ви стикаєтесь із проявами корупції у власному житті?
- Які почуття у вас виникають, коли ви чуєте про прояви корупції?
- Які почуття у вас виникають, коли прояви корупції торкаються безпосередньо вас?

4. Вправа «Сфери та види корупції».

Вправа розрахована на ознайомлення учасників з різними видами корупції та сферами життя, де ми можемо зіткнутися з її проявами.

Хід роботи. Попросіть учасників об'єднатись у малі групи по 4–5 осіб та обговорити різні приклади корупції, в тому числі випадки з власного життя, а також записати їх на аркуші фліп-чарта.

Після закінчення обговорення попросіть учасників представити результати своєї роботи. Узагальнюючи результати роботи, дайте відповіді на питання: «Якою буває корупція?», «Як вона проявляється?».

Завдання тренера на цьому етапі: контролювати/ставити запитання так, щоб були названі різні види корупції, та обговорити її види і сфери.

Аналіз та оцінка. Запитайте учасників:

- У яких сферах життя прояви корупції трапляються найчастіше?

- В яких формах проявляється корупція?
- Представники яких професій/служб, на вашу думку, найчастіше залучені до корупційних дій?
- Хто, на вашу думку, частіше є ініціатором корупційних дій? (хто пропонує чи хто бере?).

Інформаційне повідомлення «Види та сфери корупції».

Тренер просить назвати найперше, що спадає на думку, коли говоримо про корупцію. Зазвичай це хабарництво, проте наголошується, що існує набагато більше її видів.

Види корупції.

Хабарництво – обіцянка, пропозиція або надання якої-небудь вигоди, що неналежним чином впливають на дії або рішення посадової особи.

Розбазарювання – крадіжка ресурсів людьми, наділеними владою і контролем за чимось цінним.

Шахрайство – поведінка, спрямована на обман або введення в оману людини або юридичної особи з метою особистої вигоди або вигоди третьої сторони.

Вимагання – примушування людини заплатити гроші або надати інші цінності в обмін на певні дії або бездіяльність.

Зловживання – використання службових повноважень для надання необґрунтованих пільг чи преференцій якійсь особі або групі чи, навпаки, дискримінація людини або групи задля особистої вигоди.

Використання конфліктів інтересів – незаконні операції з цінними паперами: участь в угодах, придбання посади або отримання комерційної вигоди, що несумісне з офіційним становищем і обов'язками з метою незаконного збагачення.

Отримання незаконних пільг чи винагород – посаовець отримує що-небудь цінне від тих, хто хотів би отримати державне замовлення.

Фаворитизм – надання послуг або ресурсів родичам, знайомим, друзям, однопартійцям тощо.

Кумівство – перевага у наданні державних посад родичам.

Незаконні пожертви і внески – отримання грошей в обмін на лояльність до того, хто вносить пожертву.

Говорячи про види корупції, також слід зазначити про існування адміністративної корупції та політичної корупції.

Адміністративна корупція – корупція, що виникає в процесі реалізації різноманітних процедур, таких як видання довідок, дозволів, ліцензій тощо.

Політична корупція – корупція, що впливає на формування законів, регулятивних актів та процедур, наприклад, відкликання всіх ліцензій в тому чи іншому виді діяльності або отримання монопольного права оперувати на ринку якихось товарів чи послуг.

Також розрізняють велику та дрібну корупцію.

Велика корупція – це корупційні дії, до яких залучені чиновники високого рівня, зі значними сумами грошей.

Дрібна корупція – це корупційні дії, до яких залучені чиновники нижчого рівня, з менш значними сумами грошей.

Рівні корупції в країні можуть бути різними залежно від поширених типів. Наприклад, рівень великої корупції в країні може бути незначним, проте рівень дрібної корупції буде дуже високим.

Аналіз та оцінка. Запитайте учасників:

Чи доводилось вам зустрічатися з якимсь із наведених видів корупції у власному житті?

Який з видів корупції, на вашу думку, є найбільш поширеним в Україні?

В яких сферах життя ми зустрічаємось із корупцією найчастіше?

Який з наведених видів корупції, на вашу думку, становить найбільшу загрозу для суспільства?

5. Вправа «Вартість корупції».

Навіть якщо ви не зустрічаєтесь безпосередньо з проявами корупції у своєму повсякденному житті, це явище впливає на ваше повсякденне життя. Корупція знижує загальний рівень життя в країні, оскільки не дозволяє повноцінно розвиватись бізнесу. В країнах з високим рівнем корупції середні доходи населення в 3 рази нижчі, ніж у країнах, де рівень корупції нижче (наприклад, різниця між Україною та Чехією). Корупція також знижує кількість грошей, які держава може сплачувати робітникам або витратити на придбання необхідних матеріалів чи обладнання; деформує державні витрати. В результаті розвиток шкіл, лікарень, доріг, комунальних комунікацій, діяльність правоохоронних органів та інших служб не відповідає рівню розвитку держави, а послуги, які надає держава, є набагато гіршими, ніж вони могли би бути.

Якість таких послуг є надзвичайно важливою і впливає не тільки на рівень життя, а й на його тривалість. Крім того, корупція призводить до несправедливості та розколу суспільства, оскільки люди з грошима впливають на закони та уряд і примушують працювати на власні інтереси. Багатії отримують згоду купувати суддів, грабувати природні ресурси тощо. Таким чином, корупція надзвичайно підриває довіру до влади, загрожує правопорядку, демократії, правам людини, руйнує належне управління державою, перешкоджає економічному розвитку, загрожує стабільності та екології.

Хід роботи. Роздайте учасникам фотографії аварій та катастроф, які нещодавно стались в Україні, наприклад, екологічна катастрофа біля Львова або аварія столичного експресу «Дніпропетровськ–Київ». Попросіть учасників уважно придивитись до фотографії. Запитайте їх:

- Що ви бачите на фотографії?
- Чи є така картинка типовою для нашої країни?
- Як ви вважаєте, який вплив має корупція на інцидент, який ви бачите на картинці?

Скільки коштує корупція кожній особі в Україні. Розглянемо дані 2005 р.

Частка ВВП у розрахунку на одну людину (9036 грн) \times 0,15 (середній розмір хабара порівняно з часткою ВВП на особу становив від 10 до 20%) = 1355 грн або \$268.

Який тягар хабарництва несуть громадяни України загалом щорічно? ВВП України за 2005 р. \times 0,15 = 424,7 млрд грн \times 0,15 = 63,7 млрд грн або \$12,6 млрд.

Згідно з даними опитування Київського міжнародного інституту соціальних досліджень корупція в освіті посідає п'яту позицію у переліку корумпованих сфер після державної автоінспекції, міліції, медицини та судової системи.

Аналіз та оцінка. Запитайте учасників:

- Чи відчуваєте ви вплив корупції на якість вашого життя?
- Якщо так, то який це вплив – негативний чи позитивний?

6. Заключна вправа «Остання гра».

Попросіть учасників сісти в коло. Нагадайте їм, чим вони займались. Виберіть одну пару з тверджень, які наведені нижче, і запропонуйте кожному учаснику по черзі закінчити речення, без коментарів та дискусій. Ця вправа допомагає налагодити зворотній зв'язок.

Приклади тверджень:

1. Найкраще в занятті було Найгірше в занятті було
2. Найцікавіше в занятті було Найнудніше в занятті було
3. Я хотів би більше Найкраще у мене вийшло
4. Найгірше у мене вийшло

Тема 3. ПРИЧИНИ КОРУПЦІЇ

Мета: дати уявлення учасникам про зовнішні та внутрішні причини виникнення корупції.

Обладнання: фліп-чарт, аркуші А-3, А-4, аркуші для фліп-чарта, скотч, кольорові стікери, маркери, клей, ножиці, роздаткові матеріали, бейджі.

№ з/п	Види роботи	Орієнтовна тривалість (хв.)
1	Привітання	3
2	Очікування	5
3	Вправа «Мотивації»	20
4	Вправа «Конверт»	25
5	Заклучна вправа. Піраміда позитивних відчуттів	5

Зміст тренінгового заняття

1. Привітання.
2. Очікування.
3. Вправа «Мотивації».

Хід роботи. Поділіть учасників на малі групи по 4–5 осіб. Бажано, щоб кількість груп була парною. Попросіть частину груп відповісти на запитання «Чому люди дають хабарі?», а другу частину груп – на питання «Чому люди беруть хабарі?». Попросіть групи презентувати результати своєї роботи. Складіть загальний список мотивів/причин, які спонукають людей залучатись до корупційних дій.

Аналіз та оцінка. Запитайте учасників:

- Хто винен в існуванні корупції?
- Хто більше винен в існуванні корупції: ті, хто бере хабарі, чи ті, хто пропонує?

– Які ще причини спонукають людей залучатись до корупційної діяльності?

Висновки, до яких дійшли в результаті обговорення:

Люди пропонують хабарі, тому що в такий нечесний спосіб вони хочуть досягти переваг перед іншими: сплачувати менше податків, отримати контракт або залагодити свої справи дуже швидко. Також хабарі пропонують, щоб уникнути штрафів або покарань за свої вчинки.

Люди беруть хабарі, тому що хочуть підвищити матеріальний рівень життя або відчутти владу над іншими, хочуть самоствердитись не тільки за рахунок багатства, але і безмежної влади над іншими людьми.

4. Вправа «Конверт».

У попередній вправі ми розглянули особистісні причини корупції. Деякі з них стосуються моральності. Найчастіше головною причиною залучення до корупційних дій є погана робота цілої системи, яка створює відповідні стимули.

Хід роботи. Для кращого розуміння стимулів, що створені системою та спричинюють корупційні дії, запропонуйте учасникам уявити таку ситуацію.

Пізно ввечері ви повертаєтесь до своєї машини, яку припарковано у великому гаражі. Навколо нікого немає. Біля дверцят водія ви знаходите конверт з 50 стогривневими купюрами. Ви впевнені, що ніхто вас не бачить: у гаражі немає камер спостереження, навколо жодних машин, людей ви також не бачите. Що ви зробите з цим конвертом? Повідомите міліцію чи залишите собі?

Попросіть учасників написати відповідь на стікері. Запевніть учасників, що відповідь повністю анонімна. Зберіть потім стікери з відповідями. Підрахуйте результат. Тепер запропонуйте учасникам відповісти на ті самі запитання, але поясніть, що на цей раз існує 30% вірогідності, що ваші дії будуть помічені. Наприклад, вірогідність того, що в гаражі встановлено камеру спостереження, становить 30%. Попросіть учасників написати відповідь на стікері. Запевніть учасників, що відповідь повністю анонімна. Зберіть потім стікери з відповідями. Підрахуйте результат. Порівняйте результати за двома ситуаціями.

Аналіз та оцінка. Запитайте учасників:

– Чи важко було прийняти рішення, коли ви були впевнені, що вас ніхто не бачить?

– Чи важко було прийняти рішення, коли ви знали, що існує вірогідність, що ваші дії побачать?

На вашу думку, чому у першому випадку більшість людей вагалася і багато людей залишили б гроші собі? Що вплинуло на рішення учасників у другій ситуації? Коли ми говоримо про корупцію, які фактори, на вашу думку, є визначальними? (Результати обговорення цього питання можна записати на аркуші фліп-чарту).

Підсумок. Отже, найперша і *головна причина корупції* – існування явних можливостей, наприклад, конверта з готівкою на парковці в гаражі. У випадку з державною корупцією такими можливостями можуть бути, наприклад, компанія, керована членами уряду, в якій немає конкурентів, або вимоги, ліцензії, збори, яких вимагає держава для того, щоб здійснювати експортно-імпорتنі операції.

Другою причиною корупції є усвідомлення можливості бути непобаченим/непійманим, а отже відсутність контролю й покарання. Відсутність контролю/підзвітності зумовлена:

1) недостатнім рівнем прозорості, коли державні службовці/чиновники не інформують громадськість і не пояснюють того, що вони роблять, враховуючи декларування своїх статків, нерухомості, майна тощо;

2) невиконанням законів, коли відповідні органи не застосовують санкцій проти можновладців, які порушують свої державні/громадські обов'язки.

Третя причина – погана система оплати праці/недостатня винагорода за роботу. Прикладом цього може бути недостатній рівень заробітної плати державних службовців, невпевненість у завтрашньому дні/нестабільність роботи. Таким чином, службовці будуть намагатися доповнити свої доходи хабарями. В екстремальних випадках службовці, навіть усвідомлюючи, що платня за їхню роботу буде маленькою, «купають» собі робоче місце/посаду, знаючи, що вони отримають доступ і можливості брати хабарі.

Четвертою причиною корупції є обставини, які штовхають пересічних людей до корупційних дій.

5. Заключна справа. Піраміда позитивних почуттів.

Тренер говорить: «Упродовж заняття ми здобули нові знання, а тепер побудуємо піраміду позитивних почуттів». Він або вона підходять першим чи першою і, простягаючи руку в центр, розповідає те, про що він або вона дізналися сьогодні. За принципом добровільності підходять усі присутні і, поклавши свою руку на руки присутніх, повідомляють, що вони дізналися сьогодні.

Тема 4. ПРИЧИНИ КОРУПЦІЇ

Мета: дати уявлення учасникам про зовнішні та внутрішні причини виникнення корупції.

Обладнання: фліп-чарт, аркуші А3, А4, аркуші для фліп-чарта, скотч, кольорові стікери, маркери, клей, ножиці, роздаткові матеріали, бейджі.

№ з/п	Види роботи	Орієнтовна тривалість (хв.)
1	Привітання	3
2	Очікування	5
3	Вправа «Громадяни і корупція»	25
4	Вправа «Причини корупції»	20
5	Заключна вправа. Я сьогодні зрозумів/зрозуміла	5

Зміст тренінгового заняття

1. Привітання.
2. Очікування.
3. Вправа «Громадяни і корупція».

Люди можуть намагатись обходити постанови і закони, які, на їхню думку, є несправедливими або безглуздими. За даними дослідження «Стан корупції в Україні» за 2007 рік серед українців існує переконання, що законодавство в Україні складне і недосконале, що в ньому існують прогалини, якими користуються корумповані посадові особи.

Хід роботи. Запропонуйте учасникам ситуації, з якими вони можуть зіткнутись у повсякденному житті, й обговоріть їх. Спробуйте з'ясувати, які причини можуть призвести до корупційних дій.

Ситуація 1. Розповідь пані Марії про відвідування районного виконкому.

«Мала залагодити свою справу в районному виконавчому комітеті. Знаю, що мені треба звертатись у кабінет № 13. Прийшовши в зазначений час, бачу, що двері кабінету зачинені і немає ніякої інформації. Мені пощастило, бо коридором ішла співробітниця райвиконкому. Запитала в неї, куди можу звернутись. Вона сказала: «Перенесено до кабінету 25». Пішла я до кабінету № 25, а там вже була довжелезна черга. Робити нічого – чекаю. Дочекалась

своєї черги, увійшла. Співробітниця почала шукати документ, по який я прийшла. В кінці кінців ніякого документа не знайшла. Натомість дала мені папірець, на якому було написано, що мою справу неможливо розглянути згідно з параграфом таким-то тако-го-то розпорядження. Я то перечитала, і кажу співробітниці, що нічого не розумію. Вона мені відповіла, що розпорядження, про яке ідеться, може бути вивішене в коридорі. Вийшла в коридор, а там багато інформаційних таблиць. Я і гадки не маю, де шукати потрібну мені інформацію, біля якого кабінету. А навіть якщо б і знала, нічого б не зрозуміла. Все написано якоюсь незрозумілою мовою. Витратила півдня і нічого не залагодила. Що мені робити? До кого звернутись?»

Ситуація 2. Розповідь пана Степана про візит у міський виконавчий комітет.

«У понеділок пішов до міського виконкому, щоб отримати рішення на перебудову власної квартири. Співробітник, який мене обслуговував, гадки не мав, які документи потрібно підготувати для отримання цього рішення. Почав розпитувати у колеги, яка працювала в тому ж кабінеті. У вівторок прийшов з необхідними документами до того ж «спеціаліста». Він не міг згадати, з якого питання я прийшов. Подивившись на документи, він відповів, що я приніс не ті папери. «З кожним може статись», – я подумав собі і пішов збирати нові документи. В середу півдня витратив на підготовку потрібних документів, а в виконком вирішив іти вже в четвер зранку. Але в четвер зранку виявилось, що співробітника, який мене обслуговував, немає, що нібито він на лікарняному і нікому не передав інформацію. Тож мені ніхто не міг допомогти і в четвер. Сказали прийти за тиждень. Робити нічого. Я прийшов через тиждень, співробітник уже повернувся з лікарняного, але відповів, що, виявляється, такими справами займається інший відділ міськвиконкому. Що мені робити? До кого звернутись?»

Ситуація 3. Відвідання ЖЕУ. Пані Наталя: «У мене пошкодилась батарея центрального опалення. Як тільки почали подавати воду, я помітила, що батарея тече, а тут ще й надворі стало прохолодно. Я регулярно сплачую квартплату і сподівалась, що як станеться аварія, то згідно з договором отримаю послуги ЖЕУ щодо ремонту. Пішла в своє ЖЕУ і написала заявку на ремонт. Начальника ЖЕУ не було, і мою заявку прийняв старший майстер.

Прошло два дні, а ремонтувати мою батарею ніхто не прийшов. Через два дні пішла знов до ЖЕУ. Начальника знов не було на місці, а майстер відповів, що наразі в них проблеми з кадрами і моїм питанням нікому зайнятись, бо всі слюсарі дуже зайняті. На те, що в мене у квартирі час від часу з'являються калюжі і псують підлогу, майстер уваги не звернув і сказав, що я в них не перша і не єдина. Також майстер порадив звернутись до начальника об'єднання ЖЕУ – така вища інстанція над ЖЕУ нашого району. Того ж дня пішла до офісу об'єднання ЖЕУ і написала ще одну заяву на ім'я начальника об'єднання з проханням відремонтувати батарею. Заяву зареєстрували і сказали приходити в понеділок, бо начальник приймає тільки по понеділках з 10 до 18 години. Повернулась до ЖЕУ у понеділок о 17:30 і нікого, крім прибиральниць, в офісі вже не було. Я працюю з 9 до 18 години, тож мені довелося відпроситися з роботи. Наступного дня, у вівторок, прийшла до ЖЕУ, і вже увірвалась до начальника: оскільки текла батарея, прийшлося її перекрити, а в хаті від того стало холодно. На це начальник об'єднання ЖЕУ відповіла, що такі заяви за законом розглядаються протягом місяця, а ремонт здійснюється протягом року. Я сплачую квартплату регулярно кожного місяця і тепер, виявляється, маю звернутись у приватну фірму для здійснення ремонту? Що мені робити? Куди діваються гроші, які я сплачую за квартиру.

Аналіз та оцінка. Запитайте учасників:

- Що ви побачили в цих ситуаціях?
- Які почуття виникали у головних героїв ситуацій?
- Як головні герої ситуацій мали б діяти для того, щоб зрештою залагодити свої питання?
- Як би можна було запобігти подібній тяганині?
- Чому, на вашу думку, органи місцевого самоврядування обмежують доступ до інформації?

4. Вправа «Причини корупції».

Хід роботи. За допомогою «мозкового штурму» учасники записують ті причини корупції, які вони встигли зрозуміти самостійно. Завдання тренера на цьому етапі – контролювати, щоб були названі та обговорені основні причини корупції. Наприклад, *економічні, інформаційні, правові причини*: скрутне економічне становище; низький рівень життя; погана обізнаність українських громадян

щодо зазначеного питання; відсутність дієвої силової системи заходів. Або *суспільні причини*: недовіра до уряду, терпимість до корупції, персональна лояльність, примирення з беззаконням; *інституційні причини*: недостатня прозорість, недостатня підзвітність, спотворені стимули, недостатні силові заходи.

5. Заключна вправа. «Я сьогодні зрозумів/зрозуміла...»

Запропонуйте учасникам сісти в коло і по черзі закінчити фразу «Я сьогодні зрозуміла/зрозумів».

Тема 5. НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ КОРУПЦІЇ

Мета: надати знання про негативні наслідки корупції та сформувати нетерпиме ставлення до корупції.

Обладнання: фліп-чарт, аркуші А-3, А-4, аркуші для фліп-чарта, скотч, кольорові стікери, маркери, клей, ножиці, роздаткові матеріали, бейджі.

№ з/п	Види роботи	Орієнтовна тривалість (хв.)
1	Вправа «Інтерв'ю у партнера»	10
2	Правила	5
2	Очікування	5
3	Вправа «Які наслідки має корупція?»	15
4	Рольова гра «Випадок з життя»	25
5	Заключна вправа «Валіза (рюкзак)»	5

Зміст тренінгового заняття

1. Привітання, вправа «Інтерв'ю у партнера».

Хід роботи. Розділіть учасників на пари та попросіть їх взяти один у одного в парі коротке інтерв'ю, задавши 2–3 питання. Після цього учасники презентують свого партнера. Рекомендуйте учасникам поставити принаймні одне питання, пов'язане з темою курсу. Наприклад: «Чи доводилось вам стикатися з корупцією?» або «Чи доводилось вам давати хабара?», «Чи вимагали від вас хабара?».

2. Правила.

3. Очікування.

4. Вправа «Які наслідки має корупція?».

Хід роботи. Пригадайте вправу «Вартість корупції» з заняття № 2 та згадайте, які наслідки має корупція для суспільства, держави, світу. Давайте ще раз розглянемо, які наслідки може мати корупція в різних сферах, але на різних рівнях: особистому, суспільному, світовому.

А) Розділіть учасників на 4 групи.

Б) Дайте завдання кожній групі, застосовуючи метод мозкового штурму, визначити:

група № 1: негативні наслідки корупції у сфері медицини;

група № 2: негативні наслідки корупції у сфері вищої освіти;

група № 3: негативні наслідки корупції в судовій сфері;

група № 4: негативні наслідки корупції в міліції.

Учасники повинні зробити презентацію у великій групі, записуючи по черзі по одному наслідку від кожної міні-групи на фліп-чарті.

Аналіз та оцінка. Запитайте учасників:

– Як, на ваш погляд, корупція впливає на суспільство?

– Чи можна виправдати таке явище, як корупція?

5. Рольова гра «Випадок з життя».

а) Попросіть учасників підняти руку тих, кому доводилось у житті приймати рішення, давати чи не давати хабара, подякуйте всім; далі поясніть, що заняття буде присвячено сааеме випадкам з щоденного життя.

б) Дайте теоретичну інформацію про процес прийняття рішень; особливо зверніть увагу на наслідки, які необхідно враховувати, приймаючи правильне рішення.

Проблема, що вимагає прийняття рішення: ***швидке отримання довідки.***

Варіанти вирішення проблеми:

Варіант		так	ні
1	Знайти знайомих у цій службі	+	-
2	Запропонувати винагороду працівникові	+	-
3	Особисто записатись на прийом до начальника та пояснити ситуацію	+	-
4	Чекати відведений для цього строк	+	-

Можливий результат і наслідки вирішення питання згідно з обраним варіантом:

Незаконні дії	Законне вирішення питання
швидке вирішення питання	довготривалість отримання довідки
кримінальне покарання для того хто пропонує хабара і для того хто дає	потребує часу та зусиль, що можливо не дасть бажаного результату
породжує корупцію	позитивне вирішення питання можливе
прецедент спонукатиме в подальшому працівника затягувати процедуру з надією отримати винагороду	

в) Дайте завдання кожній трійці розіграти вказані в завданні ролі.

Трійка 1: голова приймальної комісії університету, мама абітурієнтки та спостерігач.

Мама абітурієнтки Каті зустрічається з головою приймальної комісії, бо дуже хвилюється за вступ доньки. Голова комісії намагається якось їй допомогти.

Спостерігач не втручається в діалог, лише спостерігає за перебігом подій і намагається напрацювати різні варіанти вирішення даної ситуації.

Трійка 2: сержант ДАІ, водій, спостерігач.

Сержант ДАІ Петренко Сергій Іванович зупиняє за перевищення швидкості автомобіль Мазда-6 і пояснює водію, в чому полягало його порушення. Водій автомобіля простояв 20 хвилин у пробці й запізнюється на потяг, він дуже поспішає. Спостерігач не втручається в діалог, лише спостерігає за перебігом подій і намагається напрацювати різні варіанти вирішення даної ситуації.

Трійка 3: начальник ЖЕУ, мешканка квартири, спостерігач.

Кожен ранок вже другий тиждень поспіль починається з того, що начальника ЖЕУ, що обслуговує будинок, у якому мешкає Світлана Василенко, відвідує власниця квартири і влаштовує скандал, вимагаючи відремонтувати дах у будинку, бо її квартиру заливає. Начальник уже вкотре пояснює їй, що вона може заплати-

ти за ремонт сама, бо коштів на ремонт даху в цьому році не заплановано. Спостерігач не втручається в діалог, лише спостерігає за перебігом подій і намагається напрацювати різні варіанти вирішення даної ситуації.

Трійка 4: інспектор податкової інспекції району, мешканець цього району, спостерігач.

До інспектора податкової інспекції Калінінського району звернувся Василь Кальченко з заявою на отримання довідки про доходи для отримання візи для подорожі до Швеції на конференцію. За інструкцією податкової інспекції така довідка видається протягом 10 днів. Василеві Кальченкові довідка потрібна завтра, в іншому випадку він не встигне отримати візу. Спостерігач не втручається в діалог, лише спостерігає за перебігом подій і намагається напрацювати різні варіанти вирішення даної ситуації.

Трійка 5: дільничний лікар, пацієнт, спостерігач.

До дільничного лікаря Петровського району звернулась Третьякова Ганна Михайлівна з проханням допомогти отримати медичну довідку для отримання посвідчення водія для її сина – Степана Третьякова, бо він дуже зайнятий і не може прийти особисто... Спостерігач не втручається в діалог, лише спостерігає за перебігом подій і намагається напрацювати різні варіанти вирішення даної ситуації.

Трійка 6: учитель, батько учня, спостерігач.

Валерія Степанівна, класний керівник 11 класу, запросила на зустріч батька Саші Степаненко, який навчається у її класі, і пропонує за невеличку платню допомогти Саші закінчити школу з золотою медаллю. Спостерігач не втручається в діалог, лише спостерігає за перебігом подій і намагається напрацювати різні варіанти вирішення даної ситуації.

г) Спостерігачі презентують по черзі варіанти обраних рішень; учасники пояснюють, чому вони прийняли те чи інше рішення.

Аналіз та оцінка. Запитайте учасників:

- Які висновки можна зробити з даної справи?
- Згодившись на корупційні дії, яким ризикам ви піддали себе? Суспільство?
- Чи можете ви якимось чином впливати на зменшення рівня корупції в нашій країні?

- Що ви особисто можете зробити для подолання корупції?
- Якщо кожен буде гідно поводитись, які наслідки це явище матиме для країни?

6. **Заключна вправа «Валіза» («Рюкзак»).**

Намалюйте на папері валізу чи рюкзак і попросіть присутніх по черзі сказати, що з тих знань і навичок, які вони отримали сьогодні, візьмуть з собою в дорогу.

Тема 6. ПРАВА ЛЮДИНИ

Мета: сформувати в учасників уявлення про права людини, які вони мають від народження, формувати почуття поваги до прав інших людей.

Обладнання: фліп-чарт, аркуші А-3, А-4, аркуші для фліп-чарта, скотч, кольорові стікери, маркери, клей, ножиці, роздаткові матеріали, бейджі.

№ з/п	Види роботи	Орієнтовна тривалість (хв.)
1	Привітання	3
2	Очікування	5
3	Вправа «Лимон»	10
4	Вправа «Права людини»	30
5	Заключна вправа	5

Зміст тренінгового заняття

1. Привітання.
2. Очікування.
3. **Вправа «ЛИМОН».**

Кожний з учасників отримує лимон або якийсь інший фрукт чи овоч (усі отримують однакові плоди, наприклад, лимони, яблука). За 2–3 хвилини учасники мають відзначити такі риси цього плоду, які б вирізняли його від йому подібних особливостями форми чи якимись ушкодженнями тощо. Потім тренер збирає плоди до однієї купи і пропонує учасникам віднайти свій.

Аналіз та оцінка. Запитайте учасників:

- Чи легко було вам знайти саме свій лимон?
- Чому легко? Або Чому важко?

4. Вправа «Мої права».

Хід роботи. Поясніть учасникам, що метою цієї вправи є вираження засобами театрального мистецтва спільної ідеї або концепції прав людини. Поясніть учасникам, що вживати слова не дозволяється в принципі: вистава має бути пантомімою. За бажанням учасники можуть скористатись якимись матеріалами або реквізитом. Розділіть учасників на групи по 5–6 осіб і дайте групам аркуші фліп-чарту та фломастери або маркери. Дайте групам 10 хвилин, щоб методом мозкового штурму визначили свої ідеї щодо прав людини, а потім назвали дві–три основні ідеї, які вони збираються виразити в пантомімі.

Після цього дайте групам 15 хвилин для того, щоб вони підготувались та відрепетирували пантоміму.

Поясніть учасникам, що це групове завдання, в якому кожен має зіграти свою роль. Через 15 хвилин зберіть учасників, щоб усі могли подивитись пантоміми. Після кожної вистави обговоріть побачене в групі. Попросіть глядачів надати свої інтерпретації того, що вони побачили, і спробувати назвати основні ідеї, які хотіли виразити актори. Надайте також акторам можливість висловити ті моменти, про які не згадали під час обговорення. Обговоріть за такою схемою кожну виставу.

Аналіз та оцінка. Запитайте учасників:

– Які відчуття виникали в учасників під час виконання цієї вправи?

– Чи було це важче або легше, ніж відчувалось перед виконанням вправи?

– Які поняття чи аспекти було продемонструвати/виразити найважче?

– Чи дізнались учасники щось нове про права людини?

– Чи були спільні риси у постановках груп? Які були відмінності?

– Чи виникали якісь суттєві розбіжності у розумінні тієї чи іншої ідеї щодо прав людини? Чому?

5. Заключна вправа.

Тренер пропонує учасниками пригадати, що було на занятті. Ставить питання:

– Що нового, важливого ви дізнались сьогодні?

– Які висновки зробили для себе?

Тема 7. КОРУПЦІЯ І ПРАВА ЛЮДИНИ

Мета: сформувати уявлення учасників про права людини і те, до порушення яких прав призводить корупція, формувати почуття поваги до прав інших людей.

Обладнання: фліп-чарт, аркуші А-3, А-4, аркуші для фліп-чарта, скотч, кольорові стікери, маркери, клей, ножиці, роздаткові матеріали, бейджі.

№ з/п	Види роботи	Орієнтовна тривалість (хв.)
1	Привітання	3
2	Очікування	5
3	Вправа «Мої права»	10
4	Вправа «Права, які порушуються з причини існування корупції»	30
5	Заключна вправа	5

Зміст тренінгового заняття

1. Привітання.
2. Очікування.
3. **Вправа «Мої права».**

Це швидка командна гра. Учасників ділять методом жеребкування на 2 команди. За визначений період часу кожна команда має записати на фліп-чарті якнайбільше прав людини, після чого делегує свого представника та презентує групі список прав.

Наприклад: Кожна людина має право: 1) на життя; 2) на свободу від арешту; 3) володіти майном; 4) брати участь в управлінні країною та у вільних виборах; 5) недоторканність житла; 6) відпочинок; 7) освіту; 8) охорону здоров'я; 9) вільне пересування; 10) особисте життя.

Для ускладнення завдання (якщо дозволяє час) можна запропонувати записати права, не записані протилежною стороною.

4. Вправа «Права, які порушуються з причини існування корупції».

Порушення прав людини є головним наслідком існування державної корупції. Зловживаючи положенням, яке надане посадою, службовці надають переваги комусь, як правило, утискаю-

чи та порушуючи права інших. Поодинокі випадки таких порушень прав людини є бідою однієї людини та її близького оточення, масові та систематичні порушення призводять до повної недовіри до будь-яких державних службовців. Більше того, пригадуючи вправу «Наслідки корупції», можна уявити, наскільки широко порушуються права людини не тільки в країні, де існує корупція. Існує загроза і для інших країн світу.

Частина 1.

Хід роботи. У великій групі пропрацюйте ситуацію, даючи відповіді на запитання. «Уявіть, що ви мешкаєте в містечку X, де немає жодного міського дитячого майданчика. В невеличкому парку є лише фонтан, який роками не працює, і пісочниця, де хазяйнують місцеві коти. Нарешті міська влада під тиском громадськості вирішила потурбуватись про наймолодших мешканців містечка. Було заплановано виділення бюджетних коштів на найближчий рік для побудови майданчика. У парку вже навіть визначено місце, де буде зведено майданчик. Оголосили конкурс серед фірм на виконання будівельних робіт та постачання обладнання для майданчика. Найближчим часом має бути прийняте рішення щодо цього питання.

На цьому зупинимось і спробуємо визначити:

1. Яким вимогам має відповідати дитячий майданчик і обладнання, яке на ньому повинно знаходитися?
2. Яким чином місцевій владі треба прийняти рішення про те, яка фірма отримає замовлення?
3. Які критерії повинні бути вирішальними?

Тепер прочитайте оповідання «Головне кмітливість!» (подане нижче), яке описує історію зведення дитячого майданчика та дайте відповіді на запитання.

Головне кмітливість

Про сучасний, безпечний та красивий дитячий майданчик мешканці нашого міста X мріяли давно. Весь час будівництво такого майданчика відкладалось, бо в бюджеті міста не було на це грошей. Врешті-решт гроші знайшли. Тепер лишилось одне – вибрати найкращу і найвигіднішу пропозицію від підприємців на зведення майданчика. На конкурс подали свої пропозиції три будівельні фірми: «Досконалість», «Кмітливість» та «Економність». Пропозиція від фірми «Економність» була найвигіднішою у фінансовому

аспекті. Пропозиція від «Досконалості» не була такою дешевою, але мала імідж солідного виконавця, і всі попередні замовники були дуже задоволені роботою фірми. У пропозиції «Кмітливості» вартість робіт та обладнання майже не відрізнялись від пропозиції «Досконалості», але фірма «Кмітливість» була створена нещодавно і, на відміну від «Досконалості», не могла надати жодних рекомендацій від попередніх клієнтів. Натомість «Кмітливість» мала різні заохочувальні ідеї, наприклад, організувала візит до Діснейленду у Франції представників мерії міста. Метою цього візиту було знайомство з сучасними архітектурними рішеннями в парках для дітей. Учасниками візиту став голова комісії, яка вирішувала, хто стане переможцем конкурсу на будівництво майданчика, з дружиною. Невдовзі після візиту було визначено переможця конкурсу. Його виграла фірма «Кмітливість».

Аналіз та оцінка. Запитайте учасників:

– Чи простежувалися корупційні дії під час проведення конкурсу на будівництво дитячого майданчика в місті X?

– Якщо так, то хто здійснив ці дії?

– Чи був такий спосіб відбору переможців справедливим?

– Пригадайте першу частину вправи, коли ми обговорювали спосіб прийняття рішення владою міста щодо будівництва майданчика. Чи відповідає він тому, який був застосований владою в нашій ситуації?

– Якої шкоди від такого способу прийняття рішення зазнають:

- діти, які будуть гратись на майданчику?

- їхні батьки або близькі?»

- всі мешканці міста X?

- інші фірми, які взяли участь у конкурсі?

– Які права людини були порушені або можуть бути порушені в результаті таких дій?

Частина 2.

Попросіть учасників об'єднатись у групи по 5–6 осіб. Роздайте групам картки з випадками корупційних дій у повсякденному житті (див. тексти нижче) та скорочений варіант Загальної декларації прав людини.

Попросіть групи впродовж 15 хвилин проаналізувати ситуації, визначитись, чи наявні в ситуації корупційні дії, і якщо так,

скласти перелік прав людини, які порушуються в результаті виявлених дій та записати результати на аркушах фліп-чарту.

«Іванко сказав кондуктору в електричці, що не встиг купити білет у касі на станції.

Кондуктор пропонує йому заплатити половину вартості квитка, але при цьому не виписувати білет».

«Будівельна фірма бере участь у тендері (конкурсі) на будівництво житлового будинку. Якщо ця фірма виграє конкурс і отримує замовлення на будівництво будинку, керівництво фірми отримує прибутки і забезпечить роботою своїх працівників. Для того, щоб отримати це замовлення, фірма пропонує членам комісії подарувати мобільні телефони для полегшення та прискорення їхньої роботи».

«Коли Оленка не склала іспиту з керування автомобілем, голова комісії сказав їй, що за помірну оплату можна дістати посвідчення водія без повторного складання іспиту».

«Після закінчення навчального року 9-А клас подарував своїй класній керівниці величезний букет квітів».

«Сергієва мати захворіла і лежить в лікарні. Розмовляючи з черговою медсестрою, він дав їй 100 гривень, щоб та краще наглядала за матусею під час свого чергування».

«На посаду директора міського молодіжного центру, який є підрозділом органів місцевого самоврядування, призначено сестру начальника управління у справах молоді».

«Пані Світлана О. домовилась із будівельною фірмою «Цеглінка», якщо фірма профінансує її кампанію з виборів до міської ради, то пізніше пані Світлана у віддяку підприємству допоможе в отриманні цікавих замовлень від самоуправління на будівництво різних об'єктів».

«Службовці мерії м. А під час прийому офіційної делегації в ресторані домовились із офіціантом, що дістануть від нього рахунків на суму, що є вдвічі більшою за реально заплачену, для отримання компенсації за витрачені кошти в касі мерії».

«Бізнесмен пан Василь П. запросив на вечерю суддю в найкращий ресторан міста для того, щоб залагодити свою справу про несплату податків.

Суддя прийшов та пробув в ресторані в темних окулярах для того, щоб його не впізнали».

«Члени акціонерного товариства, яке підписало багаторічний контракт на отримання сировини на загальну суму 10 мільйонів гривень, отримали від постачальників коштовні подарунки».

Аналіз та оцінка. Попросіть учасників представити результати своєї роботи.

Запитайте учасників:

– Чи було вам важко знайти корупційні дії в ситуаціях? Ким було ініційовано ці корупційні дії?

– Чи було важко визначити, які права людини порушувались в результаті цих корупційних дій?

– Якщо ви не виявили порушень прав людини в запропонованих ситуаціях, чи існує, на вашу думку, потенційна загроза їх порушення?

5. Заключна вправа.

Тренер пропонує учасниками пригадати, що розглядалося на занятті. Він ставить питання:

– Що нового, важливого ви дізналися сьогодні?

– Які висновки зробили для себе?

Тема 8. ПРОТИДІЯ КОРУПЦІЇ ТА МОЯ РОЛЬ У ЦЬОМУ ПРОЦЕСІ

Мета: сформувати активну громадянську позицію щодо протидії корупції у своєму оточенні.

Обладнання: фліп-чарт, аркуші А-3, А-4, аркуші для фліп-чарта, скотч, кольорові стікери, маркери, клей, ножиці, роздаткові матеріали, бейджі.

№ з/п	Види роботи	Орієнтовна тривалість (хв.)
1	Привітання	5
2	Очікування	5
3	Вправа «Хто більше»	25
4	Вправа «Що я можу зробити, щоб не допустити корупції»	20
5	Заключна вправа	5

Зміст тренінгового заняття

1. Привітання.
2. Очікування.
3. **Вправа «Хто більше».**

Хід роботи. Поділіть учасників на чотири групи. Кожній групі видайте по 10 карток. На кожній картці з одного боку напишіть номер групи від 1 до 4. Інша сторона картки залишається чистою і заповнюється у кожному раунді шляхом проставлення символів x або y . Після кожного раунду картки здають ведучому і за результатами отримують бали.

На аркуші паперу намалюйте таблицю для занесення отриманих балів:

Раунд	I група	II група	III група	IV група
1				
2				
3				
4				
5				
6				
7				
8				
9				
10				

Нарахування балів здійснюється за схемою:

	x	y
XXXX	-1	-
XXXY	+1	-3
XXYY	+2	-2
XYYY	+3	-1
YYYY	-	+1

Правила гри: У процесі заповнення картки кожна група має вирішити, який символ – X чи Y – поставити на картці. Завдання – набрати найбільшу кількість балів. При цьому обов'язково сформулювати це завдання без додаткових уточнень та пояснень. Групи можуть домовлятися між собою. Гра триває 10 раундів. Після кожного раунду збирайте картки, записуйте вибір групи у таблицю та нараховуйте бали групам. У п'ятому раунді всі набрані кожною

з груп бали помножуються на 5, у десятому – на 10, проте гравцям про це не повідомляється. Наприклад, якщо в першому раунді всі чотири групи здали картки з символом Х, кожна група отримує (-1) бал, якщо три групи вибрали символ Х, а одна У, - ті, хто поставив Х, отримують (+1) бал, а та група, що обрала У, отримує (-3). Суть гри полягає в тому, що єдиною вигравною комбінацією символів, що приносить бали з позначкою (+) для всіх груп, є «УУУУ».

Аналіз та оцінка. Запитайте в учасників:

- Яким було завдання гри?
- Яку стратегію гри обрала група?
- Хто, на думку учасників, набрав найбільшу кількість балів? Виграв?

- Якою є найбільша сума балів?

- Чому, на вашу думку, групи не змогли її набрати?

Наприкінці дискусії зробіть висновок, що діяльність виключно у власних інтересах, не враховуючи інтереси суспільства, не сприятиме подоланню тієї чи іншої проблеми. Діяти потрібно разом, а роль кожного полягає у готовності співпрацювати та переконувати інших.

4. Вправа «Що я можу зробити, щоб не допустити корупції».

Протидія корупції має починатися «знизу», тобто від кожного громадянина країни. Безумовно, на це також має бути і воля органів влади, проте громадськість і є тією силою, яка формує волю влади та контролює її діяльність.

Хід роботи. Попросіть кожного учасника особисто подумати протягом 5 хвилин про те, що він/вона можуть зробити для того, щоб протидіяти корупції, та записати свої думки на аркуші паперу. Через 5 хвилин об'єднайте учасників у малі групи по 5–6 осіб і попросіть кожного поділитись своїми власними думками з групою і в групах подумати над тим, що кожна група може зробити для подолання корупції.

Попросіть учасників записати результати своєї роботи на аркушах фліп-чарту.

Відведіть на цю роботу 15 хвилин, після чого попросіть презентувати результати своєї роботи.

Аналіз та оцінка. Запитайте учасників:

– Чи важко було визначитись з особистими антикорупційними діями?

– Чи важко, на вашу думку, буде виконувати дії, які ви окреслили під час своєї роботи?

5. **Заключна вправа.** На вибір тренера можна використовувати варіанти заключних вправ із занять 1–7.

Тема 9. МОЛОДЬ І ПРОТИДІЯ КОРУПЦІЇ

Мета: сформувати активну громадянську позицію щодо протидії корупції у своєму оточенні.

Обладнання: фліп-чарт, аркуші А-3, А-4, аркуші для фліп-чарта, скотч, кольорові стікери, маркери, клей, ножиці, роздаткові матеріали, бейджі.

№ з/п	Види роботи	Орієнтовна тривалість (хв.)
1	Привітання	5
2	Очікування	5
3	Вправа «Шляхи подолання корупції»	45
4	Заключна вправа	5

Вважається, що найкращий шлях для подолання корупції – це суворе покарання за корупційні дії. Але, на жаль, сьогодні такий підхід не спрацьовує.

Покарання в Україні доволі суворі, проте жага до збагачення, отримання певних переваг та привілеїв бере верх над страхом покарання. Тому корупція, а особливо дрібна, в нашій країні стала нормою життя. Для того, щоб подолати корупцію, необхідно йти іншим шляхом.

Хід роботи. Умовно розділіть кімнату на три частини або намалюйте посередині кімнати лінію крейдою (або стрічкою). Поясніть, що права сторона від лінії означає «погоджуюсь», сторона зліва – «не погоджуюсь». Середня лінія означає «не знаю».

Поясніть, що чим далі людина відходить від лінії вліво чи вправо, це означає більшу згоду або незгоду. Обмеженням є стіни кімнати.

Тепер поясніть, що ви будете зачитувати твердження, а учасники мають зайняти позицію в кімнаті. Після кожного твердження попросіть учасників пояснити свою позицію. Вислухайте також аргументи інших сторін.

1. Більш суворі покарання сприятимуть зниженню рівня корупції.
2. Державні органи влади відіграють вирішальну роль у процесі подолання корупції.
3. Корупція буде існувати, поки для її існування є можливості.
4. Подолання корупції можливе лише за умов протистояння їй всього суспільства.
5. Прозорість влади є запорукою подолання корупції.
6. Активна участь молоді у процесах прийняття рішень на місцевому рівні сприятиме подоланню корупції.
7. Просвіта та превентивні заходи подолають корупцію.
8. Інформація та залучення громадськості є життєво необхідними елементами подолання корупції.

Після дискусії попросіть учасників об'єднатись у малі групи по 5–6 осіб та написати на аркушах фліп-чарту, які вони бачать шляхи подолання корупції, а також написати, які плюси та мінуси має кожен із шляхів.

Після закінчення роботи в групах попросіть учасників презентувати результати роботи.

Аналіз та оцінка. Запитайте учасників:

– Які, на вашу думку, шляхи подолання корупції є найефективнішими?

– Які заходи може здійснити молодь для подолання корупції?

4. **Заключна вправа.** На вибір тренера можна використовувати варіанти заключних вправ із занять 1–7.

Тема 10. МОЛОДЬ І ПРОТИДІЯ КОРУПЦІЇ

Мета: сформувати активну громадянську позицію щодо протидії корупції у своєму оточенні.

Обладнання: фліп-чарт, аркуші А-3, А-4, аркуші для фліп-чарта, скотч, конверти з марками, бейджі.

№ з/п	Види роботи	Орієнтовна тривалість (хв.)
1	Привітання	3
2	Очікування	5
3	Вправа «Участь молоді»	25
4	Вправа «Лист до себе»	20
5	Заклучна вправа	5

1. Привітання.
2. Очікування.
3. **Вправа «Участь молоді».**

Упродовж всього тренінгового курсу неодноразово відзначалося, що ключовим елементом у подоланні корупції є активна участь громадян у процесі управління державою або ж на локальному рівні у своїй громаді, вузі чи школі. Громадяни можуть і повинні контролювати органи управління, щоб зменшити будь-яку можливість здійснення корупційних дій. Ця участь може охоплювати моніторинг органів управління, мобілізацію інших членів громади, щоб сприяти кращому управлінню та підзвітності тощо. Отже, під участю слід розуміти процес, завдяки якому громадяни впливають на рішення та контролюють ресурси, які безпосередньо впливають на якість їхнього життя. Такий інструмент контролю за органами управління можливий лише за умови участі громадян, тобто дотримання фундаментальних прав та свобод людини, таких, як політичні права, свобода слова, свобода об'єднань та асоціацій. Дотримання цих прав та свобод відкриває можливість громадянам бути почутими, відстояти свої цінності й справдити свої очікування від органів управління.

Хід роботи. Поясніть учасникам, що як члени суспільства вони мають права та обов'язки.

Запропонуйте учасникам подумати про свої права та обов'язки, наприклад, у родині, спортивній команді, школі, вузі тощо, та заповнити форму, наведену нижче.

ПРАВА		ОБОВ'ЯЗКИ	
мої права	ким надані	мої обов'язки	перед ким
...		...	

Аналіз та оцінка. Запитайте учасників:

- Чи було важко заповнити форму?
- Чи згадав хтось про право на участь в управлінні школою, вузом, громадою, державою?
- Якими документами гарантуються ці права?
- Яким чином молоді люди можуть брати участь в управлінні громадою, державою? Запишіть на аркуші фліп-чарту ідеї учасників.

4. Вправа «Особистий план».

Хід роботи. Запропонуйте учасникам написати особистий план, відповідаючи на питання:

- Що особисто я можу зробити для протидії корупції?
- Чому молодь має бути активно залучена до процесу протидії корупції?
- Що конкретно ви могли б зробити для подолання корупції?

План дій може бути розрахований на 1, 2, 3 місяці і має бути реальним для виконання.

Аналіз та оцінка. Запитайте учасників:

- Чи важко було написати особистий план?
- Чи необхідні додаткові знання для активної діяльності у протидії корупції?

5. Заключна вправа.

Хід роботи. Тренер повідомляє, що заняття було заключним і підводить підсумки тренінгу: «За час цього тренінгового курсу ви дізнались багато нового про корупцію, звідки вона походить, які причини появи корупції, які наслідки вона має, як існування корупції відображається на якості життя кожного з нас, нашої громади, держави, світу. Ми також розглядали, як впливає корупція на порушення прав людини та визначали роль кожного з нас у протидії корупції, розглядали шляхи протидії корупції і те, як молодь може брати участь у цьому процесі».

На різних аркушах паперу тренер малює рюкзак, м'ясорубку та корзину і пропонує учасникам дати відповідь на три питання:

- Що я візьму з собою з даного курсу? Відповіді відобразити на плакаті з рюкзаком.
- Над чим мені потрібно ще поміркувати? Відповіді відобразити на плакаті з м'ясорубкою.
- Що мені не потрібно і я маю залишити? Відповіді відобразити на плакаті з корзиною.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

БАЛИНСЬКА Ольга Михайлівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави та права
Львівського державного університету внутрішніх справ
ГУМЕНЮК Людмила Йосипівна,
кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри педагогіки і соціальної роботи
Львівського державного університету внутрішніх справ

ОСНОВИ
СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА
(для працівників органів внутрішніх справ)

Навчальний посібник

Редактор *Н.Ю. Шайнога*

Макетування *Н.М. Лесь*

Друк *Н.Я. Гануцак*

Здано до набору 07.11.2012 р. Підписано до друку 18.02.2013 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 23,95.
Тираж 100 прим. Зам. № 01-13.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.